

Вацлаў Ластоўскі

БЯЗДОННАЕ БАГАЦЦЕ

Апавяданні, легенды, казкі, аповесці

Мінск
«Юнацтва»
2001

УДК 882.6-93
ББК 84/4Бєи/6

Укладанне, прадмова і заўвагі
Язэпа Янушкевіча

Мастак

Галіна Хінка-Янушкевіч

Для старэйшага школьнага ўзросту

Выдатны беларускі пісьменнік, крытык, публіцыст, вучоны Вацлаў Ластоўскі (1883—1938) пакінуў не толькі «творы для дарослых» у выглядзе публіцыстычных артыкулаў і палітычных заяў-трактатаў, але і творы для самых маленькіх. На вялікі жаль, яны, як зрэшты і ўся спадчына В.Ластоўскага, да апошняга часу была малавядомай беларускаму чытачу.

А між тым у пісьменніка былі творы для падлеткаў у выглядзе чытанак («Першая чытанка: Кніжыца для беларускіх дзетак дзеля навукі чытання. Вільня, 1915; Родныя зярняты. Вільня, 1916; Незабудка: Першая пасля лемантара чытанка, 1918; Сейбіт: Другая пасля лемантара чытанка для пачатковых школ. Вільня, 1918). Творы з іх, а таксама апавяданні, легенды, прыпавесці, каларытныя ўспаміны пра маленства, паасобныя артыкулы («Як паступаць, каб дзеці вырашы шанавалі сваіх бацькоў і былі ім апорай на старасць») і складуць «дзіцячае» выбранае» гэтага арыгінальнага мастака слова.

ISBN 985-05-0345-9

© Янушкевіч Я.Я., укладанне, прадмова, 2001

© Хінка-Янушкевіч Г.С., афармленне, 2001

Волат духу

Шаноўны дружа, Дарагі Чытач,

Перад табой кніга, дзе сабрана далёка не ўся спадчына ча-лавека, які ўласнымі рукамі снаваў свой лёс, пракладаў асобную сцяжыну на палетку айчыннага прыгожага пісьменства і стаў яе адметным прадстаўніком.

У самым пачатку ХХ стагоддзя на нашым літаратурным небасхіле, зырка асветленым першымі беларускімі перыядычнымі выданнямі «Нашай Доляй» і «Нашай Нівай», узышла новая яркая зорка — Власт-Ластоўскі.

Тады, на заранку гісторыі айчыннага прыгожага пісьменства, прарочыя маладыя крытыкі Сяргей Палуян і Максім Багдановіч прадказвалі яе адметнасць у сузор'і маладой Беларусі. Яны не памыліліся. Святло тое засталася прыцягальным і не згасла пасля заўчасна абарванага жыцця творцы, калі на цэлае паўстагоддзе імя Вацлава Ластоўскага было кінута ў бяспамяцтва. Папличнік Янкі Купалы і Максіма Багдановіча, якія прысвяцілі яму свае вершы, гэты волат духу па праву стаяў у самым цэнтры беларускага нацыянальнага руху, народжанага на хвалі рэвалюцыйнага ўздыму 1905—1907 гадоў. На працягу амаль чвэрці стагоддзя імя Власта не сыходзіла са старонак перыядычнага друку (не кажучы пра «Нашу Ніву», дзе з 1909 г. ён працаваў адказным сакратаром). У тых больш чым трох сотнях публікацыях дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння, адзін з ідэолагаў утварэння незалежнай Беларусі Ластоўскі паўстае як выдатны пісьменнік, крытык, публіцыст, гісторык, мовазнаўца. Пазней Ластоўскі выявіць сябе як паэт, філолаг, этнограф, выдавец, перакладчык, бібліёграф.

У нашай гісторыі Вацлаў Ластоўскі застанеца і як актыўны грамадскі і дзяржаўны дзеяч. Ён з'яўляўся прэм'ер-міністрам (1919—1923) абвешчанай у 1918 годзе Беларускай

Народнай Рэспублікі, быў адным з першых дырэктараў Беларускага дзяржаўнага музея, правадзейным членам Інстытута Беларускай Культуры (1927) і адным з першых акадэмікаў Беларускай акадэміі навук (1928), працаваў яе неадменным сакратаром (1928—1929).

Несправядліваць учыненага над ім раніць сэрца не толькі фактам нялюдска абарванага жыцця творцы, перад тым выкінутага з роднай зямлі, але і доўгім, несправядліва доўгім замоўчваннем ягонай «веры» — глыбокіх ведаў з гісторыі роднай Беларусі-Крывіі.

Выдатны беларускі пісьменнік, крытык, публіцыст, вучоны Вацлаў Ластоўскі пакінуў не толькі «творы для дарослых» у выглядзе публіцыстычных артыкулаў, навуковых даследаванняў і палітычных заяў-трактатаў, але і апаবাদанні для самых маленькіх. На вялікі жаль, яны, як зрэшты і ўся спадчына В.Ластоўскага, да апошняга часу заставалася малавядомай беларускаму чытачу.

Жыццё даецца Усявышнім, мову нам дорыць маці (ці шырэй — продкі), а ўласны лёс чалавек выбірае сам. Вацлаў Ластоўскі да дна «выпіў келіх жыцця» (Янка Купала), не пахіснуўся і цалкам падзяліў наканаванне, на якое было асуджана пераважная большасць нашай інтэлігенцыі ў трагічныя часы, названыя цяпер «сталіншчынай».

* * *

Глухой восенню 1883 года, 27 кастрычніка паводле старога стылю, а паводле новага — 8 лістапада, у засценку Калеснікава, што на Дзісеншчыне, у сям'і Юстына і Ганны Ластоўскіх нарадзіўся сын Вацлаў. Вольнае і трохі галаднаватае маленства падлетка праляцела ў адным з найпрыгажэйшых куткоў Беларусі — на Віцебшчыне. У родным засценку Вацлава ў 1866 годзе стаяла ўсяго адна хата і жыло 14 душ. Паводле веравызнання — усе каталікі. Жылі ў асноўным з раллі. Акром хлеба сям'ю Ластоўскіх падкормлівалі Дзісна-Дзісенка і бліжэйшыя азёры. У азёрных глыбінях, месцамі да 20 метраў, сноўдалі цяжкія самы і зубастыя шчупакі, гуляла порсткая плотка і жвавыя акунькі, у цёпрых стары-

цах задуменна грэліся тоўстыя ліні і язі, брохалі серабрыстыя, з залацістым адлівам лясчы і падлешчыкі, у халоднай крынічнай вадзе ці ў норах пад карчамі стаялі аліўкава-зялёныя ментузы. Доўгімі восеньскімі вечарамі незацугляныя ляснымі верхавінамі вольныя вятры гайдалі бяссонныя азёрныя і рачныя хвалі, а ў хаціне пад чаратоваю страхою патрэсвала лучына, спявала верацяно ці гудзеў калаўрот, і разам з доўгаю кудзеляю цягнуліся бясконцыя казкі азёрнага краю. Ці не ў бацькоўскай хаціне заслухаецца ўпершыню малы Вацік паданнямі пра волатаў, з якіх пачне пазней свой славуты, а цяпер зусім забыты, «Беларускі радавод».

Чары сівой даўніны і адначасова дзівосны чын нараджэння з чорных казюрак-літарак новага цуду — зразумелых (і не зусім) слоў — агарнулі ў маленстве дапытлівага лабатага падлетка. Першую навуку чытаць-складаць хлопчык лёгка адолеў дома, і бацькі аддалі сына ў бліжэйшае мястэчка Пагост. Дакладней, яно называлася Стары Пагост, дзе месціліся належныя ўстановы. У ліку іх значылася парафіяльная школа. Пасля заканчэння парафіяльнай школі ў 1894 годзе здольны падлетак спрабаваў, па няпэўных звестках, атрымаць адукацыю ў Дзісенскай павятовай вучэльні. Ці скончыў яе, — невядома. Юнацтва Ластоўскага праглядаецца пункцірна і непаслядоўна: хлопчык на паслугах у адной з віленскіх вінных крамак, дзе атрутным змогам вісеў цыгарэтны і спірытусавы чад, у якім плавалі разнамоўныя мацюкі падпітых кліентаў; канцылярыст нейкай казённай установы ў Шаўлях... Але да ўсяго гэтага душа аніяк не гарнулася. Па-ранейшаму вабіла навука. Юнак дапяў да Пецярбургу — найбуйнейшага культурнага асяродка Расійскай імперыі пачатку XX стагоддзя, — дзе ўладкаваўся бібліятэкарам прыватнай студэнцкай бібліятэкі, адначасова крадком зазіраючы ў аўдыторыі універсітэта паслухаць лекцыі славутых прафесараў. Не маючы належнай капейчыны, каб плаціць за універсітэцкую адукацыю, на лекцыі наведваўся «зайцам» (1904—1905). Апошняе выклікана, хутчэй за ўсё, не так цяжкім матэрыяльным становішчам, колькі адсутнасцю належнага дыплама, які даваў права на паступленне ў вышэй-

шыя навучальныя ўстановы; ніводзін студэнт без звычайнага атэстата сталасці займацца і наведваць універсітэцкія залы не меў права.

Пэўнымі застаюцца два факты: у 1902 годзе юнак стаў сябрам Польскай сацыялістычнай партыі Літвы і Беларусі, а налета, у 1903 годзе, узяў шлюб з Марыяй Іваноўскай (Іванаўскайтэ, 1872—1957), пазней вядомай пад агульным са старэйшай сястрой Зосыя псеўданімам летувіскай пісьменніцай Лаздзіну Пяледай. Нейкі час маладыя жылі на жончынай радзіме ў мястэчку Парагай (поўнач Летувы). Пажыў Вацлаў і ў Рызе. Там у 1906 годзе спрабаваў здаць экзамены на атэстат сталасці, аднак, паводле ўласных слоў, «зрэзаўся» на рускай мове. Рыжская няўдача паклала канец безвыніковым спробам атрымаць пацверджанне сваім ведам у выглядзе дыплама. Хлопец моўчкі і зацята працягвае палглыбляць веды нястомнай самаадукацыяй.

У маладыя гады адбылася яшчэ адна, на першы погляд, малапрыкметная падзея ў лёсе няўрымслівага маладзёна. Як нараджаецца паэт, мастак ці музыка? Народзіны духоўнага шмат у чым застаюцца таямніцаю, калі на няўлоўны нябесны покліч адгукаецца людская душа. Таямніцаю засталася нараджэнне Ластоўскага-філолага. Мо яно паўстала ад безнадзейнасці прабіцца да універсітэцкай крыніцы ведаў, каб наталіць імі прагнуў душу? Душу, якая з-па-над халоднай Нявы ды пецябургскіх камяніц па-маладому ўтрапёна крыляла ў думках на азёрную, рачную, сапраўды сінявокую радзіму... «Ад 1902 года» Вацлаў пачынае занатоўваць «цікавыя» словы. Напачатку запісвае іх для сябе самога, бо вельмі ж «асабіста цікава было слова само па сабе».

Кіпучая энергія Ластоўскага шукала выйсця. Вельмі лагічна, што менавіта ў Вільню, старадаўнюю сталіцу краю, а цяпер сталіцу культурнага жыцця Беларусі-Літвы прывялі ўрэшце Ластоўскага жыццёвыя шляхі. Ён з'явіўся ў старажытнае места ў сакавіку 1909 г., куды быў запрошаны на пасадку сакратара рэдакцыі «Нашай Нівы». Менавіта з перездам у Вільню звязаны пачатак сталай літаратурнай працы Ластоўскага. Больш за паўгода сплыло ад першай сустрэчы,

перш чым на старонках «Нашай Нівы» мільганула публікацыя за подпісам «Власт» — першым вядомым псеўданімам Вацлава Ластоўскага.

Малады сакратар «Нашай Нівы» распачаў уласны артыкул здалёк: «Прошлага месяца верасня бургамістр сталічнага чэскага горада Прагі выдаў адозву да чэскага грамадзянства, у каторай кажа, што праз гэты месяц на чэскія нацыянальныя школы трэба злажыць паўмільёна рублёў. І чэхі зложачь!»

Пачутая вестка-адозва з недалёкай славянскай краіны ўскалыхнула ў душы дзецюка незайздросныя развагі пра свядомасць мужыка-беларуса, якога «доўгае паднявольнае жыццё» давяло да дзікуства: чалавек пачаў саромецца матчынай мовы. Ад такой ганебнай смяротнай хваробы належыць ратавацца што моцы: «Няхай кожны, у кім дух народу ня згас, чья душа парвала іржавыя нявольніцкія пугы, хто перастаў чуцца прадажным таварам, а пачувае ў сабе дух чалавека — няхай словам і дзелам сведчыць цёмным братом сваім, што і яны такія ж людзі, як і іншыя; няхай нясе сваю бацькоўскую мову ў жыццё, у свет — вучыць лічыць нацыянальную справу справай сваёй. Няхай у кожным кутку Беларусі і на чужыне выйдучь лепшыя сыны бацькаўшчыны нашай — выйдучь, падобна працавітаму арагаму, на глебу народную, няхай адвернуць непачатую скібу і сеюць зерне свядомасці нацыянальнай, каб тады, як і ад нас жадаюць афяры на народнае дзела, людзі аб беларусах маглі сказаць, як мы цяпер кажам аб чэхах: — І яны зложачь!»

Праз месяц паўтара, 19 лістапада 1909 года, «Наша Ніва» надрукавала ягонае апавяданне-абразок «Нарадзіны», а ў наступным, 48-м, нумары апавяданне «Зайчык». Нават не апавяданне, а лірычную замалёўку. Аднак якую настраёвую! Вось яна ад слова да слова, ад першай да апошняй ноты. Выкінь адну — і мелодыя сапсуецца.

«— Лаві, Ганька, хутчэй лаві!.. Вось, вось дзе блізенька ўжо каля цябе зайчык!»

Ганька кідалася і ручонкамі прыціскала светлую лапінку сонца, каторая падала з люстэрка.

Старац смяяўся з дзіцячай веры, пахіляў люстэрка, і зайчык, здавалася, ужо злоўлены, уцякаў з-пад Ганьчыных

ручак. Тады ізноў пачыналася лоўля светлага зайчыка. Ганька топала каля сцяны і хватала ручонкамі светлую лапінку, лапінка ўцякала і так бясконца.

... Сколькі ж такіх зайчыкаў лавіў кожны з нас?!..»

«Зайчык» — не толькі дэбют В. Ластоўскага-празаіка, але і адзін з пачаткаў, першавыток беларускай дзіцячай літаратуры ХХ ст. Маленькаму чытачу пазней будуць прысвечаны асобныя казкі пісьменніка «Князь Барыс і чорт», «Дзед і ўнук», «Певень і гуся», «Вуж куртаты і мужык багаты» і цэлыя чытанкі, складзеныя ім падчас кіраўніцтва Беларускам выдавецкім таварыствам у Вільні (Кні́зца для беларускіх дзіетак дзіела навукі чытання; Rodnyje Ziarniaty: knižyca dla školnaha čytannia; абедзве Wilnia, 1916).

Рост Власта ішоў шпарка. Нібы казачны Пакацігарошак узрастаў малады літаратар з кожным днём-месяцам. 1 студзеня 1910 года сваім навагоднім нумарам «Наша Ніва» распачала друкаваць ягоную «Кароткую гісторыю Беларусі». Выходам «Кароткай гісторыі...» Власта беларуская літаратура нашаніўскай пары набыла надзейныя арыенціры, каб упэўнена крочыць у будучыню. Гэтай цвёрдай пэўнасці неставала тады многім, нават свядомым беларусам, гатовым самаахварна службыць ідэі нацыянальнага адраджэння. Без Вацлава Ластоўскага, без ягонай «Кароткай гісторыі Беларусі» з «40 рысункамі» шмат каму з сучаснікаў давялося б доўга, пакутліва доўга аднаўляць гістарычную памяць.

Наколькі ж сам Ластоўскі жыў гісторыяй, мысліў яе катэгорыямі і валодаў найбагацейшай факталогіяй, сведчыць прызнанне аднаго з сучаснікаў: «Трапіў я ў рэдакцыю «Наша Ніва». Сталі мы гаварыць аб беларускай справе. Я высказаў фразу: «...але, на жаль, мы, беларусы, маем бедную гісторыю». Раптам скуль узяўся чалавек лысы, абросшы, няголены, з круглым чалом і, ідучы яшчэ, паднятым голасам стаў гаварыць: «Як, мы не маем гісторыі? Скажыце, калі ласка, хто мае багацейшую гісторыю, чым мы, беларусы?» і г.д. Зразу ён мне насыпаў так шмат, што перавярнуў усю маю гістарычную веду дагары нагамі, і я павінен быў прызнацца, што гісторыі я не ведаю. Гэта быў В. Ластоўскі».

Апроч манаграфічнага выдання, шырокія звесткі пра Беларусь Ластоўскі падаваў у сваіх публікацыях «Дзе мы жывем і колькі нас?», «Якога мы роду-племені». Яны пазней складуць асобнае выданне «Што трэба ведаць кожнаму беларусу?» (1918). Гістарычнаму мінуламу Беларусі прысвечаны шматлікія публікацыі на старонках «Нашай Нівы», дзе адказны сакратар завёў спецыяльную рэдактарскую калонку «З нашай мінуўшчыны»: «Колькі слоў аб даўнай веры беларусаў»; «Станы ў старой Беларусі»; «Копныя суды»; «Гарадэльская унія»; «Наша старая слава»; «Хлебаробства на Беларусі ў даўныя часы» і інш. Сярод іх вылучаецца «Беларускі радаввод» (1913), у якім літаратурна апрацавана паходжанне 160 «радоў нашых».

Власт, аднак, узрастаў, не толькі як «старасвецкі» даследнік. Толькі за адзін 1910 год ён публікуе апавяданні «Слёзы», «Апаўшыя лісці», «Ёсць боль», «Краскі», «Мары», «Мост у Кутах», «Лебядзіная песня», «Панас гуляе». Таму не дзіўна, што Максім Багдановіч у крытычным «Аглядзе беларускай краснай пісьменнасці 1910 г.» (падзагалавак артыкула «Глыбы і слаі»), гаварыў выключна пра мастацкі ўзровень Ластоўскага-празаіка, ані не спыняючыся на бяспрэчнай «кніжцы года» — «Кароткай гісторыі Беларусі».

У гісторыю беларускай літаратуры Вацлаў Ластоўскі ўвайшоў не толькі як аўтар першай манаграфіі пра мінулае радзімы, напісанай на роднай мове. Ён — ініцыятар першай у Беларусі XX стагоддзя шырокай дыскусіі пра шляхі развіцця, творчы метады, кірунак і стыль будучай літаратуры (артыкул «Сплавывайце доўг» пад псеўданімам, Юры Верашчака; «Наша Ніва», 1913 г.). Нашаніўская дыскусія стала часткай «Разваг і думак» Максіма Гарэцкага.

Усё, за што ні браўся сакратар «Нашай Нівы», было дарэчы і своечасова. Як своечасова узяўся Власт за распрацоўку празаічнай дзялянкі, апырэдджаючы шмат у чым такіх майстроў слова як З.Бядуля, Я. Колас. Варта нагадаць, што першы празаічны зборнік З.Бядулі «Абразкі» з'явіўся ў 1913 г., а калі ў 1912 г. выходзіў празаічны Коласаўскі зборнік «Апавяданні» — Власт напісаў і апублікаваў аповесць «Пры-

годы Панаса і Тараса». Яна выйшла ў Пінску пад псеўданімам Арцём Музыка.

Сюжэт яе няхітры: «Нядзеляю ў ваднэй з вёсак Піншчыны Панас і Тарас, седзячы на прызбе, гутарылі аб тым, як дзе жывуць людзі і аб іхніх звычаях і парадках», і вырашылі праехацца, каб паглядзець уласнымі вачыма на жыццё суседзяў-«мазуроў». Убачанае імі і склала аснову твора — бліскуча, з тонкім і добрым гумарам напісаную. У ёй бывалыя сяляне вучаць «бесталковых» суседзяў як здабываць сонца ў хату, як замяшаць талакно, як пілаваць бэльку, як папарыцца ў лазні. І нават смяротныя выпадкі, пра якія гаворыць аўтар, выходзяць з-пад пярэпразаіка бяскрыўдныя, без насміхання і жорсткасці. Лагоднасць, міралюбнасць і разам з тым глыбінная мудрасць прасвечваюцца ў кожнай фразе гэтых простых людцаў. Гутарка іх перасыпана трапнымі прымаўкамі, прыказкамі. Ды і аўтарскі стыль Ластоўскага турэ мове сваіх персанажаў. Услед за В. Дуніным-Марцінкевічам, чья «Пінская шляхта» так і не была пакуль апублікаванай, Ластоўскі-празаік хораша разыграў і мову сваіх персанажаў. «По цтэнры злоты і цверць з вагі ззуцам» — так адказвае на берасцейскім кірмашы цікаўным сялянам бойкая баба-мазурыха. І калі ў XIX стагоддзі аўтар несмяротнай паэмы «Тарас на Парнасе», каб прадэманстраваць зухаватасць палясоўшчыка як прадстаўніка беларускага народу завёў свайго героя ў неба «на Парнас», дык Ластоўскаму цяпер дастаткова было правесці Тараса і Панаса па суседняй краіне, каб тыя разам з чытачамі ўпэўніліся: і мы нягорш, а нат лепш жывём за суседзяў, значыць і культура, і звычаі, і мова наша не бядней, чым у іншых народаў.

Пра аўтарства В. Ластоўскага, гэта значыць, пра тое, што ён пабываў на Берасцейшчыне, Піншчыне ды сумежных з Польшчай мясцінах, а потым апісаў той люд, схаваўшыся пад псеўданімам Арцём Музыка, сведчыць артыкул «З падарожы па Гродзеншчыне», які паўстаў пад пяром Влада якраз у год публікавання аповесці («Наша Ніва» 1912, 9 жніўня, № 32) і дзе ёсць наступнае аўтарскае прызнанне: «Пачынаючы ад Гродны да Аўгустова і ад Аўгустова да Беластока і Бельска,

на захад, а ад Бельска да Пружаны, Картуз-Бярозы і Косава, з поўдня жыве беларускі народ суцэльнай грамадай. [...] Адзін ксёндз на маё пытанне, які тут народ: палякі, украінцы ці беларусы? — адказаў: «У маёй парафіі жывуць толькі мазуры». А гэтыя «мазуры», як я з імі гаварыў, дык інакш як па-беларуску не ўмелі».

Умець бачыць усю краіну з захада на ўсход, кінуць «эпічны» пагляд на яе прастор здольны пісьменнік толькі з шырокім кругаглядам, у якога апроч пачуцця «малой Радзімы» павінна крынічыць адчуванне агульнасці ўсёй нацыі. Вось, да прыкладу, пачатак артыкула Ластоўскага «З паездкі на сельскагаспадарчую выстаўку ў Быхаў: «Гэй, Беларусь, шырока ты раскінулася на грудзях зямелькі! Еду сто, дзвесце, трыста вёрст, і ўсё кругом той самы русавалосы сінявокі народ, усё тая самая наша родная беларуская гутарка. Як ліст да ліста, як зернятка да зярняці, так падобны да сябе вёскі, сёлы, мястэчкі і гарады беларускія».

Здольнасць вызначыць не толькі геаграфічныя, але і гістарычныя каардынаты Бацькаўшчыны, разабрацца ў яе складаных, часам трагічных пуцявінах-лабірынтах Ластоўскі-празаік бліскуча прадэманстраваў у яшчэ адной аповесці, напісанай дзесяцігоддзем пазней. Твор гэты павінен быў стаць з'явай, этапным у літаратурным развіцці Беларусі, аднак, прыглушаны больш чым паўстагоддзем маўчання, пакуль належным чынам не ацэнены. Аповесць называецца «Лабірынты». Мяркуючы па перапынку ў публікацыі на старонках часопіса «Крывіч» (1923, N 2, 3, 6), можна зрабіць выснову, што твор і напісаны ў 1923 г. Прынамсі, дапрацоўваўся адначасна з публікацыяй. Гэта самая яркая мастацкая рэч у літаратурнай спадчыне В. Ластоўскага.

Прыгодніцкія здарэнні ў ім пераказваюцца ад аўтарскага імя. «Ад некалькіх гадоў стала ў мяне звычаем выязджаць на тыдзень-два ў які-колечы закутак Беларусі для пазнання роднае старасвеччыны» — так пачатковым сказам акрэсліў Ластоўскі галоўнае захапленне свайго героя. Яно і прыводзіць няўрымслівага шукальніка старасвеччыны ў старажытны Полацак, дзе маладзён знаёміцца з сябрамі так зва-

най «Археалагічнай Вольнай Контэрфратэрніі» — заўзятымі аматарамі роднай старасвеччыны. З характарыстык іх можна меркаваць, што падзеі ў творы адбываюцца ў канцы XIX—пачатку XX стст. Прынамсі, у дарэвалюцыйныя часы. «Адзін з іх быў мясцовы чыноўнік, абруселы немец, якога я знаў з брашуры, напісанай ім калісь, калі было яшчэ моднае і палатнае для чыноўніцкае кар’еры русіфікатарства. У гэнай брашуры ён задаваўся мэтай давесці, што па-расейску трэба пісаць названне гораду не «Полоцк», а «Полотск» і што быццам у гэтым пераменаванні прастарой назовы крыўся сам цэнтр «абрусення краю». Душою гуртка гісторыкаў-краязнаўцаў з’яўляўся аматар-археалог Іван Іванавіч, на запрашэнне якога і прыехаў у Полацк галоўны герой. Размовы ўдзельнікаў гуртка захапляюць сваімі глыбокімі пазнаннямі з гісторыі роднай зямлі. Што толькі не закранаюць яны! І перасяленне плямёнаў яцвягаў, культуру старажытнай Грэцыі, Індыі, Рыма, Егіпта і скарбы знакамітай полацкай бібліятэкі, якую, «здабываючы Полацк у 1572 годзе, шукаў Іван Грозны і не знайшоў». Сярод манускрыптаў, апраўленых у шырокія, драўляныя, абцягнутыя скурай пераплёты, нібыта захаваліся і летапіс Полацкага княства, пісаны рукой св. Ефрасініі, і «праўдзівы экзэмпляр «Аповесці мінулых часоў», і «уласна-ручныя пісанні братаў Кірыла і Мяфодзія, Візантыйскія хранографы»...

У коле суразмоўнікаў глыбокімі ведамі вылучаўся «мясцовы полацкі мешчанін Грыгор Н., маўклівы, сівавусы старац, які ўпарта гаварыў толькі па-беларуску, а часам прытвараўся, што не разумее некаторых слоў па-расійску і, па некалькі разоў перапытаўшы, паўтараў слова ў перакладзе на беларускую, з асаблівым на яго націскам». Калегі надзялілі яго мянушкай «Падземны Чалавек», бо ніхто не мог так заварожліва апавядаць дзівосныя легенды «аб падзямельных ходах і дзівах, скрытых у іх». Гамонка бяседнікаў зацягнулася да позняй ночы, але развітаўшыся з усімі і вярнуўшыся ў свой нумар гатэля, галоўнаму герою не суджана было спакойнага адпачынку. Першы ягоны сон стрывожыў ціхі стук у вакно. Гэта быў «Падземны Чалавек», які таямніча прызнаўся,

што даўно ведае ход у схаваную бібліятэку і запрапанаваў пайсці агледзець падземныя скарбы. Калі нарэшце начныя вандроўнікі дабраліся да першага шырокага падземелля, дзе стаяла дубовая труна-корст, яны прачыталі на ёй надпіс, зроблены «глаголіцкімі» літарамі: «Я, Ярамір, ходы гэтыя працай многай утварыў і дэманаў пяці, моцай слоў тайных, на пілванне давечнае ўвязаў тут. Хай унасячага сюды прапусцяць, а на вынасячым споўніцца слова.» Праваднік запатрабаваў ад галоўнага героя ўрачыстай прысягі: «Акром мяне, з жывых, ніхто не ведае аб гэтым ходзе. Ты другі будзеш ведаць аб ім і перададзі патомным». Калі ў гулкім падземеллі гучэлі хвалюючыя словы, раптоўна патухае свечка. Пасля вялікіх намаганняў, адшукаўшы сернікі і запаліўшы агонь, перад вачыма аўтара-героя паўстала крывавае сцэна смерці «Падземнага Чалавека». У пошуках выйсця з падземелля галоўны герой сустракае... жывую постаць з абліччам... Івана Іванавіча. Высвятляецца, што і цяпер у глыбокіх падземеллях жывуць далёкія продкі. Далейшыя дзівосныя прыгоды падземельнага жыцця паўстаюць нібы працяг дзённай размовы на кватэры ў Івана Іванавіча і выглядаюць досыць рэалістычнымі. Пераканаўчасць ім надаюць глыбокія веды аўтара, якімі валодаў наш слынным ідэолаг нацыянальнага адраджэння.

Сустракаючы ў лабірынтах роднай мінуўшчыны нашых далёкіх папярэднікаў, чытачы гэтай аповесці міжволі прасякнуцца вераю, што дзесь у падземеллях шчыруюць нашыя прашчурны. «Працуюць, чакаючы часу, калі ім прыдзецца зноў выйсці да свайго народу». Гістарычна-фантастычны сюжэт «Лабірынтаў» дазваляў аўтару шырока спалучыць падзеі сёвай мінуўшчыны і рэаліі апошніх гадоў вялікай імперыі. Рэальнае і фантастычнае тут настолькі пластычна і непрыкметна пераплецены, што міжвольна паддаешся пачуццю, быццам усе падзеі з галоўным героем адбыліся на самай справе. Твор, насычаны нястрымнай гістарычнай фантазіяй, — бясспрэчная вяршыня творчасці Ластоўскага-празаіка. Чытаеш і разумеш: феномен Уладзіміра Караткевіча для беларускай літаратуры быў запраграмаваны. І праз дзесяцігоддзі

ўвасобіўся.

Новае, што наогул прынёс Ластоўскі ў беларускую літаратуру, — глыбокае веданне айчыннай гісторыі, распрацоўку гістарычных сюжэтаў («Каменная труна», «Разбойнік», «Князьёна Рагнеда», «Часы былі трывожныя», «Векавечная мяжа», «Бяздоннае багацце»). Гістарычныя рэмінісцэнцыі моцна гучаць у шматлікіх творах Ластоўскага: «Беларускі радавод», «Паншчына», «Мікалай Галубовіч», «Троцкі замак», «Брацкія кнігі». Багацтва задум і тэм, якія ўводзіў ва ўжытак Ластоўскі, узбагачвала іншыя жанры айчыннага мастацтва. Пачынаючы драматург Францішак Аляхновіч на падставе апавядання «Каменная труна» (1917) стварыў гістарычную драму «Бутрым Няміра», якая не адно дзесяцігоддзе мела вялікі поспех у тэатральнага глядача.

У ліпені 1914 г. уся Еўропа смяротна захварэла на ліхаманку першай сусветнай вайны. Недзе ў гэты час драматычныя змены адбыліся і ў асабістым лёсе Ластоўскага: фактычна распаўся шлюб Вацлава і Марыі. Хоць бацькоўскі абавязак і чулае сэрца па-ранейшаму прыводзілі Вацлава да дзвюх мілых шчабятух — Ганкі і малодшанькай Стаські-Стасютэ. Так, нават пазней, будучы ў Берліне, 21 кастрычніка 1921 года, Ластоўскі пісаў былой жонцы: «Даражэнькія! Увесь час непакоюся, як там устроіліся дзеці ў школе. Я думаю, добра было бы, а нават вельмі прасіў бы, каб пры дзецях заўсёды ў Куршанах быў хто са старшых. Само сабой, найлепей было б, каб ты, Маріусь, была, але, зважаючы на гаспадарку, можа бы, папераменна чэрэдаваліся з Пеледай — тыдзень-два ты, тыдзень-два Пеледа. Я вельмі прашу падумаць аб гэтым! Абяцаў я купіць коўдры для дзяцей і абяцанкі сваёй трымаюся, але не меў я ніякай магчымасці дагэтуль яе выпайніць: увесь час быў у раз'ездах, — цяпер жа скоры ўжо буду ў Коўні...»

А пакуль у «Нашай Ніве» рэй вёў новы рэдактар-выдавец Луцэвіч-Купала. Ластоўскі ж становіцца фактычным уладальнікам «Беларускай кнігарні», кантралюючы выданне школьных падручнікаў і чытанак. Ды ён не толькі кантраляваў, але і сам удзельнічаў у іх стварэнні: склаў «кніжку для школь-

нага чытання» «Родныя зярняты», «першую пасля лемантара чытанку» «Незабудка». У душы гісторыка і літаратурнага крытыка і публіцыста цепліўся не абы-які педагагічны талент. У дапытлівых вачанятах віхрыстых падлеткаў Власт чытаў будучыню Беларусі і клікаў яе.

Знаходзячыся ў эміграцыі ў няпростых для палітычнай дзейнасці ўмовах, урад БНР на чале з Ластоўскім меў адчувальныя поспехі ў знешняй палітыцы. У 1920—1923 гадах Вацлаў наведаў з дыпламатычнымі місіямі Бельгію, Нямеччыну, Ватыкан, Італію, Чэхаславацкіну, Францыю, Швейцарыю. На кожнай урачыстай аўдыенцыі, міжнароднай канферэнцыі, палітычнай нарадзе прэм'ер выступае як бела-рус, ад імя Беларусі і дзеля будучыні Беларусі.

Пакінуўшы ў 1923 г. пост прэм'ер-міністра БНР Ластоўскі з усім імпэтам няўрымслівай натуры абяруч возьмецца за выданне «месячніка літаратуры, культуры і грамадскага жыцця» пад незацяганай, а таму трошачкі нечаканай ды роднай назваю «Крывіч» (у рэдагаванні яго Ластоўскаму дапамагаў даўні прыяцель Кляўдыюш Дуж-Душэўскі).

Застаецца моўчкі дзівіцца цягавітасці і волі Вацлава Ластоўскага (зрэшты, як шмат чаму, зробленаму даследчыкам), — седзячы ў Коўні, адрэзаны ад славянскай стыхіі, ён здзейсніў навуковы подзвіг, беспрэцэдэнтны ў беларускім кніжніцтве — выдаў капітальны фаліант «Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі» (1926), з якім прыехаў у Менск на Акадэмічную канферэнцыю па рэформе беларускага правапісу. Тут канчаткова выспеў намер пераехаць у БССР. Выязджаючы з Коўні 22 сакавіка 1927 года, Ластоўскі яшчэ не ведаў, што пакідае сваю «друкарскую Прагу» назаўсёды.

У Менску Ластоўскаму прапанавалі пасаду дырэктара Беларускага дзяржаўнага музея і загадчыка кафедры этнаграфіі пры Інстытуце беларускай культуры. Вучоны ладзіць пошукавыя экспедыцыі. Падчас адной з іх, у Полацк, выплыў з нябыту славуты крыж Еўфрасінні Полацкай. Наша нацыянальная святыня была ўратавана.

І ў Савецкай Беларусі Ластоўскі працягваў працаваць гэтак жа самааддана і тытанічна, як у Коўні. Як у часы

прэм'ерства і плённай працы ў Коўні, калі атрыманыя за «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» (10000 літаў) і за «Гісторыю беларускай (крыўскай) кнігі» (5000 літаў) ганарары дазвалялі яму падтрымліваць беларускае студэнцтва ў Празе (ды і не толькі ў Празе), так і цяпер на пасадзе неадменнага сакратара акадэмік Вацлаў Ластоўскі імкнецца матэрыяльна дапамагаць заходнебеларускай інтэлігенцыі. Калі ў пратаколах прэзідыума БАН сустракаюцца пастановы адлічыць 50 даляраў Язэпу Драздовічу за надасланы матэрыял або заплаціць Рыгору Шырму 200 рублёў з разліку па 2 рублі за кожную запісаную фалькларыстам песню, мне бачыцца ў тым клопат і неадменнага сакратара Беларускай Акадэміі навук.

Працуючы над беларускімі перакладнымі слоўнікамі, Ластоўскі і сам шмат перакладаў. Яшчэ ў 1910-я гг. у ягоным перакладзе выйшлі: «У зімовы вечар: Сцэна з сялянскага жыцця» Э. Ажэшкі, апавяданне К. Тэтмаера «Спалгіны», «жарт» Л. Валодзьскага «Як яны жаніліся» (усе з польскай мовы) і інш. Не ведаючы еўрапейскіх моў, пісьменнік тым не менш уводзіў у сілавое поле роднай літаратуры здабыткі сусветнай культуры — ім перакладзены казкі Г. Андэрсена «Свінапас», «Каралеўна на гарошыне», стараісландская легенда «Страхапалох» (усе апублікаваны ў газеце «Гоман» за 1916 г.), апавяданне Р. Кіплінга «Мы ўсе трое — адно» («Крывіч», 1923). Наогул, у перакладчыцкім актыве пісьменніка значацца пераклады (найчасцей адаптаваныя) з ангельскай, дацкай, індыйскай, ісландскай, польскай, рускай, фінскай, эстонскай моў.

У сталым узросце Вацлаў Ластоўскі апроч іпастасі паэта і перакладчыка раскрыўся і як мемуарыст. Ягонья каларытныя ўспаміны пра маленства і вучобу ярка малююць воблік беларускага мястэчка канца XIX стагоддзя, уваскрасаюць шматлікія звычаі, абрады, якія цяпер не захаваліся («Старабеларуская вясковая школа», 1923; «Успаміны з нядаўняй мінуўшчыны», 1925). Незабыўныя згадкі пра Янку Купалу і М. Багдановіча ўзнаўляюць легендарную атмасферу, напоўненую духам пазітывізму, у якой працаваў калектыў

«Нашай Нівы». Загадка Максіма Багдановіча набліжаецца да нас ва ўсёй велічы таленавітага паэта, які яшчэ юнаком выткаў цэлую канцэпцыю развіцця для будучай літаратуры, пазначыў яе магістральны шлях. «Край беларускі — лясісты і балоцісты. Вось нам і трэба стварыць паэзію лесу, паэзію дрыгвы. Украінская стыхія — стэп, у нас наша стыхія — лес і балота. Тут ёсць свая адменная краса, адменная рытміка, адменны чар. Трэба іх падгледзець, знайсці і вынесці на шырокі свет...»

Арыштаваны ўлетку 1930-га, акадэмік быў пазбаўлены сваіх званняў і праз доўгія ды пакутныя 10 месяцаў зняволення, допытаў, голаду, бяссоння, маральных здзекаў у турмах Масквы і Менска адпраўлены ў той «пугаючай прастор», што ляжыць за Масквой і які ў нашым народзе адвеку атаясамліваецца з адным дранцвеючым на языку словам-клёнічам — «Сібір». Без падзелу на Прыуралле ці Зауралле, Паволжа, казахскія стэпы, маўклівую тундру, тайшэцкую тайгу, без адрознення Далёкага Усходу ад Чукоткі, Магадана ад Калымы і нават Салавецкіх астравоў ад астравоў Шпіцбергена. Гэтаксама, як на захад ад нас жыхары Еўропы назвалі 1/6 частку планеты адным ёмкім, не імі прыдуманым словам — «ГУЛАГ».

Хіба ўяўлялася колішняму сакратару «Нашай Нівы», што ў сорок восем гадоў яму будзе наканавана згасаць невыносна далёка ад Бацькаўшчыны? Ён гэтулькі не паспеў зрабіць для Радзімы. І не паспее. Не паспее стварыць дзівосную нацыянальную Калевалу, задуманую яшчэ пры напісанні «Беларускага радаводу», дзе ажывалі ў адной дзеі Волаты, Дубы і Курганы, Пакацігарошак і Салавей-разбойнік, Дажбог і яго каханне да Майі, Ярыла Сонцалікі і злы Чарнабог, Яшчар і Волас, Жыцень-спарыш і Цётка страшная, рэкі і лясы, вісячыя жалезныя сады, млыны, гумны, хаты з дамавікамі, гномамі, вадзянікамі, лесунамі, чарадзеямі, ваўкалакамі, Будзімірам, Купалкаю... А над імі валадар жыцця і смерці — спрадвечны Кон.

А раптам задуманае яшчэ можна здзейсніць? Нават у такіх варунках... На густа спісаных аркушах, адрасаваных

бацьку Максіма Багдановіча, саратаўскі выгнаннік з дзіцячаю вераю стане запэўніваць, не так суцяшаючы шмат старэйшага Адама Ягоравіча, колькі сябе, аб прызначаным чалавеку нармальным веку ў — ні многа ні мала — сто гадоў. Хіба падчас этнаграфічнай экспедыцыі на Мазыршчыну ён на ўласныя вочы не бачыў «работаюшага на сенокосе старіка 120 лет»? Так што яны ў параўнанні з ім — маладзёны. Мудрыя маладзёны, якія ўжо ўмеюць цаніць хвіліны, дні, гады жыцця. І надыход развіцальнага, зрэшты, малавырашальнага ў асабістым жыццёвым календары апошняга дня.

Паўторна арыштаваны 20 жніўня 1937 года ўпраўленнем НКВД Саратаўскай вобласці, Вацлаў Ластоўскі, праз 5 месяцаў катаванняў, 23 студзеня 1938 года як «агент польскай разведкі і ўдзельнік нацыянал-фашысцкай арганізацыі» рашэннем Ваеннай Калегіі Вярхоўнага Суда Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік быў асуджаны да вышэйшай меры пакарання. 23 студзеня 1938 года прысуд над сынам Юстына і Ганны Ластоўскіх, над былым сакратаром «Нашай Нівы», былым прэм'ер-міністрам Беларускай Народнай Рэспублікі, неадменным сакратаром ІБК, былым акадэмікам і неадменным сакратаром БАН прывялі ў Саратаве — горадзе, дзе нарадзіўся і пахаваны Мікалай Чарнышэўскі, — да выканання. Расстралялі.

* * *

Сёння мы абавязаны прамовіць слова падзякі тым, хто самаахварна захоўваў памяць пра таленавітага літаратара і вучонага, грамадскага і культурнага дзеяча. Нязводнай крыніцай для суайчыннікаў паўставала яснае перакананне, што, адкрываючы гістарычнае мінулае Радзімы, Ластоўскі служыў Праўдзе. А на шляху да праўды няма забыцця.

Вацлаў Ластоўскі выйшаў з роду волатаў духу. Гэта значыць, быў народжаны для несмяротнасці, бо усё жыццё рупіўся пра скарбы, якія моль не паточыць, іржа не з'есць. Гартаваў дух нацыі, упарта аднаўляючы памяць пра мінуўшчыну.

Імя Вацлава Ластоўскага ў летапісе нашай культуры захавалася не толькі дзякуючы ягонай мастацкай прозе,

літаратурнай крытыцы, адметнай публіцыстыкі, нешматлікім вершам, але і шырокай чыннасці Влада як навукоўца і грамадскага дзеяча. Творы ж яго, не сумненна, стануць хрэстаматыйнымі, зоймуць пачэснае месца ў будучых школьных падручніках, студэнцкіх дапаможніках.

Гісторыя беларускай літаратуры не спыніла свой рух на заўчасна абарваным жыцці творцы. Кожны новы дзень ствараюцца, паўстаюць непаўторныя старонкі роднага прыгожага пісьменства.

Таму ў вашыя юныя рукі, дарагія чытачы, пераходзіць будучыня роднай літаратуры.

Вам яе чытаць і памнажаць.

Язэп Янушкевіч

Апавяданні

ЛЕБЯДЗІНАЯ ПЕСНЯ

Хмарнае асенняе неба плакала ільдзістымі слязамі, калі Грыгора Лежню выпраўлялі з хаты ў свет далёкі, у маскалі. Вецер гудзеў у голых галінах крывой бярозкі, што, пахінуўшыся, стаяла каля варот. Гаманілі суседзі. Яшчэ раз на парозе матка абняла яго і зрасіла светлыя, як лён, валасы сваімі слязамі; яшчэ раз Грыгор, стануўшы на калені, пацалаваў родную зямельку і, выціраючы рукавом белай світкі слёзы, выйшаў на ганак.

— Прашчайце, суседзі! Прашчай, маці! — прагаварыў ён здушаным голасам, трымаючы ў руках шапку.

Каля варот, у куточку, як калінка, стаяла Гануля. Прыйшла папрашчацца з Грыгорам, а слёзы так і коцяцца з блакітных вочак. Грыгор нат падышоў да яе і, узяўшы ў абоймы, крэпка пацалаваў у самыя вусны.

— Прашчай, Гануля, чакай мяне!

— Вяртайся, сыноч, не забудзься нас у чужой стэронцы! — прычытвала праз слёзы старая маці.

Сеў на сані. Сані лёгка памкнуліся гасцінцам у старану цёмнага бору. Матка з Гануляй доўга стаялі на дарозе і глядзелі ўслед за санямі; абедзве птушкай гатовы былі ляцець за ім, абедзвюх адно гора лучыла.

.....

Грыгора паслалі адбываць службу ў Піцер. Спяраша цяжка яму было там. Сэрца рвалася дамоў, да сваіх, але павіннасць трымала. І ткі памаленьку прывык. Найгорш-то з мовай бывала: не патрапіў гаварыць па-іхняму, спярша дык смяяліся. Але наламаўся. Муштры скоро паняў, артыкулы стрэльбай лепш ад усіх выкідваў. А калі, бывала, пачнуць песні салдацкія спяваць, то ніхто так зычна, так ёмка, ад душы ўсей не пяяў, як Грыгор наш.

На другі год нашыўкі далі яму і другіх муштры ву-

чыць загадалі. Бывала, як прыгоняць навабранцаў — паміж імі бывалі і Грыгоравы землякі,— дык ніхто не ўмеў так дакучаць ім за іх простую гаворку, як Грыгор.

Шэсць гадоў служыў. З новым жыццём звывся. А за гэты час дома маці памерла, брат ажаніўся, толькі Гануля ўсё яшчэ чакала яго. Але не паехаў Грыгор дамоў: у Піцеры дворнікам служыць застаўся.

Вясёлы горад, Піцер той! Народу процьма, дзіваў усялякіх ліку няма! Служба няцяжкая — сыт заўсёды, адзет заўсёды, жыццё — дыў толькі! Дваццаць гадоў служыў Грыгор дворнікам у Піцеры, дваццаць гадоў раніцай і ўвечары падмятаў адну і тую ж вуліцу, па адных і тых самых лесвіцах насіў дровы, у адной і той самай браме вартаваў начамі. Каля паноў усялякіх ходзячы, яшчэ больш полеру ¹набраўся Грыгор.

А раз, як з таго самага сяла, што і Грыгор быў, прыехала адна дзяўчына да паноў на службу, то Грыгор розныя кепствы падпускаў на яе гутарку і, хоць любіў з ёй гукаць аб сваёй старане, але шчыра саромеўся гутарыць з ёй пры людзях.

У той кватэры, дзе служыла Грыгорава зямлячка, жылі адны вельмі багатыя паны. Кватэру займалі вялікую — б вокан знадворку і б вокан на вуліцу выходзіла, увесь другі этаж займалі. А вуліца была шырокая, людная, вечарам каляскі і карэты ракой проста цякуць, а сярэдзінай — узад і ўперад шые трамвай электрычны — як жук вялікі выглядае здалёку, — народ выходзіць і ўходзіць, а электрычныя ліхтарні, як месяцы ў поўні, усю гэту раку людскую заліваюць малочным светам. Любіў Грыгор гэту вуліцу, любіў увіхацца на ёй паміж карэт і калясак, падмятаючы ўвечары, калі на ёй быў найбольшы рух.

Пад вясну раз дзень быў пагодны, на дварэ стаяла адліга, і народу гэткам днём бывае больш, як заўсёды, на вуліцы. Грыгор выйшаў падмятаць. На душы яму неяк было радасна, лёгка.

Вокны на другім этажы былі насцеж расчынены, усярэдзіне гарэла святло, і адтуль даносіўся голас

¹ Полер — лоск; гонар.

скрыпкі. Гэта здзівіла Грыгора: там раней ніхто не йграў на скрыпцы. Гранне плыло з вакон нейкае жаласлівае, знаёмае, недзе чутае... Пачаў услухоўвацца. Скрыпка быццам гаварыла нешта, нечым жалілася... «Так зусім іграў Пранук, даўно, там — на вёсцы»,— успомніў Грыгор... А ў скрыпчыную жальбу ўплятаўся нейчы звонкі галасок. Вясёлы, звонкі галасок гэты знаў Грыгор: гэта паяла паненка. Толькі цяпер яна пяе нешта іншае, не такое, як заўсёды,— слоў яе за грукатам конскіх капытоў і званкоў трамвайных не мог дачуць Грыгор. Апёршыся левай рукой на мятлу, а ў правай трымаючы бляшаны коўш, Грыгор услухаўся ў песню, каторая дзіўна казытала яго сэрца. Але вось раздаўся нейчы зычны мужскі голас, і разам з скрыпчынай жальбой паплыла поўная задумы, добра знаная, але чужая гэтай вуліцы песня:

— *Ой пайду я лугам, лугам,
Дзе мой мілы гарэ плугам!*

Ясна, ёмка плылі словы з адчыненага вакна. У Грыгора як бы гром ударыў. Дзе ён чуў гэтую песню? Дзе?.. Прыпамінаў сабе. Сэрца моцна ўдарала ў грудзёх. А песня далей плыла:

— *І наеўся і напіўся,
Сеў на плуг ды засмуціўся,
Сеў на плуг ды засмуціўся!..—*

адалася рэхам закацістая апошняя зваротка.

«Гэта ж маці спявала песню гэту!» — успомніў Грыгор.

Так, гэта маці спявала, шаптала нешта, і думкі паняслі яго ў родную вёску. У вачах памутнела, адступіліся думы недзе ўдаль... І здалося яму, што гэта стаіць ён не сярод вуліцы, але сярод поля, а кругом шуміць жыта наспелымі каласамі. Маці ідзе мяжой, а ён побач. У маткі на левым плячы перакінуты серп, а правай рукой вядзе за руку яго...

Каляскі каціліся шпарка — адна за адной, і гразь вылятала з-пад гумілястыкавых колаў. Але Грыгор не бачыў гэтага: яму здавалася, што гэта буйная раса асыпаецца на твар, што гэта не трамвай звоніць, а начлежнікі з песнямі

гасцінцам едуць і пяюць. Скрыпка плакала, ліўся зычны мужчынскі голас, і шмат іншых галасоў уторыла яму. «Гэта за гаем дажынкi»,— думаў Грыгор. І калыхалася перад ім вуліца нівай наспелай... Разам абарвалася песня, а другі голас пачаў:

—А дзе тая крынічанька,
Голуб дзе купаўся?
А дзе тая дзяўчынанька,
З каторай кахаўся?

Цяпер здалася Грыгору, што гэта не на полі стаіць ён, а на парозе хаты сваёй, і маці не пяе, а плача, убіваючыся па ім; а з хмарнага неба падаюць ільдзістыя каплі на твар яму і Ганулі, што, як тая калінка, стаіць пад варотамі і плача. Маці на парозе крычыць нема: «Вярніся, вярніся!» А яму слёзы здушылі горла, і не можа адказаць ёй...

Гэта крычаў фурман карэтны: «Эй, сцеражыся, сцеражыся!»

Грыгор не ўсцярогся. Прабегла праз яго парка каней, пераехала карэта. А яму здавалася, што ён падае на зямлю, каб яшчэ раз пацалаваць яе...

.....
І ў бальніцы не прыйшоў Грыгор у сябе. Доктары сшывалі паломаныя коскі і звязвалі пабітую галаву, а ён маячыў роднай вёскай сваёй; прашчаўся з ёй, з маткай, з Гануляй, цалаваў зямлю... Муштры вучыў салдатаў. То ізноў зрываўся, каб услухацца ў песню, што плыла з вакон другога этажа... Сястра міласэрдзя клала руку на яго і ўспакаівала, а яму здавалася, што гэта матка гладзіць яго, то ізноў пяе сваю ўпадабаную песню, а ён уторыць ёй голасна-голасна:

—І наеўся і напіўся...

Пяў. Было яму лёгка-лёгка, добра... Захваціў поўныя грудзі паветра, каб яшчэ галасней крыкнуць за маткай; радасць разлілася на твары... пацягнуўся і змоўк.

Сястра міласэрдзя сплюснула яму вочы і, нацягнуўшы белую пасцілку, закрыла твар, шэпчучы: «Вечны спакой яму».

[1910]

ПАНАС ГУЛЯЕ

З праўдзівага здарэння

Апанас Канцавы радзіўся, вырас і гуляў у вёсцы Багнішча, у сваёй роднай вёсцы, і нікому ніякага не было да яго дзела. Прапіў збажыну, кабат ці люльку— дык сваю, а не чужую, выбіў, часам, жонку, таксама сваю— не чужую; і якое каму да гэтага дзела? Нікому нікае!.. Так здаецца яно, а выйшла зусім іначай. Цяпер Панас ужо не п'ець, па век свой зарокся! А чаму? Бо пасмешышчам стаўся, бо праходу яму не даюць, песні аб ім паскладалі і пяюць. А зрабілася ўсё вунь як.

Мікіцёнкаў сын (ён грамацей-ткі) газету сабе выпісаў з Вільні, смяхотную такую; іншы раз як прынясе з пошты ды пачне чытаць, дык народу набярэцца ў хату, што сапнуць цяжка: адзін праз аднаго лезе, каб чуць лепей. А ён узлезе на лаву, стане над лучніком, ды са два, са тры разы перачытае яе з канца ў канец. Праўду ўсё пішуць і па-нашаму, папросту, значыцца, без махлярства ўсякага, нашскія людзі, ведама, пішуць. Часам бываюць такія жаласлівыя рэчы, што бабы наўзрыд плачуць, а іншым разам напішуць такое смяхотнае, што ўсе покладам смяюцца, за жываты хапаючыся. Добрая-ткі газета, няма што казаць.

Ну, а адзін раз, як прынёс ён гэту газету з пошты (калі не маню, то гэта нядзеляй было), народ сабраўся слухаць,— ведама, усякі цікаў, што на свеце дзеецца, а ён, Мікіцёнкаў сын, значыць, і пытае: «А ці Апанас Канцавы ёсць? — бо сягоння ў газеце аб ім пішацца!» Тут усе схопіліся шукаць Апанаса. Няма. Тады мальцоў паслалі паклікаць яго; тыя паперлі за Апанасам, а ў хаце ўсе цікавы, а найбольш бабы. «Што там аб Апанасе,— пытаюцца,— напісалі такое?» Але ён усё чакае, бо, кажа, без Апанаса нельга выявіць. І маўчыць-ткі. Ну, значыць, маўчыць, а бабы шэптам гадаюць, што

там аб ім напісана. Васіліха, тая, што на вяселлях пяе, кажа: «Ды, пэўна, што брахня нейкая... што ж аб ім, гаротным, пісаць? Якая ж віна за ім чысліцца? Чарку што часам вып'е, другую,— дык хто з мужчын не п'е?..» Тут спыніў яе Міхась Мурзаты, кажучы: «Ды што ты, кума, пустое кажаш? Тут палітыка нейкая, вось што!..» Тады Сымоніха на гэта як уз'елася: «А што ж,— кажа,— ён такое зрабіў, каб яго ў палітыку мяшаць? Ці на чужой зямлі жыве, ці чужым у печы паліць?!..» — і пайшла, і пайшла валаводзіць, а за ёй і ўсе разам загаманілі. Гоман узняўся, як на сходцы.

Толькі ў гэтым шусць! — адчыніліся дзверы, і на парозе паказаўся Апанас з жонкай і бальшаком сваім. Усе трое спяшаліся, відаць, бо бальшак яго на парозе яшчэ канчаў кажаронку апранаць. Увайшлі і сталі ў парозе. Разам усе змоўклі ў хаце і ўзіраюцца, то на Апанаса, то на Мікіцёнкава сына. Тады ён — Мікіцёнкаў сын, значыць, кліча яго, кажучы: «Хадзі ж, Апанас, бліжэй сюды»,— а той, паступіўшы крок наперад, кажа: «Выбачайце, нішто, я і тут паўслушаюся!» А жонка з-за плячэй яго — Наста, значыцца,— трымаючы ў руках хвартух (бо ўжо плакаць збіралася), кажа: «Не таміце, вашэ, душы! Чытайце, мы і тут пачуем...» Бабы, углядаючыся на іх, цяжка ўздыхнулі.

Мікіцёнкаў сын моўчкі ўзлез на лаву і пачаў чытаць: «Панас гуляе».

Тут усе зірнулі на Панаса.

—«Што мне жонка, што мне дзеці...»

Эх, Панас, ва ўсё гуляй!

«Ёсць йшчэ мерка жыта ў клеці,

Хаім! Піва падавай!..»

— А няўжо ж не?! Усё вынесе з хаты, усё прап'е, п'яніца гэты! — загаласіла за Апанасавымі плячамі жонка, крэпка смаркаючыся ў хвартух.

Дзяўчаты і маладзіцы захіхікалі, а гаспадары, пыкаючы люлькі, цікава ждалі, што далей будзе. Апанас, спусціўшы вочы, моўчкі церабіўся за вухам усёй пяцярнёй.

—«Напляваць мне на падатак!
Што мне земскі, старшына?!
Хаім! Люлька на ў задатак,—
Дай мне белага віна,

Дай мне булку на паўзлоты,
Ды прыпраў мне селядца!
Ўсё прап'ю, кабат і боты...
Пачынай, Панас, з канца!..»

Усе зарагаталі, а Пятрок-бондар адазваўся да Апанаса:

— А што, куме, ці гэтак было там?..

— А няўжо ж як? — галасіла жонка. — Навюсенькія боты прапіў, што матка на смерць сабе справіла; а світку новую — дзе ён падзеў? — выпамінала жонка Апанасу, а за ёй і другія бабы пачалі мужыкам дакараць.

Апанас маўчаў і дурнавата ўсміхаўся, а Мікіцёнкаў сын чытаў далей:

—Вось ідзе Панас, спявае,
Страшыць жонку і дзяцей,
Кулаком усім махае,
Пабудзіў усіх людзей...

Цяпер ужо Апанас не вытрымаў і загаманіў, апраўдваючыся:

— Страшыць дзяцей?! Дзяцей страшыць?! А, каб ты спух! Што ж гэта я — Ірад які, ці што, каб дзяцей страшыць?! Калі ж я страшыў? Ну, Наста! — звярнуўся ён да жонкі. — Скажы ж ты, калі я страшыў дзяцей, калі?

— А можа, не? Можа, выпірацца пачнеш?! Э-э, ты, буян, п'яніца горкі,— забыўся, як на Прачыстую зверам раз'юшаным бегаў?! А?! Забыўся?! — крычала баба.

— Ну, на Прачыстую?.. — апраўдваўся, прыпамінаючы нешта, Апанас і садовячыся на ўслонку.

— Сабаку шалёнаму не зычу долі такой, якую я маю з гадам гэтым! — гаманіла, ўсхліпваючы, Наста, а за ёй і другія бабы, хто на Апанаса, а хто за яго, а мальцы, седзячы на пяколку і карыстаючы з агульнага гоману, падхапіўшы першую зваротку, крычалі на ўвесь голас у старану Апанаса:

—«Што мне жонка, што мне дзеці...»
Эх, Панас, ва ўсё гуляй!

З адной стараны Апанасу прыкра было, што жонка яго перад усёй вёскай лае і выпамінае старыя грахі, а з другой — радасна стала, што аб ім ведаюць аж у Вільні і складаюць такія складныя вершы, што аж слухаць любя.

Доўга ў той вечар гаманілі сяляне то аб Панасе, то аб газеце, то аб песні, аб каторай нямала было дагадак, хто яе злажыў і падаў у газету; але ўсім яна прыпала да-спадобы так, што Мікіцёнкаў сын прымушаны быў раз-пораз перачытваць яе датуль, пакуль дзяўчаты і хлопцы не навучыліся на памяць.

У другую нядзелю, калі Апанас варочаўся з мястэчка, крышку дзюбнуўшы гары, уздоўж вуліцы беглі за ім дзеці гурбой і на розныя тоны гаманілі:

—«Што мне жонка, што мне дзеці...»
Эх, Панас, ва ўсё гуляй!
Ёсць ішчэ мерка жыта ў клеці,
Хаім! Піва падавай!...»

Спярга Апанас прабаваў лавіць малых жэўжыкаў, але, бачачы, што ногі не слухаюць, махануў рукой і цішком, як воўк з падкорчаным хвостом, пёрся дахаты, а суседзі, углядаючыся на яго праз вокны і вароты, пакладаліся ад смеху і прыпявалі розныя звароткі той песні.

Толькі што дапаў ён сваёй хаты і зачыніў за сабой дзверы ад сяней, як на парозе спаткала яго жонка песняй:

—«Напляваць мне на падатак,
Што мне земскі, старшыня?!...»

— Ах ты, помак гнілы! Як п'ян, то капітан, а як праспіцца, то і свінні баіцца? Падатак не аплочаны, дзеці голяя, а ён п'янствуе! Каб на це звод, паганец ты!
— крычала жонка.

Апанас стануў, як стоўп, у дзвярах, а пасля пачаў:

— Настаська, дарагая мая, пакінь ты, супакойся! Пакуль жыцця майго — піць не буду... да душы, не буду! Апрацівела мне гэта песня... У-у-у, гады!.. — мармытаў, кладовячыся на печы.

І праўда, што зарокся з таго часу. Якое зарокся? Знелюбіў насмерць карчму, гарэлку і Хаіма, але і газеты сцеражэцца з той самай пары!

[1910]

МОСТ У КУТАХ

Куты — гэта засценак, якіх нямала сустрэнеш, едучы трактам з Вільні ў Полацк. Толькі нашы Куты, папраўдзе, ляжаць у куце паміж рэчкай і лесам, вярсты на тры ў бок ад гасцінца.

Вось у гэтых кутных Кутах жыло калісь двое гаспадароў: Рыгор Задзірака і Тамаш Неўступака. Жылі, хлеб жавалі — сварыліся, мірыліся, на кірмашы выпівалі, на вяселлях гулялі, на хаўтурах плакалі; ну а калі дзела даходзіла да чубоў, то таксама церабілі адзін аднаму на славу сваіх Кутоў. Адным словам, жылі, як бацькі і дзяды, і былі здаволены жьцём, сабой і сваімі Кутамі.

Хаты нашых гаспадароў стаялі абাপал рэчкі: адна на адным беразе на ўзгорку, другая на другім, ды таксама на ўзгорку, і былі падобны да сябе, як дзве родныя сёстры, з той толькі розніцай, што Рыгорава раніцай зерыла на Тамашову чырвонымі ад сонечнага свету вокнамі, а Тамашова — вечарам. Значыць, з хатамі ўсё ў парадку было, але вось з зямлёй куды горш, бо Тамашоў клін ляжаў за рэчкай на Рыгравым баку, а Рыгораў клін на Тамашовым баку. З гэтага відаць, што, каб праехаць з возам ці перагнаць жывёлу праз рэчку, патрэбен мост. Мост такі быў. Прадзедамі яшчэ быў будаваны з дубовых планак, цяжкі і крэпкі. Але ўсё мае свой век. Дажыў яго і кутоўскі мост. Адной вясны вада падмыла зруб, і мост — бэлечка за бэлькай — павандраваў у свет далёкі.

«Пайшоў мост упрочкі, толькі той бяды,— казалі суседзі,— уброд пераедзем!» І ездзілі ўброд усю вясну, але пасля вясны, адвечным звычаем, прыйшло лета, трэба было вазіць сена, а з возам не тое што ўляжку: калёсы загразнуць, і — ні ўзад ні ўперад! Ведалі гэта добра суседзі і не памыкаліся ехаць з возам праз брод, але і не браліся будаваць мост. Рыгор казаў, што правіць мост павінна земства. Тамаш не верыў у земства, але ўсю надзею пакладаў на двор: «За прыгону з панскага загаду мост будавалі»,— казаў ён, апіраючы гэткім спосабам сваё права на даўнасці. Але ні двор, ні земства не прыходзілі з падмогай у Куты, бо мост ляжаў на зямлі гэтых двух гаспадароў і ім толькі самім патрэбен быў.

А час не стаяў, але ўсё плыў і плыў, маўляў тая рэчка. Не агледзеліся, як і Спас надышоў, а маста як не было, так не было. Збожжа і сена ўсё яшчэ на пацеху мышам і варонам стаяла на полі. Кутоўцы, страціўшы веру ў земства і двор, пачалі між сабой сварыцца, каму з іх двух трэба мост будаваць. Кожны панукаў другога, а другі ўпіраўся. Сваркам — канца не было; завялі справы ў судох. Але пакуль што час плыў. Трэба было ўжо ярыну вазіць, жыта малаціць, а тут рэчка ад дажджоў частых, як на злосць, разлілася шырэй, а стагі і мэндлікі ўсё пахмурней паглядалі на гумны. Глумілася дабро.

Гаспадарам шкада было сваёй працы і суседа свайго: злосць даўно перакіпела, цяпер ужо суседзі больш вінавацілі парадкі на свеце, чымсьці сябе. Шкадавалі адзін аднаго, але не ведалі, як бядзе памагчы. У суды, у воласць і да земскага ездзілі разам, разам дабіваліся праўды, разам залівалі гора сваё манаполькай, але ўсюды спатыкалі адзін адказ, што гэта іх суседская справа, бо мост на іх зямлі ляжыць і больш нікому не патрэбен. Рыгор з Тамашом даўно гэта ведалі, але ім ішло аб тое: хто яго павінен правіць? Ім адказвалі, што яны самі павінны. «Добра. Але дзе ж загад?» — пыталіся. Загаду не было.

Раз у суботу сышліся Тамаш з Рыгорам каля броду, селі на каменьчыку і пачалі гутарку. Гутарка іх была

поўна жоўці: чулі яны кроўны жаль да ўсяго і ўсіх на свеце, чулі, што крыўда ім робіцца, але не маглі згадаць, скуль на іх ідзе ўсё гэтае няшчасце?

— Вось часы насталі! — бедаваў Тамаш.— Дыхаць цяжка людзям на свеце, праўды нідзе ніякай!

— Дзе цяпер праўды шукаць?! Даўней — дык начальства было, важнае начальства... Узяць хоць бы даўнейшага нашага пасрэдніка. Суд і праўда напаягатове ў яго!.. Раз, два і гатова!..

— На што там пасрэднік,— не было лепшага парадку, як, вечны пакой яму, пры нябожчыку пану старым. Пазаве аканомы — жыва табе і загад і каманду прыпісаць загадае...

— Нішто чалавек быў...— пахваліў Рыгор.

Тамаш, пыкаючы люльку ў задуме, як бы прыпамінаючы нешта, казаў:

— Балюча білі!..

— Дык што, што балюча,— але парадак быў, лад быў, а цяпер што?..

Рыгор сярдзіта плюнуў у старану.

— Даўней прыйдуць к табе і паглядзяць, ці ўсё ў парадку, а цяпер ты да іх ідзеш і то праўды няма ніякай; во, калі часы насталі!..

— Не толькі часы, а і людзі змяніліся. Гэта ж даўней прыйдзе вураднік, то такога крыку наробіць, з хаты ўсіх павыганяе.

— А і цяперашні нішто; ён таксама зарадны чалавек...

— Можы б, ён нам раду якую дасць? — глянуў Тамаш з бліскам надзеі ў вачах.

— Дык чаму ж бы не?!..

Гаспадары ажывіліся, бліснула іскра надзеі ў іхнім безнадзейным палажэнні. Наладзіўшы хутка каляску, яны паехалі ў мястэчка да вурадніка.

Вураднік спярша ніяк не мог уцяміць, аб што ім ідзе, але, зразумеўшы, абяцаў сваю помач.

Сялянам весялей зрабілася на сэрцы, поўныя надзеі

і веры ў вурадніка ехалі дамоў.

На другі дзень соцкі прынёс паперу ў Куты ад вурадніка, у каторай пісалася, каб да суботы другой на руме былі звезены ўсе матэрыялы, патрэбныя на мост, а ў суботу каб работнікі чакалі з тапарамі і піламі вурадніка.

Тамаш пробаваў казеліцца, што мала часу да суботы, але Рыгор перапыніў яго, паказваючы паперу:

— Бачыш, што ў паперы напісана? Ну, то і няма што валаводзіць!

У другую суботу матэрыялы былі ўсе звезены і суседзі з парабкамі з досвіткаў чакалі вурадніка.

Каля сьнедання над'ехаў вураднік. З голымі галовамі, камечучы ў руках шапкі і нізка кланяючыся, гаспадары віталі яго. Саскочыўшы з каламажкі, вураднік перш-наперш злаяў іх. Лаяў за тое, што матэрыялы не такія, пасля лаяў, што дагэтуль нічога не зрабілі яшчэ, а там яшчэ за марудную работу, за ўсё пакрысе. Гаспадары ўслухаліся ў лайку гэту, як у бацькоўскую навуку, і, бесканечна цешучыся, працавалі да поту. Засцянкуўцы таксама раслі ад радасці.

Справіўшы пачастунак і выпіўку таму, хто ткі вывеў іх з бяды, Рыгор праводзіў праз новы мост Тамаша дамоў і не без фанабэрыі ў голасе пытаў:

— А што, суседзе, хітра я прыдумаў?

— Хі-тра! — патаківаў Тамаш, з пашанотай углядаючыся на Рыгора.

[1910]

СЯБРА З КАЎБАСОЙ

Такое прозвішча носіць цяпер адзін з маіх сябраў, а як ён нажыў сабе гэтае прозвішча, зараз раскажу вам.

У часе неціхот у нашым глухім гарадку спакойныя дагэтуль вулкі і завулкі чыста змяніліся на нейкае «гара-

чае поле», поўнае ўсякіх злыдняў, якіх за апошні час не ў меру развялося і каторыя ўздоймам рабілі аблавы на каліты, гадзіннікі і польты сваіх бліжніх. Забава сама па сабе нішто, але тое толькі псула забаву, што не абедзве стараны роўна ёй цешыліся... Дзеля гэтага, хто меў грошы і адвагу, купляў і насіў пры сабе рэвальвер, а хто не меў грошы і быў менш адважны, лічыў на свой спрыт у нагах ды сілу рук. К таму за нашэнне пры сабе аружжа ўрадавыя абвесткі гразілі вялікім штрафам і адседкай; паліцыя ж адбірала нават і кіі, таўсцейшыя за палец. Каго прымус будзь службы, будзь іншыя якія справы не выганялі з хаты, то вечарамі пільнаваўся дому, але не ўсе маглі гэтак рабіць: іншым штодня са службы трэба было варочацца ноччу на край гораду, дык, каб смялей было, хадзілі грамадамі. Адзін толькі мой сябра, Пётра Гродзь, з нейкага часу набраўся фанабэрыі і перастаў пільнавацца грамады. Ведаў я, што не можна яго залічыць да лішне смелых людзей, і тым больш дзівіла мяне, скуль гэта ён зрабіўся такім рызыкантам? Углядаючыся на яго, я прыкмеціў, што ён заўсёды цягае з сабой нейкі пакунак — не надта грубы, але доўгі, на якія тры чвэрці аршына. Я адразу ўцяміў, што гэта не што другое, як аружжа, але цяпер ужо сам я сцярогся хадзіць з ім, бо баяўся, каб разам з ім і мне не прыйшлося дрэнна, як спаймаюць яго з аружжам. Так і выйшла. Раз праходзіў ён неяк глухім завулкам, і тут прыступіліся да яго двое «невядомых» і пачалі евангельскую гутарку: каб ён аддаў ім верхнюю сваю адзежу! Сябра мой евангелля ніколі не чытаў (быў татарынам) і не ведаў, што калі хто папросіць у цябе верхнюю адзежу, «аддай яму і споднюю!» — дзеля гэтага ён аднаго, заместа адказу, аглушыў на месцы, другому пераламіў руку. Гэтак рабіць не можна, але сябра мой быў чалавекам простым і рабіў усё не з розуму, а з сэрца. Падняўся гоман на вуліцы; надышла паліцыя, і ўсіх траіх гарадавыя пацягнулі ў вучастак. Як і што там было, не ведаю; гарадавыя толькі расказвалі, што па дарозе еў ён каўбасы, трактаваў імі сваіх супраціўнікаў і гарада-

вых, а ў пратаколе пісалася, што раны былі зроблены тупым аружжам, і пры ім ніякага аружжа не аказалася. На другі дзень яго выпусцілі, і гэты дзень ён аддыхаў (ён заўсёды аддыхаў, калі яму нездаровілася). Трэцяга дня Гродзь быў ізноў на службе з неадлучным сваім пакункам, толькі цяпер гэты пакунак заверчаны быў у іншую паперу.

— Скажы мне, братка, што гэта заўчора з табой прылучылася? — пачаў я браць яго на спыткі.

— Напалі на мяне, як сам ужо ведаеш, — ну і абараніўся.

— Чым?..

— Во гэтым, — сказаў ён, паказваючы на доўгі свой пакунак і дзіўна неяк усміхаючыся.

Я змоўк, але ніяк не мог дагадацца.

Ён увесь час углядаўся на мяне, а пасля засмяўся і, наддзёршы паперу, паказаў мне... — ну, згадайце, што ён паказаў мне? — каўбасу!.. Я даўно ведаў, што сябра мой умее рабіць дурныя жарты, але гэтага не спадзяваўся. Дзеля гэтага я нічога не адказаў і ўбіўся ў сваю работу. Тады ён сам растлумачыў:

— Вядома, што добра высушаная сальцісона, ці, як яе расейцы завуць, «італьянская каўбаса», цвёрда, гнутка і пры ўдары мае зусім тую сілу, што і гумілясцікавая палка, а дзеля гэтага можа служыць добрым аружжам для абароны!

Спярша я не даў яму веры і да вечара ўнікаў яго. Але вечарам, ідучы дамоў, зайшоўшы ў краму, я купіў сабе такую самую каўбасу. І дома праканаўся, што сябра мой праўду казаў: гэтай каўбасай я адным ударам ламаў цалёвую дошку.

На другі дзень прыйшоў я на службу з такім самым пакункам, як і ў майго сябры. Гэтага дня я трактаваў яго папіросамі і стараўся дагадзіць яму. Таго ж дня вечарам, ідучы грамадой дамоў, я перад усёй кампаніяй выявіў новае адкрыццё. Яны смяяліся і жартавалі, але на другі дзень адзін за адным з'яўляліся з доўгімі пакункамі на

службу.

Трэцяга дня, праходзячы горадам, заўважыў я зусім незнаёмых мне людзей з сальцісонамі пад пахай, а пятага дня, калі кот-памаўза сапсаваў маё аружжа, я, зайшоўшы ў краму, даведаўся, што цана на сальцісоны з 40 капеек паднялася да 50 за фунт.

За месяц у нашым горадзе адбыўся голасны паядынак на сальцісоны мясцовага доктара з адвакатам, які нарабіў нямала гоману.

У палавіне другога месяца аб новым адкрыцці дазналася паліцыя, і на ўсіх вуліцах горада быў расклеены цыркуляр, які абвясчаў, што людзям, каторыя не маюць пазвалення на аружжа, забараняецца насіць пры сабе сальцісоны ў кусках, даўжэйшых за чвэрць аршына. Аружжа гэта, паясняў цыркуляр, тым больш шкоднае, што «вещественные доказательства» лёгка могуць быць знішчаны.

Гэтакім парадкам каўбаса афіцыяльна была прызнана за важнае аружжа, а мой сябра за сваё адкрыццё дастаў прозвішча Сябра з каўбасой.

1910

МІКАЛАЙ ГАЛУБОВІЧ

*Некалькі слоў аб паходжанні герба і пратаплястах²
фаміліі пана Мікалая Галубовіча герба Расходнік*

Герб Расходнік стаўся родавым знаменем фаміліі Галубовічаў, можна сказаць, з няпомных часоў. Сведкай бясспрэчнай прыналежнасці гэтага герба Галубовічам можа быць пячатка, каторая ў іх родзе пераходзіць з бацькі да сына. Скептыкі маглі бы зрабіць заклад, кажучы, што пячатка сама па сабе нічога не гаворыць у карысць гербоўнасці фаміліі Галубовічаў, што акром пячаткі

¹ Пратапляста (польск. *protoplasta*) — родапачынальнік, продак.

патрэбны яшчэ дакуманты, сцвярджаючыя прыналежнасць герба і права ўжывання яго; маглі бы, агледзеўшы пячатку, выказаць сумніў, што да прыпісаванай ёй старасвецкасці, і шмат чаго іншага маглі бы сказаць скептыкі, але пячатка служыць, дзякаваць Богу, не якімсьці там недавяркам, а Галубовічам. Галубовічы ж, не раз'едзеныя чэрвем скептыцызму, самі ведаюць цану і месца свайму родаваму кляйноту, гісторыя каторага ўгрунтавана на цвёрдых падвалінах родавых кронік.

Вусная родавая кроніка адносіць паходжанне пячаткі да часоў князя Бая, які ёю меўся ашчаслівіць пратаплясту роду Галубовічаў. Але калі прыходзілася начыстату гаварыць, то выяснялася, што пэўныя, вусныя, кронікі Галубовічаў не сягаюць у цемру мінуўшчыны далей трэцяга пакалення.

Па-за гэтым рубам пачыналіся ўжо легендарныя часы.

Дык і мы, веручы статыстычнасці нашага гербоўнага роду, прымем за пэўнае, што як сама пячатка, так і наддзены ёю Галубовічам герб паходжаннем сваім сягаюць легендарных часоў.

Аб пачатку роду і яго гісторыі родавыя кронікі паміж сабой не згаджаюцца: адны выводзяць род Галубовічаў ад варагаў, другія ад рымлян, трэція, больш скромныя, ад старадаўніх крывічанскіх князёў.

Цётка ж Юстуса (з дому Галубовіч) заўсёды цвердзіла, што ўсе гербоўныя роды паходзяць ад Адама, а толькі мужыцкія ад Хама.

Дзеля таго ж, што цётка Юстуса вочавідкі перакручвала біблейную генеалогію, трэба лічыць, што і яе версія не пэўная. Бо кожны, не мужык і не шляхціц, бесстаронна прызнаюць, што і Хам таксама паходзіў ад Адама, будучы яго патомкам.

Хоць у родзе Галубовічаў ні ваяводскіх, ні сенатарскіх парсун³ не бывала, але род гэты не менш быў слаўны ў

³Парсуна (*старабел.*) — парадны алейны партрэт знатнай шляхецкай асобы; тут у сэнсе: маёнтак, багацце, маёмасць.

сваёй ваколіцы, як якісь там іншы ў краю. І гэта зразумелым будзе, калі прымецца пад увагу, што прадзед Трахім, здарова з намі бытуючых Галубовічаў, быў кавалём і разам з гэтым зубным лекарам. І цяпер дзядзька Пранук, успамінаючы, з немалым патасам апавядае ўдатную аперацыю, якую нябожчык Галубовіч прарабіў з ім.

«Пракудны чалавек, — апавядае дзядзька Пранук, — быў нябожчык Трахім, свяці Божухна душачцы яго. Калі, бывала, прыходзіў хто да яго ў кузню з балючым зубам, ён зазвычай даваў палажыць на зуб купарвасу, а як не памагала гэта — навязваў на зуб струну, прадзяваў канец праз шчыліну ў дзвярах кузні і, прыцягнуўшы хворага ўшчыць да дошкі, скажа: «Пастаі там гэтак, ваша», — а пасля, знячэўку, пырхане дабела распаленым жыгалам, уровень вачэй, праз дзверную дошку.

Затрашчыць, засквярэцца дошка. Бухане едкі сівы дым у вочы, і з перапуду тарганецца чалавек, а тут табе зуба як і не бывала... Дык во быў доктар на зубы!» — тонам найвышэйшай пахвалы заканчваў сваё апавяданне аб нябожчыку Трахіму Галубовічу дзядзька Пранук.

Але на адным дзядзьку Прануку не канчаўся почат жывых сведкаў чынаў і мыслей нябожчыка Трахіма.

Цётка Югася гэтаксама любіла апавядаць, як нябожчык Трахім лячыў яе ад трасцы.

— Было гэта летам, — кажа цётка Югася, — прыходжу да яго я ў кузню і кажу — так і так: сэрца томіць, коці ломіць...

— А чым лечышся? — пытае.

— Замаўляла, — кажу я, — крапівай у лазні парылася, дзевасіл піла...

— Дрэнь усё гэта...

Скінуў скураны фартух і кажа:

— Хадзі за мной.

Іду, ажно прыводзіць ён мяне ў свой садок. Яблынькі, агрэснік, пчолы ў лежнях гудуць, камары таўкуцца... Углядаюся... А ён:

— Раздзявайся,— кажа.

Яшчэ маладуха была тады. Ведама ж, у моладасці ды ў нашым жаночым стане— сорамна, дык перамінаюся.

А ён як не закрычыць:

— Што я, забавляцца з табой прыйшоў, га? Раздзявайся!

Прымусіў скінуць усё да сарочкі.

— А цяпер,— кажа, паказваючы на агрэснік,— кахайся.

Я пачала нешта гаварыць.

— А, то ты гэтак хвора.— Ды як не піхне мяне на агрэставы куст, як не качане ды не крутане раз сюды, раз туды. Дык я ўся, як брусніца, чырвоная стала. Крычу... А ён — дай яму, Божухна, супакой вечны — кажа мне:

— Уставай ды барзджэй дзьмухані ў лежань з пчоламі, а то ізноў па кусце качаць цябе буду.

Мне ўжо задача гэта нецяжкой здалася. Падышла я да лежня, дзьмуханула... Зазвінелі Божыя пчолянкі. Я яшчэ раз... Божухна, бацюхна! Што апасля сталася! Увесь рой пчаліны як не высыпле на мяне. Я ўцякаць, а яны — у плечы, у грудзі, у твар... Я сюды, я туды, а ўцячы некуды: садок частаколам абгароджаны, вароцейкі на запоры... Я ўжо і ў агрэснік хавалася і калючак яго не чула... Бегала-бегала дый самлела. Тады ён мяне вынес адтуль, вадой папырскаў у твар, гарэлкі чарку ўліў у губу. Ачуняла я...

— Ну, ідзі цяпер,— кажа,— дамоў, як рыба здарова будзеш.

І што вы скажаце: як рукой усю хваробу зняло.

Трахім Галубовіч з усіх мер быў чалавекам выдатным, і, што рэдка між людзьмі бывае, ён, акуратна перадумаўшы людское жыццё, знайшоў на ўсе трудныя жыццёвыя пытанні ясныя і здаровыя адповедзі. Свой духовы дабытак ён не скрыў пад кораб, але ў навуку другім ахвотна дзяліўся ім. Асноўным прынцыпам яго было: што «хлеб не ходзіць за брухам, але бруха за хлебам» і што «яда ляжыць заўсёды ніжэй губы».

З гэткага акуратнага разумення жыцця выцякала не менш правільнае яго паступанне.

Трудзіўся ён ад рання да ночы, не шкадуючы на працу сваіх турбот і поту, дык меў не толькі на бягучы дзень кавалак хлеба, але і дзе што спароміў⁴ на чорную гадзіну.

Крутнёй свет пяройдзеш, ды назад не вернешся,— гаварыў Трахім Галубовіч... У мысль гэтага паступанне яго з людзьмі было на здзіў сумленнае; а што: «Шапкай, папкай і соллю людзі людзей няволяць» — абходжанне яго з людзьмі было ветлае, уважлівае.

Не хварэўшы ні разу ў жыцці, памёр Трахім Галубовіч на 86 гаду жыцця стоячы. Калі пачуў хваробу, ён не лажыўся, хадзіў, спадзеючыся перамагчы слабасць, і калі ноччу надобра ўжо сціснула яго, хацеў разбудзіць нявестку: падышоў да ложка яе, абапёрся аб балясу, працягнуў руку, каб, відаць, пабудзіць, ды і так застыг. Раніцой знайшлі яго стаячым каля ложка, але ўжо нежывога. Памылі, прыбралі, ухаўтурылі.

Пасля Трахіма асталося двух сыноў: Пётра і Сымон. Старшага Пётру нябожчык Трахім адукаваў на здатнага цесля. Некалькі дворных палацаў і царквей, выйшаўшых з рук Пётры, дагэтуль аздабляюць крывічанскую зямлю. Цесля ён быў здатны, але, ходзячы па свеце, не захаваў у цэласці бацькаўскіх навук. Затое набыў сваё, адменнае разуменне людзей і жыцця. Ён казаў: «Людзі вераць не рабоце, а словам» ды пацверджаў гэта прыказкай, што «хвалёная каша і без масла смачна». Людзі аб ім казалі, што ён — быў — іншы зверху, чым усярэдзіне.

Малодшага, Сымона, як слабейшага здароўем, нябожчык Трахім прыстроіў да доктара ў вучні. Прапрактыкаваўшы, абычаем таго часу, пры лазарэце ў доктара 15 гадоў, ён атрымаў пасведчанне ў знанні доктарскага рамясла. Пасля стаўся дамовым лекарам у двары мясцовых магнатаў.

У часе напалеонскай руіны эміграваў з краю і разам

---

⁴ Спароміць (польск. *szparować, uszparować*) — ашчадзіць.

са сваім патронам падарожнічаў па свеце: знаў добра Парыж, Рым, Лондан. Надакучыўшы ўрэшце бадзяннем па свеце, вярнуўся на бацькаўшчыну. За сабраныя грошы купіў леснічоўку, дзесяцін пяць зямлі, на адзіноце, і там асеў настала. З усіх сваіх падарожжаў па свеце і высокіх калегцый⁵ вынес філасафічную формулу, якую кожнаму рад цвердзіў, што свет — гной, а людзі — свінні.

Браты, не атрымаўшы па бацьку спадку, не мелі чаго дзяліць, і дзеля гэтага не было ім аб што сварыцца, але не было ў іх і лішняй блізасці. Пётра быў гаварлівы, а Сымон, наадварот, маўклівы. Малодшы брат адносіўся да Пётры з пашанай, як да старшага, старшы да малодшага з яшчэ большай пашанай, як да чалавека бывалага і адукаванага. Жылі браты здалёк ад сябе і праз гэта рэдка сабе дакучалі гасцінай. Звязвала іх між сабой памяць аб бацьку, каторага глыбока абодва браты шанавалі.

Трэба адзначыць, што Сымон, вярнуўшыся з падарожы, неахвотна браўся за сваё доктарскае рамясло, кажучы, што: «Найлепшы доктар — сам Бог, а самае скутэчнае лякарства — хлеб з маслам». Але ўсё ж такі для свайго родавага зеля — расходніку — рабіў вынітак. Расходніку ён прыпісваў розныя цудоўныя ўласнасці. Ён казаў: «Ад расходніку, як і сама яго назова паказвае, расходзіцца ўсялякае недамаганне. А найперш — навар, сабранага ў маі і ў засені засушанага расходніку, памагае ад цягаты на сэрцы».

— Найболей людзей, — гаварыў Сымон Галубовіч, — хворых сэрцам, душой... З сэрца ідуць усе хваробы. Дайце хвораму чалавеку здаровае сэрца, і ён, як Лазар, ачуняе.

Калецтва і пошасць Сымон не называў хваробамі: першае няшчасце, другое — напасць; хвор чалавек, калі ў яго душа ные...

І дзеля гэтага лекарскі экзамен пачынаў Галубовіч, прымераў, так:

— Тошна вашэці? Як даўно сэрца ные?

⁵ Калегцыя (лац. *collectibilis*) — выснова, заключэнне.

Калі гэтым шляхам не дабіваўся, чаго ждаў, то пачынаў з другой бочкі: ці жывы бацька, маці, ці ўсе здаровы, ці памысна ў сямейцы, як ручыць гаспадарка?

І бяседа яго з хворым прыпамінала споведзь з усяго жыцця.

Не раз Сымон мяшаў сваю слязу са слязой хворага. А канчалася ўсё тым, што даваў жменьку расходніку, заляцаючы яго піць не спяшаючыся, у цішы-супакою ды на адзіноце.

І Галубовічаў расходнік славіўся вельмі далёка, і дзівіліся людзі, што памочан ён на ўсялякія недамаганні.

Брат, Пётра, быў высокага суда аб доктарскіх здольнасцях свайго брата, чаго не скрываў перад людзьмі, а асабліва ў цёплай, дружнай кампаніі, калі поўная чара кружала па сталe. Ён тады, хітра падмігаючы, зазвычай, забіраў голас аб сваім браце. Кажучы аб расходніку, намякаў, што ўплывае не сама па сабе зёлка і не братняе ўменне лячыць, а што галоўная заслуга лякарства выцякае з іх родавага кляйноту. Якая містычная звязь існавала паміж зёлкай і гербам Расходнік, ён такі і сам, наперакор свайму глыбокаму пераконанню, не ўмеў высказаць.

Абычаем словаахвотлівых людзей ён лёгка пераходзіў з тэмы на тэму і ад пахвал свайму брату нязначна перакідаўся да гутаркі аб самім сабе. Спыніўшыся на гэтай тэме, Пётра выварачваўся нутром наверх, фантазія яго разгаралася, словы набіралі яркай барвістасці і сказы востра зарысаваных абрысаў. Такая гутарка заваражвае слухачоў, зварушае ў іх найглыбей затаёнае і пацягае да інтымнай шчырасці.

Духовую структуру Пётры добра адтваралі яго будынкi: проста, нават рэзка ў агульным рысунку значанья, яны ўражалі размахам і сілай мастацкай кампазіцыі, а ў загібах і канчынах — нечаканымі, поўнымі стройнасці і містыкі дробнымі аздобамі. Яго будынкi — гэта былі наскрозь мастацкія, наскрозь прасякнутыя багатай індывідуальнасцю творы, на жаль, не

меўшыя і не маючыя яшчэ дагэтуль сваіх цаніцеляў.

Пётра перабіваўся, як кажучь, з дня на дзень: яго жыццё было няўпыннай барацьбой з горам, каторае ні на момант не пераставала яго гнясці. Перад людзьмі Пётра апраўдаўся са сваёй беднасці тым, што пад печу ў яго завяліся злыдні. Але чым крапчэй ціснула Пётра бядота з гаротай, тым ярчэй працавала яго фантазія. У цяжкіх варунках жыцця ўмысловая творчасць была для яго адзінай патоляй.

Прычына няўдачніцтва Пётры крылася ў тым, што ён не цаніў малой абыдзеннай работы, не прыкладаў да яе свайго розуму і сэрца — збываў яе абы-як і абы-чым. На вялікіх жа работах мала або і саўсім нічога не зарабляў, бо клаў залішне многа працы на мастацкую старану работы, за якую яму нічога не плацілі.

«Пётра — чалавек з хворым сэрцам»,— сказаў бы яго брат.

І сапраўды, сэрца ён меў хворае: яму хацелася пабудаваць такую царкву,— каб усе свае думы-летуценні пераліць у яе. Царкву гэну ён выкалыхаў у сваёй душы аграмаднай, з шатрападобнымі стрэхамі і застрэшкамі, з прыбудоўкамі і надбудоўкамі. Калі ў размовах хваліў датыхчасовыя свае будоўлі, то Пётра сам перад сабой крывадушыў: ён цаніў толькі тую царкву, якую насіў у сваіх грудзях, у думках. Пабудаванае, выкінутае ўжо з галавы, мала яго цікавіла.

Аднак пабудаваць задуманую царкву не ўдалося Галубовічу: смерць заскочыла яго знячэўку і патушыла гарэўшы ў яго душы чароўны агонь.

Дзеці Пётры закінулі бацькаўскі талент, лічучы яго неплацным, і прыспасобіліся да іншай, больш усціжнай працы.

Сымон Галубовіч, здакучыўшы адзінотай, на шостым дзесятку лет сваіх ажаніўся, узяўшы за сабе маладую, 20 гадоў, Югасю Дзямідзянку. Жылі яны даладна і згодліва, проста на здзіў людзям, але дзяцей у іх не было.

Сымону ж, як на грэх, хацелася мець патомства.

Пробавалі лекаў, хадзілі пехатой на одпусты — не памагала. І ўжо немаль быў памірыўся Сымон са сваёй бяздзетнасцю, як ні з таго ні з гэтага, на дзiesiąтым гаду сужэнства жонка яму апавесціла радасную навіну, што яна «пры надзеі».

[1922]

СТАРАСЕЛЬСКІ МАГІЛЬНІК

Пахоны бераг Дзісенкі здалёк жаўцее пясочкам, а па жоўтым пясочку параскіданы капцы-валатоўкі. Бывала, каваль Даніла кліча нас: «Пойдзем у выкапкі, дзецюкі!» Называў нас, блазноту, «дзецюкамі», каб заахвоціць, але гэта было лішнім. Мы ўсе як адзін і ўдзень і ўночы гатовы былі ляцець «у выкапкі». Бо і страшна, і цікаўна там!

Кавалю Даніле патрэбен мосяж да зварвання лемяшоў, і гэты мосяж шукаў ён з намі на валатоўках, калі вецер знасіў пясок і адкрываліся масяжовыя абручы, кольцы і пражкі, пярсцёнкі і ўсякае іншае рухмаццё пахаваных тут у прокавець волатаў. Гэта і былі «выкапкі». Мы, дзеці, сабе на забаву гэных прыгожых рэчаў не бралі, баяліся, каб мярсьцен-волат не прыйшоў па іх. А волаты-мярсні папраўдзе прыходзілі да тых, хто на выкапках, спакусіўшыся прыгожасцю якой рэчы, затаіў сабе яе. Жывы прыклад гэтаму быў Сымон нямы. Хлапец захаваў сабе масяжовы абручок з галоўкамі змеяў. Вярнуўся дамоў і схаваў пад стрыжанямі на печы. Сумленне ў хлапца было неспакойнае, кіданьне ў сне. Відаць, нешта мярэсцілася яму. Таго ж дня, позна ўночы, вярнуўся бацька з Лужок, з кірмашу, дзе купіў Адэльці новы куфар, маляваны ў сінія, чырвоныя і белыя кветкі. Кірмашане, вярнуўшыся, загаманілі, затопалі ў хаце. Раскатурхаўся Сымонка і за сваёй па-

трэбай злез з печы, адчыніў дзверы ў сени. І хто яго ведае, што такое яму здалася, але толькі крыкнуў нямым голасам і самлеў на парозе. Можа, скрыні спужаўся, а можа, і волат здаўся. Калі ачуняў, мову яму атабрала і слух залажыла, навекі нямым астаўся. Ведалі гэта ўсе мы, дзеці і бацькі нашы. Ведаў гэта і Даніла, а таму заўсёды перасцерагаў нас: «Дзеткі, не бярыце з сабой гэтых цацак! Забаўляцца імі не можна, іх бралі з сабой у магілу волаты, нашы прапрашчурны, жоўтыя костачкі якіх тут збуцвелі даўно ў пясочку, таму і пясочак гэты такі жоўценькі!» І сапраўды пясочак у гэтым месцы быў жаўцейшы нечым дзе ў другім месцы, прыкладам, каля возера. Знаходзілі мы тут грудкі пяску саўсім чырвонага, а часам ясна-сапорага, быццам запеклая кроў, коле-ру. І мы ведалі, што гэты камочкі папраўдзе пацямнелі ад крыві волатаў, што гэта была іх кроў, пралітая тут у вялікіх войнах, калі яны біліся з чужакамі, баронячы гэтай зямелькі для нас. Натрапіўшы на гэты грудок, трэба было прамаўляць: «Цур, пухам зямелька!» — і зараз жа засыпаць тое месца. Набраўшы ў карзіначкі абручоў, пражак і ўсякіх масяжовых прыладаў, мы адносілі да Данілы ў кузню і ссыпалі ў кутку за гарном. Гэтым мосяжам Даніла зварваў толькі ратайскія прылады: лемяшы, банькі да кос, перакладніцы і нічога больш. Калі трэба было каму зварыць якую жалезіну да брычкі ці чаго іншага, то на гэта бралі старасвецкі мядзяны трыак ці шастак.

На выкапках былі не адны валатоўкі, былі тут і іншыя магілы, іншых людзей і часаў. Гэты пазнейшыя магілы азначаны былі чорнымі каменнымі крыжамі, большай часцю запаўшымі ў зямлю. На рэдкіх крыжах відаць было нейкія знакі, чытаць якія ніхто не ўмеў, нават стары Лакотка, вясковы грамацей, які не толькі чытаў у царкве часы, але, Богу на хвалу, перапісваў сам гусіным пяром, літарамі, як лапці, псалтыр. Каля гэтых чорных крыжоў пясок бываў заўсёды чырвоны. Старая Пракцэся казала, што крыжы гэты крывавамі слязамі плачуць, таму

што ў іх пакутуюць душкі нашых прашчураў, якія волі нашай абараніці не ўздолелі, а цяпер каюцца, гледзячы, як мы, нашчадкі іх, пакутуем. Раз аглядаў гэты крыжы пан Сабалеўскі і казаў, што пясок каля іх чырвоны таму, што камень жалезісты і іржу выпускае. Але паміж нас, блазоты, ніхто гэтаму не паверыў. Версія Пракцэсі была больш любя нашаму сэрцу, і мы цалавалі гэны каменныя крыжы і гаварылі да душак прашчураў пацяшаючыя і ласкавыя прамовы. Памятаю, Юлюк, касавокі і вечна саплівы хлапец, якога мы ўсе не любілі за яго неахайнасць, зачне гаварыць і туліцца да гэных крыжоў чорных, — гладзіць іх рукамі дый сам наўзрыд плача, як бабёр, узрыгамі.

Акром таго, на групе валатовак, акружаных круглым накопам, быў гаёк, і ў гайку, пад бярозкамі і ліпамі, «новы магільнік». Была гэта адна каменная пліта, на якой славянскі надпіс апавядаў, што тут пахаваны мніх Астап Корсак.

Аб гэтым Корсаку хадзіла легенда-показка гэткага зместу: «Была вайна. Астап Корсак на абарону краю вырушыў, набраўшы пад харугаў 200 душ сваіх падданных. Біўся Астап з дружнаю харобра, не з панукі чужой, а з пачуцця абавязку бараніць сваю зямельку родную ад чужацкай навалы. І ўславіўся Астап Корсак на вайне як ніхто, але супакою ён не меў на душы, што многа крыві людскай, хрысціянскай крыві, праліў. І па вайне пайшоў ён у пушчу. А будучы ў пушчы, раздумаў, што пушча — гэта не пакута, што сапраўды пакутуюць не манахі па манастырах, не пустэльнікі па пушчах, а той прыгонны паднявольны народ, які працуе на паноў сваіх. І вось ён з пустыні пайшоў у адну з быўшых сваіх вёсак і прыстаў наймітам да аднаго з бяднейшых сялян. Гаспадар нацешыцца не мог з работніка: працавіты, пільны, шчыры, спакойны. Ні ён табе ў ежы пераборчывы, ні ў адзенні вымогчывы. Раней за гаспадара да работы ўстане, апошні спаць ляжа і заслуг сваіх не дапамінаецца. Пры такім найміту гаспадар у некалькі гадоў аправіўся: і канінку

і каравёнку загадаваў, кажаронка і свічонка ў хаце завялася дый вепрука на Каляды пачаў, як і ўсе людзі, адкармливаць. І стаў гаспадар падумваць, як такога чалавека назаўсёды пры сабе ўтрымаць. Не стары быў яшчэ Астап, дык давай гаспадар сватаць яму сваю дачку. А божаму чалавеку не тое на думцы. І ўцёк ён ад гаспадара, заслуг не пытаўшы ў яго. Зайшоў аж у гэты ваколіцы і тут у бяздзетных старыкоў, да смерці пражыў. Толькі перад скананнем, на споведзі, адкрыўся святару, хто ён такі, і паперы на доказ даў. З вялікай чэсцю пахавалі тут яго костачкі. Пліту на магілу палажылі, а на ёй выпісалі яго жыццё».

І заўсёды жаласна было, калі мы прыходзілі да гэтай магілкі. Каб выказаць сваю прыхільнасць да нябожчыка, мы мох павыдзіраем з пліты, з раўчакоў паробленых на ёй літарамі. А раз прыйшло нам на мысль вадзіцай абмыць камень і каля каменя пасыпаць пясочкам. Калі мы ўсё гэта зрабілі, на душы было неяк весела і нейкую роднасць пачулі мы з гэтай магілкай.

Больш тут не было каменных нагробкаў, а толькі дамоўкі на магілках. Старэйшыя дамоўкі, ці, як іншыя звалі, «церамкі», былі з дубовых калод у кшталт труны вычасаныя, былі і ў зруб рублёныя і крытыя цёсам, а на найнавейшых стаялі васьміканечныя крыжы з крывой папярэчкай унізе, як гэта вымагаў цяперашні бацюшка.

Дык вось ён, наш старасельскі магільнік. Калі я яго цяпер успамінаю, ён мне здаецца жывой гісторыяй краю, абнімаючай падзеі ад бронзавага, а мо нават каменнага веку да нашых часаў.

Цур, пухам зямелька вам, мінуўшыя пакаленні!

[1924]

ТРОЦКІ ЗАМАК

Стуга блакітнавокага возера; горка; ізноў возера; ізноў горка. І так увесь час чарадуецца зелень з блакітам. А вось сярод блакіту круглы зялёны смарагд — востраў. Там другі, трэці — меншыя. На галоўным востраве разваліны замка. Крушні камення, цэглы, кавалак сцяны; і зноў крушні камення. Увесь востраў засыпалі разваліны і выгналі назаўсёды згэтуль жывое жыццё. Востраў дрэмле, панураны ў сваю мінуўшчыну, ды пасміхаецца ў неба пакрышанымі старчымі зубамі сваіх развалін. Нешта таёмнае прыталася, прымоўкла, можа, ізноў страпянецца, захвалюецца, загучыць, затопae, загалёкае, ажыве... Па крушнях, з пасмешкі пакрышаных зубоў, стырчачых у неба, відаць, што касцістая рука смерці не змарозіла, а толькі прымарыла тут мінуўшчыну.

Ударыў віхор, і са сцен з шэлестам пакаціліся акрышкі цэглы... Старыя, друзлыя сцены трасуцца ад ветру, хібаюцца і час ад часу кархаюць абломкамі, мацуюцца з навалай. Многа гэтых навал з усіх старон, год за годам і сталецце за сталеццем пробуюць сцены, а яны ўсё яшчэ перамагаюць буры і навальніцы. У старых мурах мацуецца геній старадаўнасці з маладымі павевамі. З абодвух старон ёсць страты...

Вуглавая круглая башта, а ў ёй круглыя вокны-стральніцы. Вецер дзьме ў круглае вакно, як у флейту, а башта— гугнівым старэчым голасам — на старасвецкую вайсковую нотку— бубніць вызаў камусьці ў прасторы:

*— Дай ў двубой, мы з табой
Сілай змерымся...*

Пугач высунуў вушатую галаву з расшчэліны муру, павёў кругом чырвоным вокам і заліўся пакоцістым сме-

хам — гу-гу-гу-га-а!

Нехта са старога замку на беразе клікнуў яму ў адповедзь — Га-а—а!

Насупілася неба, і секануў, быццам тысячамаі доўгіх, бліскучых дубцоў, крывы дождж.

Я схваўся пад засцень старых муроў і пачаў азірацца. На змочаным дажджом, шэрым ад часу тынку ўнутранай сцяны гатыцкага стылю замка праступілі стараветныя сценныя малятуры. Абрываліся контуры кастырных візантыцкіх святых, і іх строгія, глыбокія ў містычнай задуме вочы ўпіліся ў мяне. Я стаяў, абварожаны дзіўным з’явішчам, загадкаю мінуўшчыны, разгадку якой прашчурны назаўсёды забралі з сабой у магілу. Гатыцкі дух захаду крыў у сваіх нетрах генія ўсходу...

І блізкімі, і роднымі здаліся мне насяляўшыя калісьці гэты замак пакаленні.

Яны, як і мы, жылі і мучыліся на ўзмежжы двух светаў, дзвюх культур, двух процілеглых сабе светаглядаў, уяўленняў. Яны не маглі прыклеіцца да ўсходу ані прымірыцца з захадам. І ў свядомасці прамігнула моднае ад нейкага часу слова «Еўразія».

Мысль стропнулася, як спалашаны птах, і стала біцца аб страніцы пажоўклых, забытых, нікому не патрэбных у клуме рэальнасці краёвых летапісаў, шукаючы разгадкі.

І перад вачыма душы маёй доўгім сцягам паплылі волаты мінуўшчыны. Велічэзныя абразы распачнага змагання з хіжацкім духам захаду, які прыходзіў сюды, прыкрыты белым бурносам, аздобленым эмблемай крыжа, сеяць морд і знішчэнне. Адкінутыя дзікім усходам пляцоўкі крыўскага і ўкраінскага славянства туліліся да гэтых муроў, несучы свае сцягі з шасціканечнымі крыжамі, а разам з імі— магутнасць.

— Га-га-га-гу-у! — загагатаў пугач з круглае нарожнае вежы.

— Гу-га-га-га-а! — азваўся яму ў адповедзь другі ў мяне над галавою.

Яшчэ ўдарыў віхор, і друзлы старац сапнуў і крэкнуў. Тут жа, каля ног маіх, зваліліся два някштальтных абломкі старой будоўлі, а за імі скаціўся знекуль камень і прыціснуў іх да зямлі.

— Га-га-га-га-а! — заліваўся пугач у башце.

А перада мной праплыў на хмары св[яты] Меркуры на белым кані з паднятым мячом. І на сцяне прасунуліся цені...

Гедымін... Гедыманік... Дачка бортніка... Легенды, казкі, апавітыя хомарам вякоў. Пры іх летапісец Міхалён, патрыёт, патрыёт-рамантык, які блудзіў у лабірынтах басень.

Віхор закружыўся, заскочыўся ў закамарках руінаў і як вядром пялэхнуў на другую сцяну, з якой, амыты вадой, вынырнуў чорны чатырохканечны крыж, намалеваны паверх св. Мікалая, біскупа Мірлікійскага.

І агністымі знакамі запырхалі перада мной супярэчлівыя ацэны летапісцаў:

«Жыгімонт же Кестутевіч уподоблен бысть Антіоху сірыйскаму і Іроду Ерусалімскаму...» — грыміць караючы голас летапісца.

«А Жыгмонта першаго, солодая памяць яго... — пярэчыць другі, паясняючы: — Бо ён ляхоў, як сабак, не любіў, Літву ж і Русь нашу любіцельна мілаваў...»

А першы, паясняючы сваё ўпадобленне Жыгімонта да Антіоха і Ірада, дадае: «...бо ён хацеў вынішчыці роджай шляхецкі, а паднясці роджай хлопскі, псю кроў».

За гэты імкненні: падняць роджай хлопскі, тут, у гэтым замку, атрымаў Зыгмунт Кейстутавіч расплату з рук шляхты.

І з праразлівай выразітасцю ўявілася народная паказка аб утопленым князю ў гэтым возеры, які пасля сваёй смерці ў падводных скляпах сабраў дружыну, павесіў зvon і штогод на Вербніцу, у гадаўшчыну сваёй смерці, ударае адзін раз у зvon, даючы знаць, што ён не закінуў сваіх думак. Ведныя людзі чуюць гэты зvon. Трыкратны ўдар у зvon, і ігра ў вайсковую трубу апавесцяць яго вы-

хад на свет. Гэты выхад паложыць канец самаволі, голаду і холаду ў хацінках з лапінкай няўжытку, з якога гаротнаму селяніну трэба ўтрымаць, накарміць, абуць і адзець увесь чужацкі дзяржаўны будынак, дом няволі.

Знача, памяць народная не пазабыла свайго абаронцу.

Зыгмунт Кейстутавіч — сялянскі герой на княжым пасадзе. Задушаны быў у Вербную нядзелю 1440 года, тут, у гэтым замку.

Пазёмы вецер кінуў на бераг водны вал, і, шорхнуўшыся аб каменні, ён пакаціўся ў іх, пенячыся і шэмручы.

Дождж падаў... Валы вады качаліся са стогнам па беразе. І ў гэтым глухім стогне, здавалася, чуваць быў надлом прабалеўшай да нетраў душы. Так плакаў стары Адам, калі ў яго за падаткі забралі апошнюю каравёшку. І як вывелі яе за вароты, Адам паў на зямлю, стогнучы, і называў яе, карову, маткаю. Гэта зразумее толькі той, у каго раз у тыдзень бывае на сталае хлеб, а штодзень у запечку блішчаць чатыры пары галодных дзіцячых вочак...

На пахілай вярбе, над возерам, сеў крумкач і крыкнуў на ўвесь голас: «Грай! грай! грай!...»

— Гу-гу-гу-га-а! — захахатаў пугач.

[1924]

ВЯСКОВЫЯ «АРХЕОЛАГІ»

Вёска Буды выцягнулася шнуром драўляных хат над возерам і заснула, заварожаная, загляджаная згары ў дно возера. А там, на дне, стрэхамі ўніз, стаяла другая такая ж самая вёска з усімі падробнасцямі: з цёткай Агатай, убрыўшай па калені ў сцюдзёную ваду і заўзята паласкаўшай хусцё, з дзедам Апанасам, які выпаўз на завалінку пагрэць на сонцы старыя косці, з буславым

гназдом на клёне, каля хаты быўшага героя турэцкага паходу, сухарукага Мігуна.

Калі цётка Агата клала на камень хусцё і пачынала выбіваць яго пральнікам,— з лазень, над возерам, перадражнівалі яе карштатыя, рудавалосыя Лазнікі— лоп! лоп! лоп!

Замерла вёска, прыціснулася да ліпкай, гразкай зямлі не з боязнi зрынуцца з гары ў возера, а з гора, з бядноты. Жыхары яе, згодна філасафічнай сістэме вялікага Фіхтэ, з пакалення ў пакаленне сыцяць дух свой здаровым аптымізмам, надзеяй, што прыйдзе ўрэшце такі раджайны год, у які з умалоту хопіць хлеба ад жніва да жніва. Захопленыя гэтым аптымізмам, з года ў год варушаць зямлю, не шкадуючы мазалёў і поту, засяваюць. Але пасля абмалоту выясняецца, што хлеба стане толькі да Каляд. Калі ж дацягнуць яго да Мясаеда, то трэба дамешваць да мукі палавіну мякіны. Вялікі ж пост пасціць, так і так, Бог вялеў... А вясной... Ласьне ў гэту пару была вясна ў Будах. Адбываўся выган скацежы ў поле.

У панадворках сялянскіх сяліб тупалі мужчыны і кабеты. Падымалі запасціўшыхся, па хрысціянскаму абычаю, разам з людзьмі, каровак. Гэта былі закачанья ў навозе двухрогія шкілеты, якіх гаспадар з гаспадыняй падымалі за хвост і рогі, каб паставіць іх нагамі на зямлю, а дзеці панукалі жывёлу, паганяючы дубцом. Сумнымі, закачываючыміся ў падлоббя вачыма маўкліва тлумачылася каравёшка, што ад яе вымагаюць немагчымае. Змогшыся, змардаваўшыся, гаспадары рашылі папаіць яе цёплай вадой з соллю. Гэта памагло: пры помачы гаспадароў карова ўстала і здранцвеўшымі нагамі сланяючыся, выпаўзла ў поле.

За каровай пагналi насторшаныя шкілеты свiнней, якія ўсё прадвесне, за нястачай пошыру, жылі сваім промыслам.

За статкам высыпалі ў поле пастухі: дзеці ад 7 да 12 гадоў, босыя, хоць на рытвінах ляжаў яшчэ снег, а на дне канаваў лёд. Дзеці ў полі, трасучыся і пазваня-

ючы зубамі, збіралі трэскі і хвораст з блізкай амшарыны. Запылала вогнішча. Разагрэліся. Але з цяплом і пад уплывам руху на свежым паветры голад балюча смактаў пад грудзьмі, і вочы, ад паўзімы ашклеўшыя, асалавелі. Моўча ўсе сядзелі кругом вогнішча.

З гары ў даліну, да амшарыны, што была за выганам, цягнуўся шнур валатовак, паросшых верасам і гігелямі. Каровы жвалі леташнюю траву і верас, свінні выкапвалі лычамі глыбокія ямы, шукаючы зямных арэхаў.

— Пойдзем, хлопцы, паглядзім, што гэта свінні выкапываюць,— сказаў зывавокі Лявук.

Хлопцы безразрозліна паглядзелі моўчкі на Левука, ніхто не адазваўся.

Лявук устаў і, падышоўшы да Сымонавай худой цешкі, якая да палавіны закапалася ў зямлю, уважна ўзіраўся, што яна робіць. Відаць, цешка натрапіла на багатае арэхамі месца; гэтым толькі і можна было вытлумачыць яе парывы да працавітасці. І сапраўды, цешка выкапала лычом чорны арэх і ўжо хацела яго загарнуць у зубы, але Лявук спрытна падхапіў яго рукой. Свіння, заступаючыся за працавіта дабытую сваю ўласнасць, рынулася на Левука, але той пусціўся наўцёкі. Адбегшыся, хлапец абцёр чорны клубік аб світку і палажыў арэх на зубы. Калі раскусіў, арэх здаўся яму незвычайна смачным. Палавіну на месцы з'еў, другую панёс да вогнішча; усе падзяліліся і ўсе не маглі нахваціцца смачнасцю арэха.

За некалькі хвілін хлапцы рассыпаліся каля свіней, пільнуючы моманту, калі пакажацца арэх з зямлі. Пачалася бязжаласная эксплуатацыя чужой працы, абарона эксплуатаваных і адкрыты бунт супроць сваіх гаспадароў. У выніку цэладзённай вайны быў цяжка пакусаны Грыгась удавы Пятрунэлі, на якога наваліўся Асташоў кнур.

На другі дзень, ідучы на паству, хлапцы ўзброіліся капагамі. Яны за папярэдні дзень добра даследавалі, як пазнаць, дзе растуць арэхі; што ў месцы, дзе арэхі растуць, ёсць зверху бледны расточак чорнагаловага

гігеля, які першы паспяшыў з-пад снегу, на поклік сонца, выглянуць на свет.

Далей, пад зямлёй, ішоў чорны вузлаваты доўгі карэнь, які, адкапваючы, можна дакапацца, на глыбіне адной-дзвюх пядзяў, да чорнага арэшка.

Ад самай раніцы на валатоўках закіпела згодная і дружная праца галодных: людзей і жывёлаў.

Многа ў той дзень было парушана прашчурных касцей, даўно збуцвеўшых у прысок. Многа цікавых аздоб, закапаных разам з імі, выкінута ў старану, у ямы і па-за ямы, як рэчаў, да нічога не прыдатных.

Дзень быў пагодны, вясёлы, радасны.

Гасцінцам, што ішоў уздоўж валатовак, борздка імкнула павозка, запрэжаная паркай коні. Гэта пан пасрэднік ехаў у далёкую, сваёй кругаколіцы, воласць, гадзіць сялян з памешчыкам, якія судзіліся за сервітуты.

Н-скі пасрэднік выдзяляўся з-паміж чыноўніцтва сваёй рангі шырокай гістарычнай ведай. Яго кватэра ў павятовым горадзе перапоўнена была стараветнымі асаблівасцямі і выкапкам і з курганаў. Ён знаўся на старыне і любіў яе. Нічога дзіўнага, што ўбачыўшы, як хлапцы капагамі рыюцца ў валатоўках, увесь ён спалыхнуў з гневу. Парывіста загадаў спыніць коні і, вылезшы з павозкі, клікнуў да хлапцоў:

— Што вы тут робіце?!

Хлопцы перасталі капацца і моўчкі глядзелі на пана.

— Я вас пытаю, што вы тут робіце?! — крыкнуў ён ямчэй.

Маўчанне.

— Хадзі сюды! — кіўнуў ён пальцам на большага хлапца, Петрука.

Той, убачыўшы, што пан звяртаецца да яго, кінуўся наўцёкі ў імшару. За ім, пакідаўшы капагі, пагналі другія хлапцы. Збегшы на імшару, хлапцы натрапілі на пляцок, дзе чырванелі прошлагодныя журавіны на белым

моху. Кінуліся сквапна збіраць іх і забылі аб толькі што перапужыўшым іх здарэнні.

Астаўшыся пераможцам на пакінутым хлапцамі пляцу, пасрэднік прайшоўся па валатоўках, падняў мядзяны абручок і схаваў яго ў кішэнь, пасля пазбіраў капагі і, палажыўшы іх у павозку, паехаў у вёску.

У вёсцы быў скліканы гвалтоўны, уздоймны сход. Пасрэднік доўга тлумачыў сялянам значэнне валатовак і патрэбу іх аберагаць, пагразіў штрафам на ўсю вёску за самавольную раскопку іх і ўрэшце запрапановаў не штрафавець вёскі, калі сяляне дабравольна самі, тут жа пры ім, пакараюць сваіх дзяцей.

Сяляне ахвотна згодзіліся на гэткую замену. За паўгадзіны былі дастаўлены бледныя ад прадвесня, пасінеўшыя і дрыжачыя ад сцюжы, голаду і страху дзеці. Адбылася экзекуцыя, якая зацягнулася да падвяхорку.

Пасрэднік, сказаўшы яшчэ вучоную расправу аб валатоўках, ветла развітаўся з сялянамі і паехаў.

Знаёмы ўжо нам Лявук, аціраючы слёзы, жаліўся туліўшай яго маці:

— Чаму ж не секлі Сымонавай цешкі, яна ўтрая больш за мяне арэхаў накапала...

Ноччу прайшла веснавая ўлева, абмыла ямы на валатоўках, і на другі дзень хлапцы ўжо не капалі арэхаў, а толькі абгрызалі ліповыя пучкі ды збіралі журавіны на амшарыне. Пасля ж збіралі масяжовыя «цацкі» па пяску і імі забаўляліся.

[1924]

ЧАСЫ БЫЛІ ТРЫВОЖНЫЯ

I

Часы былі трывожныя. Увесь край — ад Усвята да Турава і ад Драгічына да Смаленска — жыў у напружаным чаканні невядомага, што, як меч, вісела, але яшчэ не ўпала на галовы стрывожаных і змораных людзей. Гэтае напружанае чаканне невядомага гняло душу, напаўняла ўсіх палахліваю маўклівасцю.

Загнанья ў пушчы і крокаці святары старой веры пачалі выходзіць у сёлы і гарады. Словы іх былі горкія, а варожбы грозныя. Як крукі, яны каркалі аб маючых на стаць для народа крывічоў доўгіх сталеццях пад'ярэмнага жыцця:

«Воля ваша будзе сцерта, як зярно ў жорнах, верай новай і развеецца, як порсць дарожная.

Слава ваша забудзецца, а імя вашае будзе імем пагарджаных і паярэмлених».

Нашчадкі вашыя адвернуцца ад крыві сваёй і магілы вашыя зневажаць будуць.

Плады зямлі вашай, кроў і пот вашы возьмуць чужынцы, і вы іх багоміць будзеце.

Жоны і дачкі вашыя стануць паслужніцамі ў тых, каторыя вамі валадаць будуць.

Перад рабамі сваімі пахінеце каркі і знізіце аблічча сваё ў пакорлівасці.

Змоўкнуць вечавыя званы ў гарадах і песні свабоды ў сёлах.

І перапоўняцца воды слязамі вашымі, паветра стогнамі, а зямля крывёй вашай.

І загінеце з аблічча зямлі, калі не ачуняеце і не скажаце ў сабе: зямля наша — дом наш, яна — магіла прашчурай і калыска будучых пакаленняў нашых!»

II

Пераадзеўшыся ў сялянскі кажух і насунуўшы глыбока на чало калматую шапку, многа разоў ужо слухаў князь гэтых прамоў, змяшаўшыся ў соймашчы. І кожны раз прамовы гэтыя глыбока парушалі яго.

Святары старой веры вымагалі павароту да даўнай веры і выгнання з краю прапаведнікаў хрысціянства, якія трымаліся ў гарадах пад княжай апекай. Па вёсках жа, раскінутых паміж глухіх пушчаў, старая вера яшчэ ў поўні панавала.

«Ды што па вёсках?! — думаў у мыслях сваіх князь. — У жаночых святліцах маіх харомаў стаіць стод Перуна побач з крыжам... Я сам малюся агню і Богу!..»

Але замяшанне ў народзе шырыцца, і трэба ўчыніць канец гэтаму, — разважаў далей князь. — Або русы і грэкі з навучонаю хітрасцю ды вайна супраць уласнага народа, або з народамі — супраць чужынцаў?!

Не, гордыя крывічы не пахіляць каркаў перад ненавіснымі русамі і грэкамі, якія пазбаўляюць нас волі! Клікнем на помач ятвягаў, латгалу, жамойдзь, — паме-рымся яшчэ з русамі!..»

III

Да князя ў харомы прыйшоў біскуп. Ён апавядаў аб усёабыхаючай любові:

— Цяжкае жыццё чалавечае на зямлі, — казаў ён, — і няма патолі нікому. Свет дагэтуль тонуў у цемры нязнання... Чалавек чалавеку воўкам быў, бо не на любові, а на помсце і нянавісці будавалася жыццё людское. Хрыстос навучае нас за зло не злом, а дабром адплату чыніці, палюбіць бліжняга свайго, як самога сябе... Крыжам трэба прасвяціць бедны народ гэты, а з крыжам разам увойдзе ў душу людзей, у гарады і сёлы, у краіны, плямёны і народы ўсёабыхаючая, усёдаруючая любоў. І калі ўсе народы і плямёны прымуць Хрыста, між імі за-

пануе любоў: не будзе бедных і паніжаных, бяздольных і пакрыўджаных, не будзе злосці і помсты, вайны і забойства. Царства Божае запануе між людзей на зямлі...

«Старая вера,— думаў князь, слухаючы біскупа,— не дае ўсеагартуючай любові... А калі б запанавала любоў між людзьмі, настаў бы спакой і шчасце. Дык хай жа будуць людзі братамі, хай палюбяць бліжніх сваіх!..»

І схіліў князь чало перад уладыкай, кажучы:

—Багаславі, ойча, ісці з Хрыстом у народ!

IV

Часы былі трывожныя. Дружныны русаў абсели гарады і сёлы. Мячом церабілі шлях новай веры ў народ і купалі яго ў яго ўласнай крыві. Руя і парубства шырыліся пад засцю крыжа. Спуджаны народ палыханнем зарніц гарэўшых вёсак уцякаў у недаступныя дзікія пушчы, творачы брацтвы «лютых», якія кляліся да апошняй кроплі крыві ў жылах бараніць свае веры. З імі былі святары старой веры, з князем — русы і грэкі, прагавітыя ўлады і багаццяў.

Часы былі трывожныя...

[1924]

ЦМОК

Няма, кажаце, цмокаў? Як-то няма?! Ёсць. Напэўна ёсць... Скуль яны, кажаце, бяруцца? Ага. Пустое... Не тое што людзі ведныя, дасведчаныя, але кожны смаркач табе ў вёсцы скажа, як выводзіцца цмок, каторы дабро і грошы цягае свайму гаспадару.

Вось, прыкладам, каму няведама, што стары Грынец адпаівае ў клеці малаком-сырадоём свайго цмока? Дык палядзі, які ён багаты затое!

Што? Розум? Праца?! Ды ты, саколе, працуй, хоць

расцягніся, а калі табе не йдзе рукой — усё роўна нічога не будзе. А наш Грынец і да працы ленты, і чаркі не чурэцца, а ў кішэні ў яго заўсёды не менш трох рублёў паобразуе. А зайдзі ў хату... круглы год у яго на стале хлеб знойдзеш. І то ж хлеб!! Ні табе ў ім пылінкі, ні пялюшынкі: з чыстага, як золатца, жытца! от табе!

Што да рублёў, тых Грынцовых, то праўда, людзі рознае дзейкаюць. Хто яго ведае... мо і праўда, што склютавыя яны, фармазонскія...

Смешны вы, паніч, гаварыць з табой што з малым. Склют, гэта такі рубель, які не йдзе ад рук: колькі ні мянай яго, ён ізноў да гаспадара ў кішэнь вяртаецца. Але аб гэтым калі-колечы пазней раскажу.

Ты вось кажаш, што цмока ніхто не бачыў. Дый я сам бачыў і не раз, не два. Сядзь ты, саколе, восенню ноччу пры вакне, паўзірайся ўгару, і ручаюся, што ўбачыш, як жухаюць цмокі па небе, толькі светлыя паясы рысуюцца. Чаму вясной і летам не лётаюць? Як не лётаюць? Лётаюць... А толькі не відаць, бо тушчма лётаюць; пуста кругом, што ад кога ён возьме вясной ці летам? А ўвосень — другое: і самы горшы харляк якоесь маймо ў сябе туляе. Ці мала хто на свае вочы бачыў гэтага Грынёвага цмока, як ляцеў, свігтаючыся ў паветры, прасцюсенька на яго клець. Карта карце пераказуе, што калі жоўтым святлом след значыць, то гэта ён золата валачэ, а калі белым — то серабро. Грынёў цмок бялёсы, дык серабро носіць... Не, склюты яму не патрэбны! І так багацей ён. Грынёў нікагусенькі да сябе ў клець не пушчае, то таму, што ў засеках у яго грошы панасыпаны.

Кажаш, паніч, зямлі ў яго больш, як у нас, цэлая валока нядзеленая, а мы толькі па чвэртцы ды па шостцы маем. Гэта не тое. Не, і з валокі багаты не будзеш, калі няма ад «таго» падмогі. Вунь у Матуза, у Навасёлках, і зямлі валока, і дружина свая вялікая, а грошы няма.

Дык не ж, не гультай, крыў Божа! І не п'яніца. Ну, бывае, вып'е чарку ад свята, але не, не п'яніца ён. Гэта, панічыку, таму што ў яго злыдні завяліся. І ў нас у

ўсіх злыдні па хатах вядуцца. А Грынь вывеў іх у сабе, загадаваўшы цмока...

Чаму мы не загадуем сабе цмокаў? Цяжка гэта. Я сам пробаваў, але нічога не выйшла...

Як гэта было? А вось як. На гэта трэба мець найперш чорнага пеўня. Каб загадаваць яго, я выменяў у Цітовіча шостку яец, у яго ўсе куры чорныя. Ой, гэты чалавек «знаецца»!.. Пасадзіў я гэта курыцу на яйкі, і праўда, вылупіліся два чорныя пеўнікі. Аднаго з іх, чутчэйшага, на племя пакінуў, а другога — Бэрцы на шабас прадаў. Шэсць гадоў быў, падла, певень як певень, а на сёмы квактаць курыцай пачаў, але нічога... Яечка такое, маленькае як галубінае, знёс.

Э, панічок, байкі! Я ж кажу, што певень знёс яйко, а не курыца. Кожны певень на сёмым годзе жыцця яечка зносіць, я ж сам на свае вочы бачыў: кругленькае, прадаўгаваценькае, шыланосенькае. Саўсім да курачага не падобнае... Вось тады гэтае яечка хутчэй я ў намітачку дый падвязаў сабе пад паху. Знаў я, што тры гады яго трэба пад пахай насіць і каб ніхто не падгледзеў. Насіць дужа невыгодна, але, гэта, яно сабе: да ўсяго можна прывыкнуць. А вось ухавацца ад людскіх вачэй, во што цяжка. Суседзяў я не надта баяўся: світкі не скідаў, у лазню не хадзіў... Але як ухавацца ад бабы?! А Марыля мая сціпная баба — усюды нос свой уткне... Але нічагусенькі: зацяўся я світкі не знімаць ні днём, ні ўночы. Каб баба не гопталася каля мяне, я летам спаў у пуні на сене, а зімой у клетці. Гэтак тры гады я вынасіў пеўнева яечка пад пахай, нікому не аказаўшыся, ні сам ні разу не зірнуўшы на яго... Калі трэці год сышоў і нічога — цмок не вылупляецца; падумаў я, што яйко — заморыш было, мо трэба наглядзець... Але паўслухаўшыся добра, чую — пад пахай нешта ціхенька, як быццам — тук, тук, тук! Ага, думаю сабе, вылупляецца мой цмок! Слабенькі ён, маленькі будзе, але я яго малачком, мядком адпаю, ведама ж, як сваю худобінку... Ды не судзіў Бог і Мілавіца Прачыстая... Святым днём было гэта. Пахадзіў я каля

жыта і, папалуднаваўшы, шусь у паветку, заснуць пры свяце. Толькі гэта я змірнуў павекі, аж чую, ідзе мая Марыля. Падкацілася да мяне і цап рукой за паху.

— Што гэта,— кажа,— у цябе?— Ды торг да сябе рызмак той, у які было ўвязана яечка. Я тут і шугнуў увесь са злосці. Жарт, колькі гадоў мукі, надзеі тэй!..

— А, каб ты звялася!— кажу. Ды ў хрыбет, ды ў седаўку яе. А яна дай не паддавацца мне!

— Што ты,— кажа,— вылюдак, без дай прычыны б'ешся!— Ды ўляпілася абаруч мне ў хахол. А Марыля мая— баба, як ялаўка... Ажаргала мяне ды ў адварот мне куксанцы садзіць. Тут я спохапу ды па назласці прытчэй крутануўся і чую— хрусь! — у мяне пад пахай... І такі свонд пайшоў, серкай і пеклам панясло, што мне аж дух заняло.

— Марыля! — крычу,— Марыля, лаві: цмок вылупіўся!— А яна як захлібнулася сморадам тым, дык так і пакацілася кулём-поныр'ю з сена далоў. Адсапнула я ўнізе і кліча:

— Тумаш, ці жыў ты? Што гэта з табой? Ці не кіндзюк трэснуў?

Я толькі закляў чортаву бабу, зазірнуў у рызманок. А адтуль пеклам нясе... і нічагусенькі, кром шалупінак і слаты, нямашака.

Дык хто яго ведае, быў цмок ці не?

А не, паніч, не курачае, а пеўнева было яечка! Сам жа я бачыў. Хто то ведае, мо і мая скацежынка, мной так працавіта кукобленая, цяпер Грыню грошы цягае... Гэта саўсім магчыма... Чаму ж — ад мяне вылецеў, да яго прыстаў і служыць яму.

Смяшны вы, паніч — у кнігах нідзе аб гэтым не чыталі! І не знойдзеце ў кнігах. Пра наскае ў кнігах не пішуць. Аб гэтым пытай не кнігі, а людзей ведных, то і дазнаешся. О, многа можна дазнацца пра ўсякае наскае, але не з кніг толькі...

ДУДАР

Памёр стары Дудар, вяскowy музыка, і душа яго, узаяўшы дуду за пазуху, пайшла ў неба.

Падышоў ён да неба — глядзіць: зачынена. «Ну,— думае,— спяць».

Сеў на калодачку каля брамы і чакае дня. Доўга сядзеў, і стала яму маркотна. Дастаў з-за пазухі дуду, папрабаваў пішчык і давай памаленьку іграць. Пярвей ціха, пасля ямчэй, а там і падпяваць пачаў.

Ажно чуе голас з-за брамы:

— Хто там?

«Мабыць, святы Пётра»,— падумаў Дудар, але адказвае смела:

— Я!

— Хто — «я»?

— Дудар!

— Чаго глотку дзярэш?

— Саўсім не дзяру — пяю.

— Каб цябе... А чаму ж гэтак позна прыйшоў?

— Ніяк нельга было раней: памёр пад самы вечар.

— Пад вечар? — здзівіўся за брамай. — Дык на добры лад табе трэба было б яшчэ на палавіне дарогі быць.

— Ага, святы Пётра. Я дасужы — беларус, ведама.

— А адкуль ты? З-пад Барысава?

— З таго боку.

— А з якой вёскі?

— Дык хоць і скажу табе, ты ж усё роўна не ведаеш.

— Кажы, кажы, я ўсё ведаю.

Сказаў Дудар і вёску.

— Як тваё імя? — дапытваў далей голас.

— Янка.

— А па прозвішчы?

— Дудар.

— Ну, добра, Янка Дудар, пакуль развіднее, пасядзі каля брамы ды глядзі не гамані тут.

Стаў Дудар дня чакаць. Сядзеў, сядзеў, ізноў маркотна зрабілася, да таго ж перад раніцай холадам пацягнула, хоць гэта і летам было. Ізноў дастаў ён сваю дуду, чуць-чуць наігрывае, каб за брамай не пачулі.

Зірк — а на частаколе нейкія галоўкі паказаліся — адна, другая, трэцяя... Анёльчыкі.

— Слухайце, слухайце, — кажа адзін, — вось хораша іграе!

Тут ужо Дудар не вытрымаў і пачаў іграць на ўвесь голас.

— Ах, як хораша! Вось хораша! І што гэта за музыка такая? — дзівуюцца анёльчыкі.

— Гэта барысаўская, — сказаў Дудар.

Раптам загрымелі ключы ў замку і адчынілася брама. У браме стаяў нябесны ключар, святы Пётра.

— Дудар!

— Чаго?

— Пойдзем!

А па небе ўжо разышлася погаласка, што прыйшоў музыка з Беларусі і дужа хораша іграе на дудзе. Дайшло гэта і да самога Бога, каторы, выйшаўшы з пакояў, сеў на ганку прахаладзіцца: за работу не браўся дзеля таго, што нядзеля была.

Не паспелі Дудару кватэры азначыць, як прыйшоў па яго анёл, толькі не такі, як папярэднія — маленькія, у белых кашульках, з белымі крылечкамі, — а вялікі, у сярэбранай адзежы.

— Янка Дудар! — сказаў пасланец.

— Што, паночку?..

— Праўда, што ты ўмееш іграць?

— Праўда!

— А пайграў бы?

— А чаму ж не пайграць! Перад кім?

— Перад Богам Святым!

Пачухаў Дудар патыліцу, ды нядоўга думаў. Барыса-

вец быў, а ўсе барысаўцы — народ смелы.

— Пайграю, — кажа.

— Ну, дык пойдзем! — кажа анёл.

Пайшлі. Анёл спераду, Янка ззаду. Глядзіць, дзівуецца.

Абапал дарогі сярэбраныя хаты, а жывуць у іх святых. У канцы вуліцы пабачылі самога Бога, каторы сядзеў на ганку і чакаў.

Дудар далікатненька пакланіўся — быў ён чалавек бывалы і ведаў, як дзе трэба захавацца. Бог кіўнуў галавой.

А кругом ужо сабраліся анёлы — малыя і вялікія, арханёлы ў залатых і сярэбраных адзежах, святых і проста так справядлівых душы — мужыкі і бабы. Народу цьма, яблыку недзе ўпасці, і ўсе хочуць паслухаць музыкі.

— Ну, Дудар, — сказаў Бог, — іграй!

А Дудар ізноў пакланіўся і кажа:

— Пакорна кланяюся вяльможнаму Пану Богу, і выбачайце, што я спытаю: ці няма тут на небе каго-небудзь з нашых, барысаўскіх, толькі каб з маладых?

— А нашто табе?

— Пад танцы іграць лаўчэй.

Усміхнуўся Бог і даў знак анёлам. Паляцела двое, але скоро вярнуліся, кажуць:

— Знайшлі двух барысаўцаў, толькі дужа старых.

— Старыя няздатны, — сказаў Дудар, — не патрапяць станцаваць. Выбачайце, што спытаю: куды ж падзеліся маладыя? І маладыя ж іншы раз паміраюць.

А святых Юр'я на гэта кажа:

— Маладых трэба ў чысцы шукаць.

— А і праўда, — сказаў Дудар, — не йначай як у чысцы. Пэўна, што ў чысцы. На маёй памяці колькі таго народу перамерла: Мікіта Гарбуз — той, што ад гарэлкі задохся, Сцяпан Крук з Докшыц, катораму ў карчме лоб пашчапалі, Арцём Лыка з-пад Зембіна і Антось Прычэпка з-пад Дзядзілавіч — добрыя танцоры былі: прыбілі іх на ігрышчах.

Дудар доўга б яшчэ вылічаў памёршых маладымі барысаўцаў, але Бог кіўнуў рукой:

— Іграй!

— Якую?

— Якая лепшая. Вясёлюю!

— Вясёлюю, дык вясёлюю...

Настроіў Дудар пішчыкі, надуў мех, заграў.

Добра ці дрэнна іграў ён, не памятаў гэтага, гэтак захваціла ў яго дух ад радасці, што годзен стаўся іграць перад самым Богам.

Толькі калі кончыў, бачыць — Бог ківаець галавой: здаволен. А анёлы і святыя, дык тыя не нахваляцца:

— Ах, як добра! Во дык добра!

І калі Бог пайшоў у свае пакоі, яны пачалі прасіць Дудара, каб яшчэ пайграў. Пасля папяяў. А музыка і рад гэтаму — іграе ды пяе так, што па ўсім небе гул раздаецца. Слухалі, слухалі справядліўцы, а пасля і самі пачалі падпяваць — спярша ў паўголаса, а пасля і ад Дудара не адстаюць:

— *Ох ты, дудка мая,*
ух-я!

Весялі ты мяне,
ух-я!

На чужой старане,
ух-я!

Пяюць усім небам, падбіваючы ў далонькі. Праходзіць міма святы Язэп. Глядзіць, што за дзіва?! Заместа арханёла Гаўрылы, каторы навучаў справядлівых душы нябесных спеваў, сядзіць на ўслоне Дудар з дудой, а каля яго душы — мужчынскія і жаночкія — хорам адхватваюць свецкія песні.

— Матухна Ты Святая! — крыкнуў святы Язэп, схапіўшы за галаву, і пабег да святога Пётры.

А туды якраз прыходзіць і сам арханёл Гаўрыла, гэтаксама жаліцца.

— Так і так, — кажа. — Ніхто не хоча вучыцца нябесных спеваў, усе пяюць беларускую «дудку». Дудар вучыць. Што рабіць?

Выйшаў Пётра на вуліцу, прыслухаўся,— праўда: па ўсім небе лунаюць беларускія песні.

— Гэтага нельга дазволіць,— кажа тады святы Пётра арханёлу Гаўрыле.— Ці не паклікаць нам сюды Дудара?

— Можна.

Ідзе Дудар, дуда пад пахай; пакланіўся.

— Дудар,— кажа святы Пётра,— а ці не лепей было б табе пайсці адгэтуль куды-небудзь у другое месца?

— З неба?

— Ну, ведама.

— А куды ж мне йсці?

— Хм, вось аб гэта ж — куды? — Святы Пётра задумаўся.

— Чаму ж вы хочаце, каб я адгэтуль пайшоў? Я ж нічога благога не зрабіў тут: не ўкраў, не скрыўдзіў...

— Ведаю, ведаю... Справа, братка, вось якая, на небе свецкія песні пачалі пяць,— сам ты рассудзі — нягожа.

— Ну што ж, калі гэтак, то я пайду сабе.

— Толькі во бяда — куды цябе адправіць?.. А можа, дуду кінеш?

— Не, лепей я ўжо пайду адгэтуль.

— Куды пойдзеш?

— Я знайду сабе месца. Пайду туды, адкуль прыйшоў.

— У Барысаўшчыну?

— А то ж куды?

— А я думаў, на якую-колечы звязду цябе паслаць.

— Нашто на звязду? Пайду ў Барысаўшчыну.

— Саўсім з раю?

— Э... што там рай? Наша Беларусь — гэта не неба. У Беларусі без песні нельга. Там людзі працуюць, а з песняй чалавеку ўсякае гора ў палавіну. Буду хадзіць са сваёй дудою па лясох і палёх. Будзе сядзець каля скаціны пастушок з жалейкай, нячутна падыду да яго і зайграю яму над вухам; пачне пяць дзяўчынка, задумаўшыся

над светлым руччом, навучу і яе — няхай не заміраюць на Беларусі песні. Пойдуць мужы з тапарамі ў лес, я прытаюся за соснай і зайграю ім, каб спарней ішла ў іх работа. А не знайду людзей, буду слухаць, як шуміць цёмны бор, як бульчыць вада, пераліваючыся ў руччу, і падыграю ім. Эх, цяжка ў нашай старонцы, ды і добра ў ёй... Я яшчэ, як жыву, дык прасіў Бога, каб дазволіў мне па смерці ў Барысаўшчыне астацца. На ніякі рай не прамяняю яе.

— Ну, добра, калі так, ідзі сабе з Богам, — сказаў святы Пётра. — А то ты ўсё неба нам папсуеш. Толькі глядзі ж не крыўдуй!

— Якая тут крыўда?

Пакланіўся Дудар апосталу і выйшаў з райскіх варот на вялікую нябесную дарогу.

Была ноч. Стаў Дудар спускацца па птушынай дарозе ўніз. А калі пачуўся на волі, крыкнуў:

— Гэй, гэі! — І пачаў дуць з усёй моцы ў дуду.

І гэтак ішоў ён, усё ніжэй і ніжэй, спускаючыся ў барысаўскі бок, пакуль не схаваўся ў пушчы...

[1920-я]

ВЕЧНЫ ПАКОЙ

Над палямі, лугамі пралятала восенняя бура. Вецер ляцеў ад цёмнага бору, нёс на сваіх крыллях цёмныя хмары. Падзёртыя хмары касаліся дрэў вяршын, бліскалі маланкі, рэзкія раскаты грому паўтарала рэха далёкіх прастораў.

У маленькім касьцёлку было цёмна і ціха. У аўтара тускла гарэлі сьвечкі, маліўся ксёндз у жалобным арнаце, маліліся суседзі, малы брат, і ўзрослая ўжо сястра, і маці згорбленая старушка. І часта з яе запаўшых вачэй капалі крупныя сьлёзы, і капалі на кніжку жоўтую, старую, як яе твар...

Маліліся ўсе за душу Янкі Каваля. Пагіб ён нейдзе далёка ў чужой старане. Мінуў якраз год ад гэтай сумнай хвілі, калі прыйшла вестка аб яго смерці. Год прайшоў, але сэрца маці не забыла прапаўшага сына, не забылі яго суседзі, і радня не забыла, і зямелька, каторую не было каму вырабляць. Злажылася патрошку радня, і зноў, як у прошлым гаду, закупілі мшу за душу Янкі.

Грамы вясенняй буры прыпаміналі ўсім няшчасную вайну, каторая пагубіла Янку Каваля.

Ціха ў куточку плакала маладая кабета, калісьцісь Янкава нявеста, сягонья ўжо за другім. Маці маленькага сыночка, але і тая не забыла свайго Янкі. Недалёка дзвярэй маліліся жабракі. Адзін толькі старык у лахманах, відаць, калека з вайны без адной рукі з пераломанымі плячамі, пакалечанай страшна тварай стаяў і глядзеў блішчучымі вачыма. Не маліўся, можа, іншай быў веры, а можа, гэтыя малітвы за забітага сваяка і гэтыя буры раскаты прыпомнілі яму нешта сумнае, далёкае. Глядзеў сухімі вачамі, грудзі яго дышалі, сэрца білася пад лахманамі, глядзеў на старую матку, як бы хацеў ёй нешта сказаць. Можа, і за ім недзе плакала маці, а можа, сам дзіцёнка пахараніў, бо відаць што было паміж імі

штосьці пакрэўнае, штосьці блізкае. Але маці яго не бачыла, глядзела на аўтар, на свечкі і малілася, малілася ўсёй душой...

Памалу на двары ўціхала бура, паляцелі ў далёкія прасторы цёмныя хмары, заглянула ў ваконца касьцёла вясёлае сонейка, абліло сіваю галаву маляшчайся старушкі, заіграла на сярэбраных галёнах арната. Мша сьвятая кончылася. Памалу ўсе шлі да дзвярэй касьцёла, кожнаму сьпешна было дамоў да работы, бо дзень быў несьвяточны. Наканец устала і маці, пры дзвярах пачала раздзяляць дробныя манеты жабракам.

— За душу Янкі, — паўтарала ціха...

Незнаёмы жабрак, каторы не маліўся і па ялмужну рукі не выцягнуў, але маці падышла да яго і ўсунула ў руку грошы.

— За душу Янкі, — шапнула.

Ён апусьціў нізка галаву і пабляднеў як мёртвы. Старушка выйшла, не звярнуўшы на яго ўвагі, а ён са стогнам паў на калені, прытуліў чало да каменнай падлогі. Заплакаў горкім плачам з глыбіны душы.

— Вечны яму пакой, — шаптаў бледнымі вуснамі.

У касьцёле было зусім пуста. Звярнуўся ён на поле, і ішоў проста без дарогі ў вёску. Прайшоў рэчку, ступаючы па плоскіх камнях і выйшаў на нейкае здзірванелае апушчанае поле, часьць гэтай зямлі была няўдольна зарана. Крыва ішоў плуг трыманы няўдольнай рукой. Над ровам стаяў запрэжаны конь, на зямлі ляжаў сівы стары, спаў крэпкім сном, відаць, змучаны надмернай працай.

— Божа мой, як я бы цябе пахаў, зямелька родная, каб мне руку аддалі, паломаныя косьці спраставалі. Любіў я цябе, вой любіў.

Пагладзіў каня па шыі.

— Ты, старая шкапа, — уздыхнуў, — працуеш яшчэ, а я, малады, пастарэў, ад работы назаўсёды адстаў...

— Што гэта, Божа мой, — закрычаў лежачы на зямлі старык [...] — Гэта ты, Янка, гэта ты?

— Не пужайся, дзядзька Ілья, Янка прыйшоў, але не

з таго свету, Янка прыйшоў, каб за сваю душу памаліцца, але на няшчасьце Янкава цела жыве яшчэ, падзёртае, разьбітае, але жыве.

— Божа мой, што з цябе зрабілася,— застагнаў стары — я бы цябе ніколі не пазнаў, толькі гэты голас, толькі вочы. Божа мой, Янка жыве. Дык ідзем у хату, да сваіх.

— Не, я ў хату не пайду ніколі. Нашто я там, калек, жабрак. Хлеб цяжкай працай дабыты есьці, глядзець, як вы бііцеся, працуеце і не магчы вам памоч. Бо я да нічога...

Пайду ў сьвет, як выкід сумленьня ставаць буду перад вачамі гэтых, каторыя з вайны зыскі цягнулі, кішэні набівалі. Хай глядзяць на мае блізны, на мае паломаныя косьці. Гэта будзе заправа да смачнай яды. Няхай кормяць жабрака окрухамі багатых сталюў. Ня буду цябе высасываць, родная зямелька. З гэтых чорных брузд цяжкай працай хлеб дабываецца. Я яго дарма есьці ня буду.

... Сястру, Анэльку, выдайце замуж за Андрэя Грыба. Я ведаю ўсё, што робіцца ў роднай хаце, ведаю, што маладыя любяць адзін другога, але маці хацела б багатага зяця. Няхай Андрэй гаспадаром тут будзе, гэта мая апошняя воля. Скажы маці, што ў ва сыне Янку бачыў, што ён кланяецца ёй, дзякуе за ўсё добрае, што яму зрабіла ў жыцці, і за гэтыя малітвы сёгонняшнія. Прашчай, дзядзька Ілья, адходжу назаўсёды.

Старык глядзеў на яго, і на вачах збіраліся слёзы.

— Мы ўсе ж цябе любілі,— сказаў, — астанься з намі.

Янка патрос галавою.

— Прашчай, Ілья, назаўсёды і не скажы, што мяне бачыў. Так як калісьцісь, памятаеш?.. Не сказаў, што я зламаў касу? Памятаеш? Гэта было даўно-даўно. Я адходжу, і не ведаю, калі прыйдзе вечны пакой беднай душы Янкі...

[1920-я гг. ?]

Легенды, казкі, прыпавесці

ВЕКАВЕЧНАЯ МЯЖА

Жыў калісь у нашай зямлі князь Радар, які спярша кавалём быў, а пасля ж яго выбралі ў князі. А ў ляцкай старане жыў кароль Лях, у якога быў змей Крагавей. Панадзіўся змей Крагавей у нашу старану хадзіць; прыйдзе, людзей паядае, а што не з'есць — пабівае. Думаў-думаў Радар, што рабіць? І пачаў ён лемяшы кавец ды дубы ламаць: здумаў грамадную саху зрабіць. Кожны лямах па пяцьсот пудоў, а паліца са старога дубу, а вобжы з найбольшых сасон, якія былі ў пушчы. Зрабіўшы саху, занёс Радар у поле, палажыў яе пад лесам, а сам— давай камяні цягаць ды вежу мураваць. Замураваўся ў каменнай вежы, запёрся за трое жалезных дзвярэй, а дружыну схаваў пры сабе. Прыбгае змей, а Радар яму кажа:

— Стой, змей, не чапай людзей, а вось калі ты пралізнеш гэтых трое дзвярэй, то я сам табе на язык сяду і ты мяне з'яси,— тады рабі што хочаш у маёй старане.

— Добра,— кажа змей.

І ён — раз лізнуў, другі раз лізнуў і пралізаў трое дзвярэй. Тады Радар — цяпель! — ды за язык яго кляшчамі ды давай гваздзіць яго па галаве стопудовым молатам, а дружына чым барзджэй упрагаць змея ў саху.

Змей вярцеўся, круціўся, а ўрэшце скарыўся.

— Давай,— кажа,— будзем мірыцца!

— Добра! — кажа Радар.— Давай мірыцца! А каб нам назаўсёды ведаць, дзе чыё, то валачы саху, правядзём граніцу.

І вось аралі яны лес, аралі луг, аралі поле і даараліся да вялікай ракі; тут Радар крыкнуў змею, кіруючы яго ў ваду:

— Гайда, бух! — Знача, каб ён скакаў у раку.

Змей скачыў з прыгорка, ледзь не ўтапіўся, але сахі пазбыўся; яна сарвалася з хамута і станула рагачамі ўверх. Рад змей, што жыў застаўся, пыліць не азіраючыся аж дамоў, у нару пад гарой, дзе жыў князь Лях. Як убачыў свайго князя змей, то, яшчэ ў страху тым, здалёк крычыць яму:

— Помні, Ляша, па Бух наша! — і як толькі дапаў свае нары, то і апрогся.

З гэных часоў на векі-вечныя тая разора, якую празвалі Бухам, ці Бугам, сталася граніцай паміж нашым і ляшскім краем. А вежа, якую будаваў тады Радар, і дагэтуль стаіць у мясцовасці, Камянцом званай. Доўга і тыя жалезныя лемяхі тырчэлі з ракі і цяпер, кажуць, ляжаць там жа на дне.

[1917]

БЯЗДОННАЕ БАГАЦЦЕ

У Тураве жыў калісь князь Яраслаў. Быў ён багаты і мудры, дык і людзей каля сябе збіраў усё разумных ды мудрых.

Раз князь з гасцямі сваімі паехаў на ўловы біць тураў і дзікіх вепраў. Многа было ўжо набіта ўсялякай дзічыны, і госці хацелі прыпыніць лавецтва, але Яраслаў, якраз у той момант, калі хацеў даць загад трубіць на збор, убачыў аграмаднага старога тура; забыўшы ўтому і

гасцей, пагнаўся ён за ім. Некалькі гартоўных княжых стрэлаў упіліся ўжо ў цела тура, але звер з падвойнай сілай уцякаў ад лаўца. Тады князь пачаў паганяць свайго каня, каб насцігнуць тура. Раптам тур спыніўся і абярнуўся ў старану князя. Конь, з разгону, наскочыў на тура і зваліўся, прабіты рагамі, прыціскаючы сабой князя. Яшчэ момант— і князь паплаціўся б жыццём на месцы. Але на гэтую хвіліну падаспеў загоншчык Ранцэвіч; ён зняў з сябе світку і кінуў яе на вочы тура ды хутка нажом ударыў зверу ў самае сэрца. Тур, нежывы, рынуў на зямлю. Князь выкарабкаўся з-пад каня і, дзякуючы загоншчыку, сказаў, каб той прыйшоў у авоз да князя па нагароду.

Калі загоншчык прыйшоў у княжы авоз, Яраслаў паставіў перад ім скрынку, напоўненую золатам, і сказаў:

— Бачыш, колькі тут золата, але жыццё даражэй золата; бяры колькі хочаш.

Загоншчык быў чалавек мудры. Ён узяў пасашок, разгарнуў чырвонцы так, каб пасашок апёрся аб дно ў скрынкі, і сказаў:

— Праўда, князю, тут многа золата, але ўсё ж такі дно можна дастаць, дык, мабыць, гэтае тваё залатое багацце не вечнае; калі-небудзь прыйдзе канец яму. Дый золата больш патрэбна князю, як простаму чалавеку. Дай ты мне, княжа, гэtkі дар, каб я ў ім дна знайсці не мог.

Князь задумаўся і кажа:

— Каб я сабраў усё сваё багацце, то і тады дно яму знойдзеш.

Засмяяўся загоншчык і кажа:

— Пойдзем, князь, я табе пакажу бяздоннае багацце.

І выйшаў на двор, узяў лавецкі меч і блізка ўвесь усунуў у зямлю.

— Вось тваё, княжа, багацце, у якім дна няма; яно ратару больш вартае, чым тыя чырвонцы. Грошы могуць

украсці, а гэтага ніхто не ўкрадзе.

Засмяўся князь, падабалася яму мудрасць загоншчыка, і кажа:

— Праўду кажаш, дам табе зямлі па дзесятае пакаленне.

І, увайшоўшы ў шатро, напісаў князь Яраслаў дарчую грамату мудраму загоншчыку Ранцэвічу на ўсю ваколіцу Вялемічы.

І дагэтуль у Мазырскім павеце, у вёсцы Вялемічы, жывуць Ранцэвічы і, у вялікай пашане, у цыновай трубцы, перахоўваюць, з роду ў род, дарчую грамату князя Яраслава, а паказваючы яе, апавядаюць легенду аб сваім мудрым прашчуру.

[1918]

КНЯЗЬ БАРЫС І ЧОРТ

Князь Барыс мураваў у Полацку царкву і, ну, ведама,— гэткая будыніна! — запазычыўся і задаўжаўся кругом. Няма ўжо больш дзе пазычаць! Дык пайшоў урэшце да чорта і папрасіў у яго грошы, кажучы, што на вайну патрэбна. На нішто добрае чорт, ведама, не дасць, але на вайну — пазычыў.

Мінуў год, другі, дзесяты. Барыс не аддае чорту грошы. Здакучыла чорту хадзіць; урэшце ідзе ён да свайго старшага, гэтаксама чорта, радзіцца, што рабіць?

— Што ж,— кажа старшы чорт,— дагэгуль ён хітрэй за цябе: бо ад чорта грошы ўзяў ды Богу аддаў, і ніяк ты з яго не спагоніш! Хіба ён сам згодзіцца на загадкі: ты яму загадай тры загадкі, калі ён адгадае, дык яго грошы, а не адгадае— бяры яго сюды, то мы тут яму пакажам!

Прышоў чорт да князя пад вакно, угаварыўся аб загадкі, усё як яму старшы казаў.

— Добра,— кажа князь,— загадывай!

— Што ўдвох? — загадаў чорт.

— Дарога карацей,— адказвае князь.

— Што ўтрох?

— Малаціць лягчэй.

— Учатырох? — пытае збянтэжаны чорт.

— Ці чэрці б у цябе грошы прасілі, каб усе чатыром малацілі!

Тут чорт і ўцёк, бо князь згадаў усе яго загадкі.

[1923]

СМЕРД І ВАЯВОДА

У крыўскага князя Усяслава, якога за мудрасць яго чараўніком звалі, быў ваявода, які штодзень раніцай прыходзіў даваць князю справаздачу з таго, што рабіў учора. Смерд, прыбіраючы княжую святліцу, палючы ў печцы, кожны дзень чуў усю работу ваяводы і бачыў, што ў гэтай рабоце нічога незвычайнага не было. Усё, што рабіў ваявода, ён таксама патрапіў бы рабіць. Вось ён і давай казаць князю:

— Чаму я, княжа, не ваявода? Я таксама магу ваяводай быць, дай толькі мне волю тое ж рабіць, што і яму.

— Добра,— кажа князь,— смердаў у мяне многа, а ваяводаў мала, калі і ты ваяводам будзеш, то ад гэтага толькі ў нашай старане сілы прыбудзе. Але перш чым цябе зрабіць ваяводам, ты павінен паказаць, ці справішся з малымі рэчамі.

Устаўшы, выйшаў таго дня князь на паладок, сеў на седзішча і ўзіраецца на Дзвіну-раку. Па рацэ ж туды і сюды людзі ездзяць усялякія, за ўсялякімі справамі. І бачыць, што згары ўніз па вадзе едуць вялікія стругі з таварамі. Вось ён кліча свайго любімага смерда і кажа яму:

— Сядзь у човен і спытай, куды яны едуць?

Смерд хапіўся барзджэй, сеў у човен, дагнаў стругі тыя і спытаў:

— Куды, людзі добрыя, едзеце?

— Да мора! — адказалі тыя.

Вярнуўся смерд і кажа князю:

— Да мора яны едуць, княжа!

— А ў які горад?

— Вось гэтага,— кажа смерд,— не спытаў я ў іх.

— Дык дагані ды спытай, у які горад едуць.

Барзджэй сеў у човен смерд і, добра папрацаваўшы вяслом, нагнаў стругі ды пытае:

— А ў які горад, людзі добрыя, едзеце?

— У Візбу! — адказалі купцы.

Прыехаўшы назад, і кажа смерд князю:

— У Візбу едуць яны!

— Добра,— кажа князь,— а скуль яны едуць?

— Ах, каб яно, то ж я не спытаў у іх!

— Ну, нічога,— цешыць князь,— дагані і спытай.

Скочыў у човен смерд, глянуў на раку і бачыць, што стругі ўжо далёка-далёка. Але, добра папрацаваўшы вяслом, нагнаў іх і пытае:

— А скуль едзеце, людзі добрыя?

— З Віцебску! — адказалі купцы.

Увесь абліўшыся потам, вярнуўся смерд да князя і кажа:

— З Віцебску едуць яны, княжа!

— Добра,— пахваліў князь,— а што ж яны вязуць, ці не спытаў ты?

— Не,— кажа смерд,— не спытаў.

— То хутчэй дагані і спытай! — кажа князь.

Кінуўся смерд у човен і, астаткамі сіл намагаючы, нагнаў купцоў.

— А што вязеце, людзі добрыя?

— Збожжа! — адказалі купцы.

Ледзь жывы са змучэння вярнуўся смерд да добрага князя і кажа:

— Збожжа вязуць яны.— А сам ледзь здыхацца можа.

— Гэта добра,— ізноў пахваліў князь,— а якое ж яны вязуць збожжа?

— Не прыйшло ў дум спытаць,— кажа смерд.

— То дагані іх чым барзджэй і спытай!

Бягом пабег смерд да чоўна, бо ведаў, што з кожным момантам стругі далей адплываюць і што іх штораз цяжэй даганяць.

Вярнуўшыся, сказаў князю, што купцы вязуць жыта.

Князь тады спытаў, ці даведаўся ён, дзе яны яго куплялі, пасля пачым куплялі. Калі князь сказаў смерду, каб той восьмы раз дагнаў купцоў і спытаў, колькі вязуць збожжа купцы і па чым думаюць прадаць яго, то смерд са слязьмі кінуўся яму ў ногі, кажучы, што ўжо з сілаў выбіўся.

Тады князь паклікаў ваяводу і кажа яму:

— Тут праехалі ўніз вадой стругі з таварамі, сядзь у човен, дагані іх і спытай, куды едуць.

Ваявода сеў у човен і, па нейкім часе вярнуўшыся, кажа князю:

— Купцы гэтыя едуць з Віцебску ў Візбу, вязуць 1000 камянёў жыта, якое куплялі ў Воршы па грыўні за камень⁶, думаюць прадаць яго, накінуўшы па 10 шэлегаў на камень; акром гэтых стругаў гэтымі днямі будуць праязджаць яшчэ 16 іхніх стругоў з другімі таварамі, яны хочуць вярнуць назад да зімы.

Тады паклікаў князь смерда і кажа:

— Чуў, што ваявода мне пераказаў?

— Чуў,— адказаў смерд.

— Дык бачыш, ён за адзін раз даведаўся больш, чым ты за сем разоў. Дзеля гэтага-то, бачыш, ты будзеш пакуль што і далей у мяне смердам, а не ваяводам.

[1923]

---

⁶ Камень — старажытная мера вагі памерам каля пуда (13—15 кг). Паказальна, што на Віцебшчыне, радзіме В. Ластоўскага, яшчэ ў XIX ст. як гіры ўжываліся камяні з выбітымі лічбамі (гл.: Сементовский А. О мерах и весах, употребляемых в Витебской губернии. Витебск, 1874. С. 16).

ТАМАШОВА КАЗКА

У аднаго караля было сем мудрацоў, з якімі ён заўсёды пра ўсё раіўся і так казаўшы — ніякай справы без іх не рабіў; бо яны вельмі разумныя былі і ва ўсім сведамы. Кароль даручыў ім і сваё каралеўства, каб яны наглядзілі над ім. І вось, тыя каралеўскія райчыя бачучы, што кароль без іх нічога не робіць, умовіліся паміж сабой зрабіць такі злачын: асьляпіць караля так, каб ён, будучы ў сваім палацы бачыў усё, а калі выйдзе з палацу, то каб не бачыў нічога. Як падумалі, так і зрабілі, а зрабілі гэта на тое, каб самім рабіць усё, што ім захочацца і гэтакім спосабам яшчэ больш сябе багаціць, грабячы каралеўскіх падданых. Нясоладка стала жыць людзём у тым каралеўстве, і пачаў народ паміж сабой шэпчаць на такія парадкі. Тады каралеўскія райчыя нараілі каралю агласіць такі закон, каб усе тыя, каму прытрызьніцца які сон, прыходзілі да каралеўскіх райчых, якія павінны тлумачыць сны каралеўскім падданым.

Кароль спытаў у райчых: нашто такі закон патрэбен, а яны яму казалі, што з тых сноў можна будзе заўважыць, з чаго ў караля так дзіўна вочы аслаблі. Пачуўшы такую адповедзь, кароль ахвотна падпісаў пададзены яму закон і загадаў апавесціць яго сваім падданым. Запраўды ж, сказаны закон патрэбен быў каралеўскім раднікам не дзеля каралеўскага здароўя, а дзеля сваёй карысці. Дзеля таго, што кожны, хто прыходзіў тлумачыць сон, павінен быў плаціць за тлумачэнне залатую манэту, а акром таго мудрацы са сноў людзкіх даведваліся, аб чым людзі найбольш думаюць.

Раз, калі кароль бясёдаваў са сваёй жонкай саманасам, каралева сказала яму: «Твае раднікі-мудрацы, каб ты ім загразіў сьмерцю, маглі бы цябе вылечыць, бо лечаць жа яны народ і ўсялякія сны людзём тлумачаць». Кароль, падумаўшы, так і зрабіў: паклікаў раднікаў сваіх і сказаў ім, каб яны яго вылечылі, або, калі не вылечуць,

то ім будзе сьмерць. Мудрацы і рады былі бы ў гэтым здарэнні вылечыць, але ўжо не маглі, ці лепш кажучы — не ўмелі. І выпрасілі ў караля час, тры месяцы, на абдуманьне лекаў. А пакуль што, разаслалі сумысных пасланцаў ва ўсе канцы каралеўства, шукаць знахараў і, знайшоўшы такіх, якія бы ўзяліся лячыць караля, дастаўляць у сталіцу.

У гэты самы час, калі паслы ездзілі па каралеўстве і шукалі знахараў, прыйшоў да мудрацоў адзін шавец, просячы вытлумачыць яму яго сон. Мудрацы, узяўшы ад яго залатую манэту, спыталі, які ён сон бачыў?

«Сьнілася мне, — сказаў шавец, — што ў маім садку вырасла высокае дрэва, пад якім было многа чарвей, а пасля прыснілася мне, што ўвесь мой садок заліло вадой».

— Ведама, ты рана зьвечара лёг спаць, — казалі яму валшвіны, таму табе і вады многа прыснілася. Твой сон не мае ніякага значэння.

Вярнуўшыся дамоў шавец вельмі нудны, бо аддаў залатую манэту і не дазнаўся, што значыць яго сон. Падыходзячы да сваёй хаты, убачыў ён падростка, які, цотаючыся каменчыкамі, сядзеў на прызьбе. Падростак той глянуў на шаўца і кажа яму:

— Не шкадуў, дзядзька, ты таго золата, што аддаў без ніякай карысьці валхвітам, а лепш хадзі да мяне, і я растлумачу табе твой сон.

Шавец здзівіўся, але падышоў да малеца, сеў на прызьбе і расказаў яму свой сон.

— «Вось, дзядзька, — сказаў падростак, — твой сон значыць вялікае багацьце. Ідзі ў свой садок і дзе ты многа чарвей бачыў, пакапай зямлю».

Шавец, прыйшоўшы дамоў, на тым мейсцы, дзе сьнілася яму многа чарвей, пачаў капаць і адкапаў цэлую бочку чырвонцаў. Адмерыўшы дзьве кварталы чырвонцаў, пабег ён шукаць таго мальчика, што яму сон растлумачыў. Але калі выйшаў з падворку на вуліцу сустрэліся яму каралеўскія валхвіты. Шавец падышоў да іх, пачаў іх

сароміць, кажучы: «Паны, галоўныя валхвіты, ці ня сорамна вам, што вы ня ўмелі мне майго сну растлумачыць, а вось той сапляк супроць вас, якога бачыце, вунь, на прызбе, вытлумачыў сон так, што ўсё збылося».

І расказаў ім усё, як было. Валхвіты здзівіліся, але, не веручы, падышлі да хлапца разам з шаўцом, які хацеў высыпаць хлапцу ў падол дзьве кварталы чырвонцаў, але той сказаў: «Хавай, дзядзька, сабе на патрэбу тое, што табе Бог даў, а мне ўсё гэта лішняе». І не ўзяў ад шаўца золата.

Валхвіты, распытаўшыся хлапца, хто і скуль ён, спыталі, ці ўзяўся бы ён лячыць князя. Хлапец і на гэта згадзіўся. «Добра,— казалі валхвіты,— пойдзем з намі к князю».

Калі прыйшлі ў палаты, хлапец сказаў князю: «Прычына тваёй хваробы, князю, хаваецца ў тваёй спальні. Пазволь, пойдзем разам у спальню». Калі яны прыйшлі ў спальню, хлапец падняў падушкі і пярыны і пад апошняй пярынай знайшоў арэх, абвіты сямьмю чарвякамі. «Бачыш, князю,— кажа хлопец,— гэтых чарвякоў, гэта і ёсць прычына тваёй сылепаты».

— Бачу, адказаў кароль,— але не ведаю, якое яны маюць дачыненне да маёй слепаты?

— Гэты сем чарвякоў,— адказвае хлапец, гэта сем тваіх валхвітаў, якія служаць табе прытворна, хоць ты больш за ўсіх іх шануеш. Яны то і пакалечылі твае вочы сумысна на тое, каб ты не бачыў, як яны тваё княства руйнуюць».

— Скажы ж мне, будзь ласка,— спытаў князь,— як жа зрок свой вярнуць?

— Вельмі проста, але толькі тады, калі гэтых чарвей тут не будзе.

— Як! — усклікнуў князь,— хіба ж іх няможна згэтуль парухаць?

— Не, няможна,— адказаў хлапец,— бо калі іх парушаеш, то ўжо ніколі зроку свайго не вернеш».

— То як жа мне ад іх збавіцца?— спытаў князь.

— Загадай усім тваім валхвітам адсячы галовы,— сказаў хлопец,— тады ты найперш вернеш сабе свой даўны зрок, а па-другое, пазбавішся сваіх пасьцеленых чарвей, бо тады яны самі сабой згінуць, а па-трэцяе і, самае важнае, станеш бясъпечным ад сваіх ворагаў, якія чарвей гэтых самі ў тваю пасьцель палажылі і гэтым папсавалі твой зрок.

Князь той час быў [аддаў] загад адсячы валхвітам галовы. Калі гэта зрабілі, вярнуўся да яго даўны быстры зрок. Выйшаў князь у поле, глянуў на шырокі сьвет і ўбачыў, колькі зла зрабілі валхвіты народу за час яго хваробы.

З гэтага часу кароль не назначаў больш сабе радных. Хлапец жа пайшоў у сьвет, і слыў між людзьмі недарэкай.

[1920-я гг. ?]

СОЖ І НЯПРО

Сярод глухіх пушч, цёмных бароў, на прыгорку, стаялі калісь старыя-прастарыя харомы вялікага валадара, сівавалосага старца Рыдана. З канца ў канец зямлі слыў Рыдан багаццем нялічаным, а над усе багацці славілася скрытая за дванаццаццю дзвярыма, дванаццаццю замкамі залатая Рыданава карона. Як адмыкалі замкі, адчынялі дзверы і выносілі тую карону на свет, то, калі на свеце была ноч, яна днём становілася, а калі была зіма, то перамянялася ў лета; — так зіхацелі дарагія каменні на той Рыданавай залатой кароне.

Завідвалі суседнія валадары і князі гэтай кароне і пастанавілі дабыць яе ў Рыдана. Сазвалі варажбітоў і знахароў і загадалі ім прыдумаць спосаб, каб украсці карону з Рыданавага скарбца. Варажбіты і знахары думалі тры дні і тры ночы і прыдумалі разрыў-траву, каторай

калі даткнуцца замкоў, то самі адчыняюцца, ды сон-траву, зярняткамі каторай калі пасыпаць, то ўсё наўкруг засыпае. Прыдумаўшы гэта, паслалі зладзеяў красці залатую Рыданаву карону. Тыя, прыйшоўшы пад харомы, сыгнулі сон-зелля, і ўся варта паснула; крануліся разрыў-травой замкоў, і замкі паспадалі. Тады ўзялі яны залатую Рыданаву карону і пусціліся назад.

Устаў раніцой сівы Рыдан, падышоў да вакна, ажно глядзь: усе варты покатам спяць, увесь народ у сне беспрабудным валяецца. І зразумеў старац адразу, што няма ў скарбцы яго залатой кароны. Падышоў ён тады да звана, ударыў раз, ударыў два, і разбудзіліся два Рыданавы сыны: Сож і Няпро. Звярнуўся бацька да Няпра і кажа: «Вазьмі, сыноч, стальную зброю, каваны меч і бяжы садамі, лугамі аж да скалістых гор — мо дагоніш цекунцоў з каронай».

Схапіўся Няпро і чым хутчэй пабег, а Сож астаўся пры бацьку. Сеў на залаты пасад стары Рыдан і кажа сыну:

— Прылажы, сынку, вуха да зямлі, паслухай, ці бяжыць Няпро?

Прылажыў Сож вуха да зямлі і кажа:

— Бегма бяжыць і не стаміўся яшчэ.

І другі раз кажа бацька:

— Прылажы, сынку, вуха да зямлі, паслухай!

Прылажыў сын вуха да зямлі і кажа:

— Бяжыць, але ўжо цяжка дыхае — шум зямлёй ідзе.

І ўтрэцце сказаў бацька паслухаць сыну. Сын прылажыў вуха да зямлі і кажа:

— Гул зямлёй ідзе і крык вялікі!

Тады ўстаў Рыдан з пасаду і кажа:

— Бяжы ж ты, сынку, імхамі-балотамі на падмогу яму, бо сам адзін не праб'ецца ён праз скалістыя горы.

Пусціўся Сож імхамі, балотамі на падмогу брату, а стары бацька сам астаўся ждаць сыноў. Доўга ждаў стары; не даждаўшыся, з маркоты пачаў плакаць, седзячы

на сваім залатым пасадзе, ды з жалю прыгаварваць:

— Бадай нам, дзеткі мае, слязамі разліцца!

Ды ўлучыў ён на такі мамэнт, што-ткі запраўды разліліся слязамі браты і стары бацька: у рэкі ўсе тры змяніліся.

Няпро плыве садамі ды лугамі, Сож імхамі ды балотамі, а Рыдан — куды вочы глядзяць. А з таго часу ўсе сілы ляснога краю плывуць у чужыя моры і там прападаюць...

[1911]

РАЗБОЙНІК

I

Бурліць вада, разбіваючыся аб цвёрдыя гранітныя грудзі каменя-разбойніка. А ён стануў воддаль берага, пахінуўся супроць вады і быццам прыслухаецца, затаіўшы дух... І так ён тут, сярод жоўта-зеленаватых вод Дзвіны, стаіць даўным-даўно. Вясной пакрываюць яго воды, і тады ён небяспечны для ганкоў, стругоў і лайб, гружаных збожжам і лёнам, каторыя часта, натрапіўшы на яго, разбіваюцца. На Сёмуху зазвычай па-над вадой відаць толькі яго лысую галаву, а ў Пятроўку — ён па пояс стаіць у вадзе, пахінёны наперад, і моўчкі ўзіраецца ў нямую, шэрую даль і моўчкі чагось чакае...

Мабыць, стаяў ён так жа і ўзіраўся, калі сюдой варажскі род на маляваных ладдзях пад камандай Полтэса, вікінга-князя, ішоў у сутокі Палоты з Дзвіной, каб заснаваці там тын і зрубаці горад. Памятае ён, мабыць, старога Рагвалода ⁷ і красуню Рагнеду ⁸ з вольных дзён. Не раз, мабыць, услухаючыся, лавіў ён гучныя зыкі по-

⁷ Рагвалод (?—каля 980) — першы гістарычна вядомы полацкі князь, заснавальнік дынастыі Рагваладавічаў.

⁸ Рагнеда (слав. імя Гарыслава, ?—1000) — полацкая князёўна, дачка Рагвалода, жонка вялікага князя кіеўскага Уладзіміра Святаславіча (каля 950—1015), маці Яраслава Мудрага і полацкага князя Ізяслава.

лацкага вечавога звону ад св[ятой] Сафії і горды гоман вольнага крывічанскага вечы. Не раз аб яго аціраліся ладдзі купецкага адважнага люду, што ішлі, нагужаныя воскам, мёдам ды нешчысленымі саракамі кунічымі і бабровымі, у Рыгу, і на кгоцкі бераг, і к хамаву племя з паклонам ад Крывічанскае зямлі, і полацкага вольнага вечы, і ад залатога княжацкага пасада, і яго вернай дружыны — русі, просячы на замену гартоўных мячоў, каванага срэбра, вітога золата і самацветаў.

То былі часы, калі «немцу ў Русі, а русічу на кгоцкім беразе была адна праўда».

Дно Дзвіны золатам цякло, а берагі серабром былі мошчаны. А рубяжы адкрыты, і паміж князеў не было праўды. І чужацкія рукі выцягваліся па золата і па волю крывічанскую. Не раз Дзвіна мутна цякла, ускаламучаная капытамі літоўскіх коней. Прыходзілі яны ў багатую старонку, як мядзведзь да борці, і дзерлі скрылі залацістага мёду і душылі пчол. Не раз працавітыя пчолкі нанова выцягвалі вузу і налівалі соты, але бывала, што ўпадаў і гнілец у борць... Тады разляталіся пчолкі. А Дзвіною снавалі, як павукі, людзі з доўгімі абасечнымі, двуручнымі мячамі ў чорных бурносах з нямецкім белым крыжом і апутвалі павучынай старонку, а па павучыні той паўзла «ганзіятыцкая» арава...

І не было русічу праўды на кгоцкім беразе...

На грудзях у Разбойніка шчэрбы і равочкі кругам раскінутыя, а пасярод схімніцкі крыж. Гэта па смерці Барыса, Гінвілавага сына ⁹, на спамін па душы яго, з блізкай баровай пустэльні, што была на пясчыстым узгорку па той бок Дзісенкі, сівы мніх, прывёўшы каменаклёва, загадаў высеч, каб кожны, хто паедзе міма Дзвіной, уздыхнуў, да Бога кажучы: «Помозі, Божэ, рабу твоему князю Борысу»... Цяпер гэтыя пісьмёны злізаны раз'яранай Дзвіной, і ніклы толькі след двух-трох літар віднее...

⁹Вядомы толькі Барыс Усяславіч (?—1128), сын Усяслава Брачыславіча, полацкі князь. З ім звязваюць надпісы на Барысавых камянях.

Плыла багатырская песня і кроў і слёзы з мутнай вадой Дзвіны, а доля наша спала. Калі ж яна прабудзіцца?..

.....
Даўно стаіць непадалёк ад берага гранітны камень, і вада бурліць каля яго, быццам жалючыся чужаку, занесенаму з далёкай поўначы на крызе лёду, і даўно упорны чужак пахінёны ўслухаецца ў шэпты старонкі. Але народны сказ не ведае аб ледавым перыядзе, і іншую повесць перадае дзед унуку аб Разбойніку.

II

— Калісь-то даўным-даўно супроць таго месца, дзе ўпадае Дзісенка ў Дзвіну, на востраве пасяліўся асілак.

Быў гэта муж у сажань росту; нялюдскі, дзікі і прагавіты. Няпраўдай і разбоем жыве. З кожнага судна, што йшло Дзвіной, браў ён выкуп. А хто не захоча даць выкупу, таму разбойнік заступаў дарогу і, схапіўшы крэпкай рукою за край судна, выварачваў і тавар і людзей у ваду. Нікому не даваў спуску.

.....
Раным-рана зазванілі ў святой Сафіі ў арліным гнязде на полацкім замку. Адклікнуліся ім званы ў Спаса і з княжай Сялецкай сялібы. Паваліў народ на замак да святой Сафіі — сумны, невясёлы.

Чаго ж зажурыліся палачане? Ці вораг непашчадны з цёмных пушч літоўскіх хлынуў, ці слабоды смаленскія ўзбунтаваліся, ці Ольгавічы на Рагваложых унукаў паднялі меч? Не вораг нахлынуў, і слабоды смаленскія пад ласкавым ды набожным князем у послуху, і Ольгавы ўнукі не паднялі мяча на Рагвалодвічаў, а дачка князева Прадслава¹⁰ з сястрой і братам выязджаюць у далёку старонку на паклон да гроба Хрыстовага.

Ужо ладдзі выразаныя, пазлачаныя стаяць пры беразе і трыццаць малайцоў-грабцоў сядзяць пры ясянёвых тачонных вёслах і белыя парусы, як лебедзі, выгнулі грудзі.

¹⁰ Прадслава — свецкае імя Еўфрасінні Полацкай (1110—1173), князёўны, унучкі полацкага князя Усяслава Брачыслава (Чарадзея).

Пасыпалі палачане дарогу княжне Прадславе і сстры яе і брату Давіду, чарнобылем-зеллем, багаткамі пушнымі і шматфарбнымі кволымі краскамі ад св. Сафіі да каванага мосту і ад мосту да берага. Благаславіў уладыка і бацька-князь з княгіняю сесці ў ладдзю, ехаць у далёку дарогу.

Брызнулі вёслы сярэбранымі пацеркамі ўгору, і пплыла княжна ўніз Дзвіны ў святую зямлю на малітвупаклон ад Полацкае зямлі, ад крывічанскага народа.

Дзіўны ты, сказе народны, вольны ты птаху! Ты ўміг пралятаеш ад сучаснасці да мінулых вякоў... Ты мёртвыя камяні ажыўляеш і кладзеш ім у вусны думы свае, павяраеш ім скрытыя надзеі і жаданні...

Не для цябе, сказе народны, тораны шляхі, дзелены межы! Не знаеш ты вострага зубу ўсёпажыраючага часу, ані згладжываючага цалунку смерці. Ты мёртвае ажыўляеш, забытае ўваскрасаеш, і волен тварыці дзівы. А калі дзе смерцю ўсне дух народны, там ты камені ажыўляеш, і адараеш іх прарочым голасам, і кажаш ім ісці будзіці пабітых на духу, мерцвякоў хадзячых...

.....

Загадзя дачуўся разбойнік аб тым, што едзе княжна ў далёку старонку, і спадзяваўся ўзяць з яе багаты выкуп.

Раным-рана ўстаў таго дня разбойнік і, убрыўшы па грудзі ў ваду, пахінуўшыся наперад, глядзеў і ўслухаўся ўверх Дзвіны, вартаваў прыходу княжацкае ладдзі.

Адвячоркам, калі клалася доўгая цёмная засень на ваду ад крэпкіх дубоў, што дружнай грамадай абступілі прыткі бераг Дзвіны, пачуў ён гул далёкае дружнае песні грабцоў. А пагадзя песню чуваць было бліжэй і бліжэй, і ўсё яна расла і набліжалася, а ў канцы на павароце ракі па-над цёмна-зялёным крушыннікам і вербалозам паказаліся белыя грудзі парусоў, а за імі і залочаная, выразаная кшталтам змея галава ладдзі.

Разбойнік ніжэй пахінуўся да вады, затаіў дух і чакаў. А калі ўжо саўсім блізка была ладдзя, ён, як дзікі рысь, скочыў да яе і крэпкай каранастай рукою спыніў яе ход.

Замоўкла песня. Грабцы выпусцілі з рук вёслы, і вочы ўсіх звярнуліся на княжну, каторая ў той час малілася.

Княжна згарнула малітвенную кніжыцу і, палажыўшы яе, устала і, падышоўшы да разбойніка, азвалася лагодным голасам:

— Хочаш откупу? Пачакай, чалавеча, дам табе откуп...

Разбойнік прыняў з ладдзі рукі.

—... дам табе откуп багаты,— цягнула далей святая княжна,— як буду сюдой варочацца назад.

Ладдзя паплыла з вадой міма вострава, а разбойнік усё стаяў, пахінёны наперад, быццам услухаючыся і ўглядаючыся ўдаль, і так стаіць ён па сягонняшні дзень, супроць таго месца, дзе Дзісенка злучаецца з Дзвіной, подаль ад берага вострава, каторы пазней празвалі Папоўскім за тое, што багацце і зямлю таго разбойніка воласць аддала папу да царквы Уваскрасення, што была на той бок Дзісенкі на пясках.

[1913]

БЕЛАРУСКІ РАДАВОД

Першыя людзі на зямлі былі волаты. Іх называлі стаўрамі і гаўрамі: стаўры — мужчыны, гаўры — дзеўкі. Яны былі вялікія і дужа доўга жылі на свеце. Елі яны толькі сырое. Тыя з іх, каторыя аскароміліся вараным, з кожным пакаленнем меншалі і карацей жылі на свеце.

Калі волаты паміралі, то іх клалі на зямлю і насыпалі на іх горы, на памятку. Гэткія горы-магілы і цяпер ёсць, называюць іх людзі валатоўкамі. Калі ўжо ўсе волаты павыміралі, то людзі ўстанавілі спраўляць што-году па іх памінкі. Спраўлялі на Сёмуху і называлі іх Стаўроўскімі.

Апошні чалавек з роду волатаў быў князь Бой.

Князь Бой быў сынам дзеўкі гаўры і простага чалавека. У яго было сем жонак.

Першая жонка была Вольга — дачка князеўскага дружынніка. Ад яе радзіўся ў яго сын Бойка і тры дзеўкі.

Другая жонка была Рагнеда з Полацка. Радзіла яна яму шэсць сыноў і сёмую дзеўку. Сыны яе былі: Заранка, Юрла, Варган, Нырка, Албавух, Самішча.

Трэцяя жонка была Красуля з Смаленска. Яна радзіла Цюру і Матуза.

Чацвёртая была Ода, з Кіева. Яна радзіла: Бажана, Дзявулю, Лапу і Таранчука.

Пятая Доня, служанка Красулі, радзіла: Гадзюка, Кажана, Кавурку і Равуна.

Шостая жонка, каторую Бой узяў пасля смерці Вольгі, была Альда з Літвы. Яна радзіла Хорапчу і Чыжа і памерла з родаў.

Сёмая жонка, сястра Альды, Ліля, з каторай радзіўся Трызна.

Ад гэтых дзяцей Боевых і разросся наш народ па ўсёй нашай зямлі.

У Бойкі, Вольгава сына, быў Гацук, у Гацука — Караська, у Караські — Трасіла, у Трасілы — Гусак і Пластун.

Ад Гусака пайшлі: Гушчы, Пліскі і Кіслі.

У Пластуна ж быў Воўк, у Воўка — Кольшка, у Кольшкі — Сяўрук, у Сеўрука — Люрка і Глінка. У Люркі быў Варшыла, у Варшылы — Поўзік, у Поўзіка — Сівоха, у Сівохі — Кошка, у Кошкі — Сімашка, у Сімашкі — Амелька. А ў Глінкі быў Война, у Войны — Верашчака, у Верашчакі — Бурак.

Усяго ад Бойкі пайшло дваццаць чатыры рады старшых.

У Заранкі, Рагнедзінага сына, быў сын Пястун, у Пестуна — Пацей, у Пацея — Кастровец, у Кастраўца — Карсак, у Карсака — Гласка, у Гласкі — Скірла і Снітка.

Скірла пайшоў да валохаў, а ў Сніткі радзіўся Барсук, у Барсука — Сапоцька, у Сапоцькі — Ліпка, у Ліпкі — Шпак, у Шпака — Бульба і Валодзька.

Бульба адышоў за Кіеў, па Дняпру, а ў Валодзькі радзіўся Бык, у Быка — Кролік, у Кроліка — Пятух, у Петуха — Асінка, у Асінке — Ступка.

Ад Юрлы пайшлі Тышкі, у Тышкі быў сын Агрызка, у Агрызкі — Бобра, у Бобры — Гурка, у Гуркі — Бацвіна, у Бацвіны — Баран, у Барана — Выдра, у Выдры — Крот, у Крота — Жук, у Жука — Жыжка, у Жыжкі — Сокал, у Сокала — Абух і Крыўка. У Абуха — Кучка, у Кучкі — Шабуня, у Шабуні — Саламаха, у Саламахі — Дубок і Бярозка. У Дубка быў Сучок, Цяцера, Талочка і Шмурла; а ў Бярозкі — Дудок, у Дудка — Віславух, у Віславуха — Сапун, у Сапуна — Туптала і Крамзаль. Туптала пайшоў уніз к Кіеву, а Крамзель меў сына Смаляка. У Крыўкі быў сын Шышка, а ў Шышкі — Журка, у Журкі — Мякіш, у Мякіша — Драба, у Драбы — Краска і Кулік. У Краскі быў Лешч, у Ляшча — Рыбка, у Рыбкі — Тапорык, у Тапорыка — Рында. Ад Куліка пайшлі Пушчы і Курачкі.

Ад трэцяга сына Рагнедзінага Варгана пайшлі Дроздзікі, Сверкуны, Гарбузы, Сосны і Гладышы.

Ад чацвёртага Ныркі пайшлі Жулеі, Князькі, Куркі, Крупені, Дулькі.

У пятага сына Аблавуха радзіліся Міска і Лось. Міска адышоў за Мяжу-рэку ў Маскву, а ў Лася радзіўся Юрага, у Юрагі — Кулак. У шостага сына, Самішчы радзіўся Пест, у Песта — Піскун, у Піскуна — Пражэнь, у Пражэня — Сумка і Сапун. Сумка аддзяліўся ў Маскву, а ад Сапуна пайшлі Смурья.

Ад Красулінага сына, Цюры, пайшлі Скуркі, Караваі і Сіпкі.

А ад адзінага сына Лапы пайшлі Дубавікі і Бычкі.

Ад першага сына Доні, Гадзюка, пайшлі Ласты, а ад Мышкаў — Аношкі, а ад Аношкаў — Лісічкі, а ад Лісічкаў — Камары і Куны. Ад трэцяга сына Доні — Кавуркі — радзіліся Вікула і Вірла. Ад чацвёртага, Равуна, радзіўся Дзедзель, а ад Дзедзеля — Рымша, а ад Рымшы — Калінка і Аборка. Калінка адышоў да Ляхаў, а ад Аборкі пайшлі Тарчылы.

Ад Альдзінага сына Харошчы пайшлі Рылы, Звягі, Сіпайлы і Стрэхі. Ад другога Чыжа — Жмуркі. У аднаго Жмуркі радзіліся Ваўчок, Рык і Скарына. Рык пайшоў па Дзвіне да латышоў, а Скарына пайшоў яшчэ далей.

Сын Лілі Трызна меў сына Старожку, а Старожка — Хахлюка. Хахлюк — Ждана, Ждан — Слізня, Слізень — Крыську, Крыська — Косцюка і Арцюка. Ад Косцюка пайшлі Пяткі і Кулагі, а ад Арлюка — Жабы і Рыбкі. Ад Жабаў выйшлі Кішкі.

Усяго радоў нашых сто шэсцьдзесят. Восем пайшлі шукаць шчасця ў чужых, па Дзвіне, за Дняпром ды за мяжою, а тыя ўсе і цяпер жывуць тут, пашуць і скародзяць зямельку.

[1913]

КНЯЗЁЎНА РАГНЕДА

Тысячу з лішнім гадоў таму жыў у Полацку, на той час сталічным месце ўсёй Беларусі, князь Рагвалод. У Рагвалода былі два сыны ¹¹і дачка Рагнеда. Рагнеда была вельмі гожая князеўна. Многа княжэвічаў з суседніх старонак пасылалі сватоў у Полацк, просячы рукі гожай князеўны. Прыслаў сваіх князеў літоўскі князь, князь Вялікага Ноўгарада і шмат іншых. Але князеўна беларуская была не толькі гожая, але і гордая, дык за ніводнага з іх не згадзілася ісці замуж.

Кіеўскі князь Уладзімір, пачуўшы аб харакстве беларускай князеўны ад купцоў, што ехалі з таварамі, так жа паслаў сваіх сватоў да полацкага князя. Кіеўскія сваты прыехалі ў Полацк з багатымі падаркамі для князеўны. Сваты-баяры расказалі аб багацці і сіле свайго князя, а пасля з нізкім паклонам палажылі перад

¹¹ У Рагвалода былі два сыны і дачка... — імёны сыноў невядомыя; сыны Рагвалода былі забітыя разам з бацькам каля 980 г. (паводле гісторыка В.М.Тацішчава, у 975 ці ў 976, паводле А.А.Шахматава, у 970 г.).

князеўнай падаркі і прасілі, каб Рагнеда пайшла замуж за Уладзіміра.

Рагнеда адсунула рукой падаркі і сказала:
— Не пайду за рабыніча!

Маці кіеўскага князя была нявольніца — ці, як даўней казалі,— рабыня, і Рагнеда сваімі словамі зняважыла кіеўскага князя, назваўшы яго сынам нявольніцы.

Паслы з нічым ад'ехалі ў Кіеў.

Калі даведаўся аб гэтым Уладзімір, запаліўся гневам вялікім, сабраў войска і кінуўся з аружжам у руках дабываць князеўну Рагнеду. Уладзімір акружыў войскам Полацк, дабыў і спаліў яго. У бітве забіты быў бацька Рагнеды, стары Рагвалод, і два яго сыны, а Рагнеду Уладзімір, як нявольніцу, павёў у Кіеў і прыняволіў яе там выйсці за яго замуж.

Рагнеда доўга жыла ў Кіеве, але вельмі цяжкое было яе жыццё, многа ўсялякага гора яна там перажыла, і за гэта яе людзі празвалі Гараслава, знача гаротніца.

Песня Гараславы

—Кругом поле, кругом поле, неба ды трава,
Дзе ні выйду, дзе ні гляну — скрозь чужая старана.
Тут у садочках на кусточках пташанькі пяюць,
Там у борах, там у гаях — зязюлі тужліва куюць.
Ой, зязюлька, ой, сястронка, пакукуй ты мне.
А ці помняць, ці жалеюць мяне ў роднай старане?
Ох, я! Ох я! Горка доленька мая!..
Яшчэ я, няшчасна, не радзілася,
Горка доля на дарожцы кацілася!..
Ох, яшчэ я ў пялёнках ляжала,
А ўжо ліха доля за ножкі дзяржала!..
Яшчэ я маленька каля лаўкі хадзіла,
А ўжо ліха доля за ручкі вадзіла.
Ох, як! Ох, я! Горка доленька мая!

ІЗЯСЛАЎ

У Рагнеды быў сын ад Уладзіміра, па імю Ізяслаў¹². Раз Уладзімір вельмі зазлаваўся на жонку сваю Рагнеду і пайшоў у княгініну святліцу з мячом у руках, каб забіць яе. Ізяслаў засланиў сабой маці сваю і сказаў: «Бацька, ты забываешся, што я тут!» Уладзіміру сорамна стала, што хацеў праліць кроў маці пры сыну-недалетку, і ён адкінуў меч.

У 988 гаду Уладзімір і ўсе кіеўцы — і баяры, і просты народ — прынялі хрысціянства. Перад прыняццем хрысціянства Уладзімір прыйшоў да Рагнеды і сказаў ёй:

— Я хачу ажаніцца з грэцкай царэўнай, хрысціянкай. Ты цяпер вольна і можаш узяць у мужы сабе любога баярына.

Рагнеда адказала: «Не гожа княгіні быць жонкаю простага баярына: я хрысціянка даўно ўжо і хачу быць заручніцай князя-князеў Хрыста (знача, стацца мнішкай). Адпусці мяне ў бацькаўскую маю беларускую зямлю».

Уладзімір адпусціў яе ў Бацькаўшчыну і Ізяславу аддаў усю беларускую зямлю. Ізяслаў доўга і шчасліва княжыў у Беларусі і пабудаваў горад Ізяслаў, недалёка ад Мінска (цяпер маленькае мястэчка і завуць яго Заслаўе). Па смерці Ізяслава княжыў на Беларусі сын яго, Братаслаў.

[1916]

УСЯСЛАЎ

Усяслаў¹³ быў сынам Братаслава, а праўнукам Раг-

---

¹² Ізяслаў Уладзіміравіч (?—1001) — князь полацкі (988—1001), сын Уладзіміра Святаславіча, вялікага князя кіеўскага, і Рагнеды Рагвалодаўны; сасланы разам з маці ў новабудаваны Ізяслаўль (Заслаўе), меў двух сыноў: Усяслава і Брачыслава, тым самым аднавілася дынастыя полацкіх князеў.

¹³ Усяслаў (?—1101) — полацкі князь (1044—1101), празваны Чарадзеём; сцверджанне “княжыў Усяслаў 87 гадоў”, як бачым, памылковае. Полацкім князем Усяслаў Чарадзеі быў 57 гадоў з перапынкамі.

неды. Яшчэ перад нараджэннем Усяслава да княгіні, маці яго, прыйшлі варажбіты-старцы і сказалі, што яна народзіць сына, каторы праслыве адвагай і мудрасцю далёка па свеце. Калі нарадзіўся Усяслаў, бабкі, купаючы князевіча, убачылі ў яго на патыліцы радзімы знак у кшталце звязды і месяца. Прываня на княжэўскі двор варажбіты сказалі, што гэтыя знакі на патыліцы князевіча значаць, што ён будзе мець надпрыродную сілу, але іх трэба хаваць ад людскога вока. Дзеля гэтага князь Усяслаў усё сваё жыццё насіў на галаве павязку.

Калі князь Усяслаў вырас і стаў княжыць над беларускай зямлёй, то ён мудрымі войнамі расшырыў межы беларускага княства. Суседнія князі яго шанавалі за мудрыя рады, народ любіў за справядлівасць, а ворагі баяліся яго. Людзі забабонныя расказвалі, што князь Усяслаў перакідаецца ў ваўка і ноччу абягае сваё і суседнія княствы і бачыць усё, дзе што і як робіцца, што вочы яго праз найтаўсцейшыя сцены бачаць і вушамі ён за соткі міль кожны голас чуе. Княжыў Усяслаў 87 гадоў, памёр у 1101 гаду.

Песня а князю Усяславе

*Усяслаў людзей сваіх судзіў,
Парадкаваў князямі,
А па начах, як воўк, блудзіў
Ад краю ў край лясамі.*

*Ось ён з-пад Кіева бяжыць,
А покуль дзень настане
І золак землю азарыць,
Надморскі край агляне.*

*У Полацку званы гудуць
На замку у Сафії,
Ён сонейку праскочыць пуць
І ўчуе званы тыя.*

---

*Нямала й ён перацярпеў,
Хоць духа меў дзіўнога...
Аб ім калісь грымеў прыпеў
Пяўца быліц старога:*

*«Хоць хітры будзь, хоць борзды будзь,
Як сокал у ясным небе.
А волі Божай не мінуць
Нікому ні ў якой патрэбе».*

[1916]

БІТВА КАЛЯ МАГІЛЬНЫ

Сыны і ўнукі Усяслава раздзялілі беларускую зямлю на часці. І стала ў Беларусі замест аднаго многа князёў і княстваў. Князі паміж сабой заўсёды сварыліся і ваявалі. Ад раздзелаў і сварак абяссіліла і абяднела Беларусь; ворагі нападлі на яе і грабілі. Цяжка стала жыць нашым прадзедам. Адны з княстваў пачалі шукаць выхаду з гэтага цяжкага палажэння і дабравольна далучыліся да ўзрастаючага ў моц Літоўскага княства. Іншыя хацелі вярнуць даўнюю славу сваёй Бацькаўшчыне і, злучыўшыся, выступілі проціў літвіноў са сваім войскам. Войскі сустрэліся над Нёманам, каля вёскі Магільны¹⁴, дзе літоўскі князь Рынгольд разбіў беларускіх князёў і загарнуў пад Літву ўсю беларускую зямлю. З гэтай пары беларусы пачалі жыць разам з літвінамі ў адным супольным княстве.

Беларусь пасля вайны

*А на Нямізі — якія жнівы?
Ой, не снапамі ўсцелена ніва,
І не снапоў ляжаць там купы:*

---

¹⁴ Войскі сустрэліся над Нёманам, каля вёскі Магільны...— паводле легендарнай часткі беларуска-літоўскіх летапісаў у 1284 г. каля в. Магільны (цяпер Уздзенскі р-н) адбылася бітва паміж вялікім князем літоўскім Рынгальтам і кааліцыйяй татараў і рускіх князёў; перамог Рынгальт, забіўшы 40 тысяч вояў і паланіўшы больш тысячы.

*Гэта людскія кінуты трупы,
То смерць малаціла мячамі,
Быццам жалезнымі цапамі.
Ой, смерць малоціць, не зважае
І душы з цела вывявае
Там, над Нямігі берагамі.*

[1916]

ВІТАЎТ І ЯГАЙЛА

Паўтары сотні гадоў пражылі з сабой беларусы і літвіны ў адной дзяржаве, быццам сям'я ў адной хаце. За гэты час лепей пазналі адны адных і лепей пачалі адны адных шанаваць. Літоўскія князі навучыліся мовы беларускай, беларускай граматы, пісалі ўсё па-беларуску і гаварылі ў сябе дома і ў княжнай радзе па-беларуску.

А былі ў канцы XIV стагоддзя ў нашай зямлі два маладыя князі: аднаго звалі Ягайла¹⁵, і ён княжыў у Віцебску, а другога звалі Вітаўт¹⁶, і княжыў ён у Троках. Князь Ягайла пасля стаўся вялікім, гэта знача: старшым князем усёй Літвы і Беларусі. Ягайла ажаніўся з Ядвігай, каралевай польскай, і ўсё сваё абшырнае княства хацеў прылучыць да Польшчы. На гэта не згадзіўся зродны брат яго, Вітаўт. Ён сабраў паноў беларускіх і літоўскіх, парадзіўся з імі і, сабраўшы войска, стаў бараніцца, каб народ беларускі і літоўскі не быў нічый слуга, а жыў сам па сваёй волі. Вайна была цяжкая і доўга цягнулася, але ў канцы Ягайла прымушаны быў

¹⁵ Ягайла, Якаў (1348?—1434) — вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага (1377—1381, 1382—1392), кароль Польшчы Уладзіслаў II (1386—1434), заснавальнік дынастыі Ягелонаў. Сын Альгерда і цвярской князеўны Ульяны, унук Гедыміна.

¹⁶ Вітаўт (1350—1430) — князь гарадзенскі, троцкі, вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага (1392—1430). Сын Кейстута, унук Гедыміна.

прызнаць Вітаўта вялікім князем над усёй Беларуссю і Літвой, незалежнымі ад Польшчы. Пад старасць Вітаўт хацеў каранавацца на беларуска-літоўскага караля. У 1430 годзе ён склікаў да сябе многа каралёў і князёў на каранацыю. Папеж прыслаў праз паслоў яму залатую карону, але палякі злавілі тых паслоў і адабралі ад іх карону. Каранацыя не адбылася, і Вітаўт з непамыснасці захварэў і памёр. Але і пасля яго смерці доўга яшчэ наш край і народ быў вольны. Пахавалі Вітаўта ў Вільні, у сцяпах віленскай катэдры.

Песня а князю Вітаўце

*Ідзе Вітаўт па вуліцы,
За ім нясуць дзве шабліцы.
Слаўны князь Вітаўт,
Слаўны Гаспадару,
Слаўна наша Гаспадарства!
Адна шабля на татара,
Друга шабля для Спадара,
Слаўны князь Вітаўт і г. д.
Гукнуў-пукнуў у падковы:
Гэй, шыхуйся, пан кашовы!
Слаўны князь Вітаўт і г. д.
Стаўляй войска ў бітным ладзе,
Гэй, паслужым, брацця, праўдзе!
Слаўны князь Вітаўт і г. д.
Ударым у бубны, бразнем у мечы,
Усцэлем поле трупам нейчым...
Слаўны князь Вітаўт і г. д.*

[1916]

СЦЯПАН І ВЯЛЬЯНА

Было то так даўно, што нашым дзядам і прадзедам іх дзяды і бабкі апавядалі гэту гісторыю як даўніну даўняю, даўно бытую.

...У святой зямлі барысаўскай, каля вёскі Шылян цягнуцца абшырныя Шылянскія, або Кравецкія, балоты. З балот тых выцякае з-пад каменя-краўца рэчка Велія.

От жа, кажа аповесць народная, у вёсцы Шылянах жыву калісь кравец Сцяпан. Слаўны то быў на ўсю Барысаўшчыну здольнік. Шыву ён панам вяльможным бармы¹⁷ і саеты, сямцам маламожным — світкі і жупаны, а князям харобрым дарагія шаты з грызетаў шмальцаваных, павалок грэцкіх і аксамітаў венецкіх.

Багата жыву Сцяпан-кравец і пашану меў у людзей, а невясёлы быў: туга душыла сэрца маладое, што хоча і багат Сцяпан, і молад, і прыгож сабой, а няма ў яго жаны-красы. Устане хмарны Сцяпан, хмарны за работу бярэцца і хмарны спаць ляжа. І не таму хмарны хадзіў Сцяпан, што не было дзяўчат маладых, гоных, аховчых за яго замуж выйсці, а таму, што ядыная люблёная-дрыжоная дзяўчынка-краса ад яго ўцякае, а сустрачаючыся, вочкі сівыя ў зямлю патупляе.

Мовіць, бывала, Сцяпан да яе слова ласкавае, а яна загарыцца, як макаў цвет на зары, ды маўчыць. І як жа тут малойцу добраму не тужыць, не хмарыцца, калі сэрца гарыць, як нарог, у горне дабела напалены, і стучыць у грудзях, як молат па кавальні, а палёгкі яму няма ніякае!..

Хмарыцца Сцяпан, бо праўды не ведае. Не ведае таго, што любка яго, у буйных думах калыханая, гэтаксама, як і ён да яе, к яму ўсім сэрцам хінецца ды толькі сарамлівасць дзявочая няволіць нябогу пакрыёма на Сцяпана ўзіраціся, уздыхаці за ім у ночкі майскія цёпла-парлівія, паглядаючы з-пад бярозкі касістае на месячык бледны.

¹⁷ Барма — частка княжага ці іншага ўрачыстага ўбору ў выглядзе наплечнікаў, упрыгожаных залатым шывом і каштоўнасцямі.

Ох, і гожа ж была Сцяпанавя нябога Ульяна, катору за рост высокі, стан перагібісты ды краснае лічыка людзі Вяльянай празвалі.

Доўга цярпеў сваю муку Сцяпан, але далей цярпець судержу не стала, і не стрываў, гаротны. Раз апоўначы выйшаў Сцяпан у поле чыстае, стануў на крыжовых дарогах і прызваў к сабе сілу цёмную. За прыхільнасць дзявочую пабажыўся Сцяпан душу хрышчоную аддаць нячыстаму.

Скалыхнуўся лес ветрам-бураю; з чатырох дарог падымаўся пясок стаўбом-лейкаю, і з туману таго скочыў бес к яму казлом смуродным ды, скрывіўшы хару, смехам гідлівым прадудзеў-прабляяў павітнейко:

— Што зняволіла цябе, красны малойча, мяне клікаці? І чаму стаіш на ростані ў поўнач цёмную? За падарак-мяну, за душу хрышчоную, як сам ведаеш, я змагу зрабіць усё-ўсякае!..

Лекаціць у грудзях у Сцяпанавых сэрца буйнае ды не з сполаху прад нячысцікам, а з нячыстых дум, з паганай радасці: ад чорта нячыстага за душу сваю здумаў зажадаць Сцяпан чэсць дзявочую. Падскочыў чорт, паморшчыўся; адступіўся ўбок, за вухам паскроб і такі адказ прапішчаў кнуром:

— Трудзен доступ нам к чыстым дзяўніцам, а яшчэ трудней нам узяць ад іх чэсць дзявочую. За такі загад тваёй малайцоўскай души будзе замала! Хіба ты, на ўцеху нам, сам паважышся зняць з грудзей сваіх рэч свячоную: крыж святы, што табе бацька-кум надзеў пры хрысцільніцы, ды, палажыўшы яго на жарновы круг, пабіваці будзеш каменем.

Пабялеў Сцяпан, як палотнішча кужэльнае, трэйцю вясну ў лузе беленае; усё ж радасць чарцям ён прырок учыніць, абы толькі атрымаці ўзамен чэсць дзявочую.

От ідзе Сцяпан у бок дарожанькі, дзе ляжыць жарнавішча, знімае з грудзей крыж святы і, палажыўшы яго на камені, памыкаецца біці каменем.

Занямела ўсё ў чыстым полеюку з пераляку-гразы.

Панырнуў у хмары месік бледны, заіскрыўшыся, патухлі ўсе зоранькі, аж прысеў да зямлі бор нахмараны, аж зямля здрыганулася, здрыгануўшыся — увагнулася.

Толькі ўзняў Сцяпан угару руку з каменем і ўміг той сам стаўся каменем. А з нябёс Ілля грамавой стралой з громам-грукатам распластаў чорта неабачлівага, толькі серкі чад удушлівы закурэў з яго і паплыў па ваколiцы.

Калі настаў дзень, доўга шукалі людзі Сцяпана ў будынках, у полі і ў лесе. Выйшаўшы ў поле, здзівіліся, убачыўшы на месцы роўнага поля абшырную лагчыну. Ідучы лагчынай, знайшлі каля крыжовых дарог скамянелага Сцяпана; тады людзі ўсё спанатрылі.

Як учула Вяльяна, што Сцяпан абярнуўся ў камень, у непрытомніцы пабегла ў поле і, абняўшы рукамі камень, прыпала да яго, і залілася горкімі безудержнымі слязамі.

Плакала яна дзень, плакала ноч, а ўсходам сонейка, чуць было золак на ўсходзе займаўся, са слёз яе з-пад каменя прабілася крыніца, а сама Вяльяна Богу душу аддала.

Вяльяну хораша пахавалі, ухаўтурылі, і на яе магілцы пабудававалі цэркаўку. І цяпер на Вяльянінай магілцы ў Шылянах стаіць царква.

А крыніца з-пад каменя разлілася па ваколiцы, затапіла ўвесь абшар, дзе ўвагнуўшыся была зямля, ператварыла тую нізіну ў непраходнае балота, каторае завуць Шылянскім, або Кравецкім, і паплыла ў свет рэчкай празрыстай, харошай, як і сама Вяльяна калісь была. Рэчку гэту адразу, у памяць Вяльяны, Вельяй назвалі і гэтак завуць яе дагэтуль, толькі чужынцы, не ведаючы гэтай гісторыі, перайначылі крыху яе праўдзівае імя, завучы Віліей.

ЮГА І ГРАМАВІК

Гадоў таму капы са дзве будзе, як у вёску Дзянісава прыйшла, неяк пасля змітраўскіх Дзядоў¹⁸, тоўстая баба. Сюда-туды пакруцілася па вёсцы і шусь да Прахора ў хату, дый кажа:

— Я не тутэйшая, але чула аб вашэці, што чалавек добры, і прыйшла папрасіцца на кутніцу. Каштаваць я вам нічога не буду, яшчэ і вы каля мяне заробіце, калі за мае грошы пракорміце мяне.

Прахор падумаў, парадзіўся з жонкай і прыняў тую невядомую бабу да сябе ў хату.

Баба адразу дала Прахору сотню рублёў «на руку». Прахор дачакаўся да вечара рады, пайшоў спаць.

На другі дзень, устаўшы, садзіцца сям'я снедаць; калі хопяцца, ажно з чатырох булак хлеба, што былі ў істопцы, і паміну няма. Гэтаксама няведама, куды шчэзлі два сыры і цэлы кумпяк свініны. У хаце, ведама, гоман узняўся, бо ўсе думалі, што ноччу злодзей улез у істопку. Ажно тут будзіцца новапрынятая кутніца і кажа:

— Супакойцеся, гаспадару, гэта я ўночы вячэрала.— Паварушылася да сцяны і захрапела.

Усе толькі пераглянуліся між сабою, паківалі моўчкі галовамі і чакалі, што далей будзе.

Хлеб тады танны быў, то што Прахору? Абы толькі грошы! І баба не шкадавала грошы. Прахор тое толькі і рабіў, што скупляў па ўсёй ваколіцы збожжа, мяса і ўсякія іншыя харчы ды карміў сваю кутніцу. Гэтак, дачакаўшы Каляд, Прахор выкупіў ужо ўсе харчы ў сваёй ваколіцы і каля Запуст павінен быў ездзіць з фурманкай па харчы ажно пад Задарожжа, Друю і пад Глыбокае¹⁹.

¹⁸ Змітраўскія дзяды — свята, якое прыпадала на суботу перад Змітравым днём (26 кастрычніка паводле старога стылю); у народзе іх яшчэ называлі Асяніны.

¹⁹ ...пад Задарожжа, Друю і пад Глыбокае... — у цяперашняй Віцебскай вобласці ёсць тры вёскі з назвай Задарожжа: у Бешанковіцкім, Глыбоцкім і Сенненскім раёнах; хутчэй за ўсё празаік меў на ўвазе вёску Задарожжа цяперашняга Пліскага сельсавета Глыбоцкага р-на (у

А зіма настала сярдзітая: з дня ў дзень траскучыя маразы. Найстарэйшыя людзі не памяталі гэткай сцюдзёнай. На Вялікдзень і то яшчэ зіма не ўнімалася: снягі на палях ляжалі гурбамі і рэкі стаялі. На Праводную людзі на могількі хадзілі памінаць Дзядоў па снягу і ў кажухах.

І хоць у Прахора грошы было на закуп харчоў колькі трэба, але купіць штораз цяжэй было. Страх яго агарнуў, што гэта за пражорлівая баба з'явілася ў яго.

Гэтак думаючы, едзе ён германаўскім трактам на Пагост²⁰, і якраз у Падорскай пушчы²¹ коні спыніліся і не йдуць далей.

Ён іх лейцамі і пугай, а тыя ані з месца! Вылез Прахор з развальняў і падышоў дарогай паглядзецц, ці — барані Божа — не воўча руя заступіла яму дарогу. Толькі ён гэта адышоўся з двое гоняў, ажно бачыць: выязджае з лесу нейкі малады чалавек на белым кані. І чалавек і конь у залатой зброі, аж мігцяць у вачах. Прахор гэтак спужаўся, што не мог крануцца з месца, а незнаёмы рыцар пад'ехаў да яго і кажа:

— Не бойся мяне, Прахор, я — Грамавік, прыяцель і апякун людзей і вораг іхніх ворагаў. Баба, што ў цябе жыве, няпростая. Гэта Баба-Юга, яна па начах у жалезнай ступе ездзіць і холад на зямлю наганяе, а памялом з хмар снягі страсае. Ты павінен памагчы мне забіць яе, бо іначай саўсім лета на свеце не будзе, і народ увесь вымра з голаду і холаду. Але пакуль яна ў людскай хаце, або ў ступе сваёй раз'язджае, я не магу забіць яе. Ты павінен прымусіць яе выйсці днём белым на бязлюдную ваду.

Прахор абяцаўся ўсё зрабіць, каб памагчы звесці яе са свету. Завярнуў свае коні і, прыехаўшы дамоў, кажа бабе:

— Худа, бабка, нідзе ўжо ніякіх харчоў няма. Усю

задарожскім касцёле В. Ластоўскі быў ахрышчаны); Друя — мястэчка ў Браслаўскім раёне; Глыбокае — мястэчка Дзісенскага павета, цяпер — цэнтр Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці.

²⁰ ...германаўскім трактам на Пагост... — паходзіць ад назвы мястэчка Германавічы (цяпер вёска ў Шаркаўшчынскім раёне Віцебскай вобласці).

²¹ Падорская пушча — захаваўся хутар Падоршчына ў Германавіцкім сельсавеце Шаркаўшчынскага раёна.

аколіцу ператрос і не купіў нічога. Спрабую я сазваць людзей і закінуць тонь у возеры, мо хоць рыбы дабудзем.

Насклікаў Прахор людзей з сваёй і суседніх вёсак, і цэлы дзень рубалі прорубкі, пакуль не асеў лёд. Закінулі невад пад лёд, і Прахор пайшоў да бабы.

— Бабка,— кажа,— мы закінулі невад, але не здужаем выцягнуць яго, відаць, рыбы набралася поўна, ці не паможаш нам?

— А ці не мокра там? — пытаецца баба.

— Эх, дзе там, суха! Мальцы крыху каля палонак наплюхалі, а так суха...

Баба туды-сюды пакруцілася на хаце, аблізалася і кажа:

— А ці не хмарна на дварэ?

— Не, дзе ж там, сама бачыш — сонца свеціць.

Толькі баба дайшла да сярэдзіны возера, як на небе паказалася маленькая хмарка. Калі пачалі цягнуць невад і ад яго палілася вада па лёдзе, баба, глянуўшы ўверх на хмарку, крыкнула нема і, кінуўшы невад, кінулася ўцякаць да берага.

Ажно разарвалася хмара, і з яе вылецеў коннік у залатой зброі на белым кані і заступіў бабе дарогу. Коннік быў гэткі бліскучы, што ажно на яго глядзець было нельга.

Убачыўшы конніка, баба скінулася ў аграмадністую змяюгу, але не здужала яна і тройчы перакуліцца, як праменны коннік усадзіў ёй у горла канец сваёй дзіды.

Змяюга скорчылася, зморшчылася і рассыпалася ў попел.

Назаўтра пасля гэтага ўдарыла гэткае цяпло, што снягі ў вокавідзі патаялі, забурліла вада ў ручаях і рэках, а на трэці дзень людзі ўжо выехалі ў поле з сохамі.

АБ СЫТОЙ СВІННІ

Тоўста свіння стала, уся пайшла ў сала, пішчэць і то перастала, а бегаць ёй хочацца горш першага. Пайшла свіння к доктару. «Так і так»,— кажа. Доктар загадаў ёй травамi лячыцца. «Трава,— кажа,— супроць сала здарова».

Стала свіння травамi лячыцца. Ад рання да ночы траву жарэ, толькі сала расце.

Пайшла свіння ізноў да доктара. «Так і так»,— кажа. І доктар загадаў ёй вадой лячыцца. «Сплыве,— кажа,— сала вадзіцай».

Стала свіння ваду піць, вада не тахціць, ад вады горш рассыцела.

Пайшла свіння ізноў да доктара. «Так і так»,— кажа. А доктар вялеў ёй на сонцы ляжаць.

— Стопіць табе сонейка сальца з мясам.

Пролежні наляжала, а яшчэ сыцей стала. Што рабіць?..

І пайшла тады свіння да знахара. А той ёй кажа: «Каб стала ты, свіння, здарова, не вада табе, не трава табе, не на сонцы ляжанка, а пуга ды палка ды работу да поту,— дык сала б і спала».

[1923]

ДЗЕД І ЎНУК

Жыў дзед, ды такі працавіты, што аж чорту стала завісна. І быў у дзеда ўнук, дзяцюк, у хаце не сядзеў, працаваць не хацеў, не памочнічаў, а паўночнічаў. Дамоў толькі выснацца прыходзіў, а то ўсё на ігрышках ды ў карчме.

Доўга дзед цярпеў ды ўгаварываў, не прыходзіць дзяцюк у розум. Узяло дзеда за жывое, ды і чорт з завісці нацыміў. І прыдумаў дзед так: «Што ўнук, то дармо, а на мне ўсё ярмо, дык не бываць таму з сяго часу».

Узяў дзед усё дабро, і грошы, і адзежу, у карчму. І

пачаў дзед гарэлку распіваць ды дабро прапіваць. Спярша ўнук абрадаваўся: кампаніі, маўляў, прыбыла. А пасля, як у хаце нятопленай ды нямеценай праспаўся ды ўбачыў, што ні ладу, ні добра, прыйшоў унук у розум. А там дзед усю ноч гарэлку піў ды народ смяшыў. Ходзіць дзед па кружалу, казыраецца. Стаў унук пад вакно, угаварвае:

— Ідзі,— кажа,— дзедка, дамоў, поўна хата шумы²², як табе, старому, не сорам!

А дзед яму:

— Быў я да сяго часу дурны, а цяпер не такі. Цяпер я ў карчме засеў, а ты што хочаш, то і рабі!

І стала з таго часу па-новаму: дзед піў, прапіваў, а ўнук працаваў.

Чорту ўсё адно, што дзед, што ўнук — не мінуе яго рук.

[1923]

ПЕВЕНЬ І ГУСЯ

Заглядзеўся Певень на Гусю, і да таго сказіўся, што не ў пару пяць стаў. Куры вельмі ўстрывожыліся, гаманілі, раіліся. Пеўня лячылі — не прыходзіць у розум.

Усе саромелі:

— Лепей бы ты, Певень, гарэлку піў.

Раз у такі непрыстойны час запяў Певень, што самому сорамна стала. І пайшоў Певень да знахара.

— Памажы,— кажа,— так мне Гуся палюбілася, што сонейку пяць забыўся. Куры праходу не даюць, жыццё абрыдла!

— А якая ж тая твая ўлюбка? — пытае знахар.

— Ах! Мая краля-саколка сабой высока, галасок звонкі, хахалок тонкі, насок жоўты, вочы, як зоркі, ножкі чырвоныя, перайкі аксамітныя... Па травіцы ідзе — каліўца не пагне, а як сядзе на рэку — кука-рэку!

Бачыць знахар: саўсім спракудзіўся Певень, напушчанае думае, і кажа:

²² .... поўна хата шумы... — тут у значэнні: бруды, шалухі.

— Ну, дурны ж ты, Певень! Ты на сонейка доўга глядзеў і асалавеў... Ты што мне гэта нагаварыў? З тваіх слоў выходзіць — жар-птаха! А твая ўлюбка ўся як ёсць Гуся, ды і толькі! Такжа хараство знайшоў! Сабой гарбата, нос як лапата, вочы, як пацёркі, па траве як ідзе — зямля гудзе. А ўжо што да ку-ка-рэ-ку, дык во табе, Певень мой, сказ: не тады ты, Певень, павінен крычаць ку-ка-рэ-ку, калі Гуся садзіцца на рэку, а павінен ты пяць, пецел, як яснае сонца прымеціў.

Засаромеўся Певень, але ўзваротам пайшоў паглядзець на Гусю.

[1923]

АБ МЯДЗВЕДЗЮ І АСІНАВЫМ КАЛУ З ГОЛАСАМ

Здружыліся мядзведзь ды асінавы кол з голасам. Здружыліся і разам на ўловы ходзяць. Мядзведзю добра: што сам задзярэ, што кол заб'е, а ён, мядзведзь, і схрапае. Так яны два гады лавечылі, многа звяр'я накалечылі, а на трэці год апамятаваўся кол ды кажа:

— Я,— кажа,— такжа хачу сваё здаволенне мець.

— А чаго табе трэба? — пытае мядзведзь.

— Ды я і сам,— кажа кол,— не ведаю!

Думалі, думалі — кол ды мядзведзь,— нічога не прыдумалі, адзін дурань, другі кол. І пайшлі яны да вароны радзіца. А варона кажа:

— Нельга,— кажа,— калу ніякага здаволення мець! Калі б'е ды не рад,— гэта ўжо апошняя справа... Ды ў кала на іншае і душы не хопіць. Мядзведзю — таму вун колькі бруха дадзена, душы, жары ды здавальняйся...

Як пачуў гэтакія словы асінавы кол, дык да таго зажурыўся, што мядзведзю чэрап пашчапаў і сам аб яго разбіўся.

Гэтак і скончыліся іхнія ўловы.

[1923]

АБ ЧОРЦЕ БЯЗРОДЫМ

Зажурыўся чорт бязроды: «Чым я не як усе?» — і пайшоў на зямлю радні шукаць. Туды ды сюды — нет ведама куды. «Пайду,— думае,— да савы, яна птаха начная, можа, і радня».

Прыйшоў бязродны да савы. «Вось,— кажа,— увесь я тут! А можа, ты мне цётка?»

Порскнула яму сава паміж вачэй.

— Пайшоў,— кажа,— паскуднік, я хоць начная, ды хіба ж я такая? Я мышву лаўлю, а душ не гублю!

Вот бязроды і думае: «Пайду я да мядзведзя, ён цяпло любіць; можа, і радня». Прыйшоў чорт да мядзведзя: «Вось увесь я тут, можа, ты, мядзведзь, мне дзядзька?»

Як не вызверыцца мядзведзь:

— Не ўводзь у напасць, ты, чортаў сын, а то скуру здзяру! Я хоць у кажуху груб, а ты — душагуб!

Чорт і думае: «Пайду я да ваўка».

— Ось,— кажа,— я ўвесь тут, можа, ты мне брат?

Як заляскае на яго воўк зубамі: «Пайшоў к чорту,— кажа,— а то раздзяру! Я біць-то б'ю, ды душ не гублю, мне чорт не брат!»

Куды ж чорту ісці, калі ўсё звяр'ё добрае?

Глядзіць бязроды — чалавек дровы бярэ; дай, думае, хоць на смех папытаюся.

— Здароў,— кажа,— чалавеча, вось увесь я тут. Можа, ты мне бацька родны?

А чалавек падумаў, падумаў ды і кажа:

— Ты што ж, байстро бязродае, ці што, будзеш?

— А кшталтам гэтага,— кажа чорт.

А чалавек падумаў, падумаў і пытае:

— А грошы ў цябе, чарцейка, ёсць?

Бязродны яму:

— Гэтага добра ў мяне поўна гара!

Як не абойме чалавек чорта ды як не загалосіць:

— А сыночак ты мой родненькі, хоць ты і з рагамі, ты з грашамі, хадзі ж да мяне ў хату!

І зажылі чорт з мужыком грашовай сілай.

[1923]

ПАД СТАРАСЦЬ АДГУКНЕЦЦА

Пачула маці, што Антук яе плача,— хлопчык быў ужо сямігодка, крумяненькі,— выскачыла ў надвор'е і пытае:

— Чаго ты, сыноч?

— Певень на нагу наступіў!

— То што ж за бяда: певень не конь, нагі табе не скалечыў.

— Ага, не скалечыў, а як пад старасць, то й гэта адгукнецца.

[1923]

ЛІХАЯ БАБА

Быў селянін і меў жонку: так-то, паглядзеўшы, і нішто баба, але ліхая, што ратунку няма. Цярпеў-цярпеў мужык, а ўрэшце надумаў даць навуку бабе і вось, араўшы ў полі, выразаў добры дубец і чакае, калі яна есці яму прынясе. Ажно бачыць, і баба ідзе. Ідзе ды на ўсё поле галёкае — лаіць мужыка на чым свет стаіць. Прынесла, паставіла спарышы і, пакуль дзед дабраўся адлупцаваць, яна, на злосць яму, скочыла з берага ў амут і ўтапілася.

«Ну і добра,— думае сабе дзед, адным ліхам меней будзе на свеце»,— і не пайшоў выцягаць бабу.

Мінуў год. Узноў, вясной, арэ той селянін на тым самым палетку, каля ракі. І думае сабе: хоць яна і ліхая баба была, а ўсё ж такі шкада, што ў амуце тады ўтапілася. Дай, думае, схаджу паўзіраюся хоць на той амут, дзе яна, бедная, Богу душу аддала. І так, сам у сабе разважаючы, падыходзіць да таго месца, куды год таму баба скочыла. Ажно чуе, што нехтась такі ў амуце плача і стогне.

«Няйначай баба жыва яшчэ,— падумаў дзед і чым барзджэй пабег па лейцы. Рад у душы дзед, што ткі баба жыва.— Пэўне ж, яна цяпер і такой ліхой ужо не будзе...»

Прынёс лейцы, закінуў у ваду і чуе, што нехта торгае.

Ад радасці і сіл мужыку прыбыло, цягне, спяшаецца... Аж, вьцягнуўшы, глядзіць, што гэта зусім не яго баба, а самы істы чорт. А той — бух! — на калені перад дзедам і давай дзякаваць, што выратаваў.

— Ад каго я цябе, чорта, выратаваў?

— А ад тваёй жа бабы: як трапіла яна, год так таму назад, у мой ціхі амут, то ў пекла яго абярнула і мяне на-нет замучыла!

Пачуўшы гэта, пабаяўся дзед другі раз закідаць лейчыну ў амут. А з чортам дык і нішто: падружыўся дзед і доўгі час разам поле гаралі, пняўё карчавалі і сварыцца нават не сварыліся.

ВАРОНА І РАК

Ляціць варона па-над ракой і каркае, ды так каркае, што не ўцярпеў рак сядзець у сваёй норцы і вылез паўзірацца, чаго яна галасуе. Вылез рак і пытае вароны:

— Чаго ты гэткі гвалт падняла?

— Чаго я гвалт падняла? А як жа, яшчэ ён, у каторага галава не з таго канца засечана, пытаецца ў мяне! Чаго я гвалт падняла? Кожны будзе крычаць на маім месцы: гняздо, у якім я вясну веснавала і лета летавала, цяпер суздром усё засмечана.

— А куды ж ты цяпер ляціш? — пытае рак.

— Новага гнязда шукаці!

Падумаў-падумаў рак, дый жака:

— Э, кумка, дарэмны твой клум і турбота, бо ты ж і новае гняздо засмеціш...

ВУЖ КУРТАТЫ I МУЖЫК БАГАТЫ

Сярод дрыгвы жывучы, без вужа ў хаце не абыдзешся: за лыжку малака ён пільнуе гаспадара, каб гадзюка ў хату не ўлезла. Кот — граза мышэй, а на змей — гадуі у хаце вужэй.

У аднаго багатага мужыка быў стары вуж, ужо аж сівы ад старасці, і як толькі чэлядзь сядзе за стол, то і вуж пад стол, каля ног увіваецца, да дзяцей дабіраецца, якія малако ядуць. Думаў-думаў мужык дыі надумаўся: вуж стары, гадзьву не палоша, малако ж лакоча; трэба яго забіць! І ўзяўшы сякеру, гак па вужу! І адсек яму хвост.

Вуж уцёк у нару і, прыждаўшы пару, укусіў мужыковага сыночка. Вуж не злы, але мсціцца за крыўду. Сын памёр мужыкоў, і як ішло перш рукой у яго ў гаспадарцы, так цяпер, што ні крок, то бяда: то агонь, то вада глуміць працай набыты дабытак. І збяднеў той мужык, а таму, што яму стары вуж то ўжо не спрыяе. Што рабіць? Трэба, думае, з вужам мірыцца. Вось ідзе да нары, дзе сядзеў вуж стары.

— Давай-ка, — кажа, — мы будзем з табою гадзіцца!

А вуж з норкі глыбокай дае гэтка адказ:

— Не, ужо, браце, не час нам з табою аб згодзе гукаці. Табе сына твайго аніяк не забыць, мне ж заўсёды баліць тое месца, дзе быў калісь хвосцік. У нашай дружбе цяпер, ты мне, браце, павер, шчырасці даўняй не будзе. Каб узаемна сябе нам больш зла не рабіць, ты не руш больш мяне, а цябе я таксама не буду чапаці. Я ў нарэ, а ты ў хаце, будзем век дажываці.

ЧАМУ ПАНАС СТАЎСЯ ВАЎКАЛАКАМ

З кожным няшчасце можа такое здарыцца, як то было з нашым Панасам. Запрасілі сватам на вяселле, а чараўнік, Граўша, якога ён чаркай абышоў, па назласці перакінуў яго ў ваўкалака. І пабег наш Панас воўкам у лес. Тры гады ваўкалачыў, а на чацвёрты ў чалавека абярнуўся. Вярнуўся ў вёску, пажыў-пажыў між людзей дый кажа:

— Не, тры гады я з ваўкамі ў стадзе жыў, па-воўчы выў, няшчырасці ж я тамка не бачыў. Воўк злы, як галодны, а пад'еў — злосць уся ад сэрца адляжа. Лепш з ваўкамі ў стадзе, як з людзьмі ў грамадзе, бо людзі чым болей маюць, тым болей жадаюць: другі-то і з бацькі ў дамоўцы звалок бы кашулю! Вочы вашы завідушчыя, рукі заграбушчыя, сэрцы ж не знаюць меры ў хаценні.

І згробся дый пайшоў назад у лес і ўжо да канца свайго жыцця ваўкалачыў.

[1923]

ЯК КУЗЬМА СТРЭЛЬБУ РАБІЎ

Што наш брат вельмі вынослівы, цярплівы — гэта ўсім ведама. Быў у нас Кузьма-каваль, і заманулася яму немагчымае: самому стрэльбу скаваць. Ад рана да вечара мяхі раздуваў, жалеза каваў, рулькі вярцеў і ўсе няўдачы цярпліва выносіў тры гады, небарака. Усё ніяк яму не ўдавалася зварыць жалеза роўна на ўсёй рульцы. Што не ўдасца — ён на нова яе перакувае, пасуе, мяркуе, лютуе, усё прыгаварваючы:

— Не, ткі даканаю я цябе, гадзіна!

І такі даканаў: рульку на чацвёрты год зварыў, абтачыў, што глядзець проста любя! Ложа даправіў, ку-

рак даставіў. Не стрэльба, а проста здзіўленне! Трэба ж здарэнне, вазьмі ды зламіся шрубочак пры курку! Тут Кузьме раптам усё сэрца спыхнула: усю крыўду ўспомніў сваю даўгалетнюю і са злосці вялікай стрэльбу паламаў, горан разваліў, мех парэзаў і кузню падпаліў.

Не дарма ж кажуць: беларус цярплівы — цярпіць-цярпіць, а ўрэшце раптам хапае сякеру і зразу — абухом па лбе валіць!

[1923]

ЛЕПЕЙ ВОЛ ЯРЭМНЫ, ЯК ЖАРАБЕЦ СТАЕННЫ

Былі ў аднаго гаспадара два парубкі: Якім і Трахім. Якіму плаціў гаспадар удвая даражэй, чым Трахіму. Якім быў павольны. Трахім быў круты, шпаркі. Як прыйдзе свята, то Трахім і прыстане да гаспадара, чаму той яму менш плаціць, чым Якіму.

— Я,— кажа,— і ў рабоце спраўны і да пасылак шпаркі, а ён, Якім, робіць, як трач²³ ківаецца.

— Добра,— кажа гаспадар,— мы пробу зробім, калі ты лепш за яго справішся, то табе будзе яго бонда²⁴, а яму твая.

— Добра!

Прыждалі лета, прыйшоў час сенакосу. Вось гаспадар кліча парабкаў і кажа ім:

— Пойдзецце, хлопцы, у луг касіць. Ты, Трахім, пойдзеш у першым пракосе, глядзі не дайся абагнаць Якіму.

— Добра!

Выйшлі парабкі на луг; у першым пракосе стануў Трахім, у другім Якім. Пусціліся касіць. Трахім касіць усё ча-ча-чах-тса! ча-ча-чах-тса! А Якім — ча-а-чах! ча-а-чах!

²³ Трач — трапач, трапло (прылада, якой трэплюць лён).

²⁴ Бонда — заробак, квота.

Да снадання на цэлы прагон абагнаў Трахім Якіма, але і сам увесь да пят потам зліўся. А Якім — нішто, нат не ўпацеў. Да абеду абодва парабкі зраўняліся, бо, спярша хапіўшы, Трахім зусім асалавеў. У падвечорак як ні стараўся Трахім, не мог уцячы ад Якіма, які па пятах яму ўжо касой пазваніваў, так што хоцькі-няхоцькі павінен быў пусціць Якіма наперад. Вечарам жа— Якім, гэтаксама роўна касой махаючы, як і раніцай, быў на цэлыя гоні наперадзе.

Прышоў гаспадар, паўзіраўся на сваіх парабкаў і кажа:

— Работу трэба браць не рацівасцю, а цяглівасцю. Не той працуе, хто, як стаенны жарабец, танцуе, а хто, як ярэмны вол, аднэй натугай можа доўга цягнуць.

[1923]

ПРЫПАВЕСЦЬ АБ СТАРЫМ МУЖУ І ГОЖАЙ ДЗЕВЕ

Быў муж яры, векам стары, барадой сівы, сцягнамі жывы, косцю харобр, хуццю гарач, з чартом у ледзвях за поясам. І была дзева малада, гожа, як у садзе ружа. Стаў стары муж сватацца да гожай, маладой дзевы, кажучы:

— Пайдзі за мяне, дзевухна, замуж — будзеш мець слуг і служак многа, і коней, і адзення дарагога; будзеш у мяне ў саэтах хадзіць, піць, і есць, і весяліцца.

І сказала дзева старому мужу:

— О, неразумны стары дзеду, сівабароды. Калі мяне, маладу дзеву, возьмеш замуж за сябе, жывату майму будзе няўцеха; сэрца тваё амягне, вочы памеркнучь; сцягны аслабеюць, косці ссохнучь, сівізна пажаўцее, і нягодзен станеш ты маладосці маёй. Пры табе, старым, я сама цела зашчырэю, а сэрцам разгарэю і, ад распалення

натуры, шукаць іму сабе ўцехі любіцельнай: маладога юнака, добрага малайца і ташнату маю развадзіць стану з ім, а не з табой, старым смердам.

І адказаў стары муж дзеве:

— Нашто, дзевухна, жорсткімі словамі мяне, як дрэва лістам, укрыла? Удому ў мяне паняй станеш, усяку раскошу і выгоду мець будзеш. Сядзеш, мая міла, у мураваным палацы на многацэнных кілімах, саграваці буду цябе ў лазні на высокім палочку, прыбярэ цябе, як чысту краску ў полі, як паву, птаху дзіўную, як раку Бярозу пры дуброве, між горкамі. Спачываць у мяне будзеш на пярэнах двойчастых, пад чырвонымі кітайкамі. Піць і есці са мной будзеш многаякія асалодлівыя стравы. А схочаш весяліцца — устрою банкет і загадаю ўсяку пацеху іграці і гусельнікам, і трубнікам, і гоным ладам дзяўчатам прад табой тан вясці карагодлівы, і пачну цябе цешыць і не дам жывату твайму ташніцца па ўсе дні. А не схочаш воляй пайсці за мяне, — бацьку твайго і маці тваю абдарую дарамі многацэннымі, і яны цябе прыняволяць тады.

І сказала яму дзева:

— А калі адалееш айца майго і маці маю многацэннымі дарамі і выдадуць мяне паняволі, я тады буду ўсё чыніць не па твайму хаценьню, а супраць тваёй волі. Слоў тваіх не паслухаю і вялення твайго не споўню: калі скажаш рабіць кісла — зраблю прэсна, а мяккага табе хлеба ў мяне не пытаць, будзеш, стары смердзе, скарынкі гладаць! Затое добраму малайцу, свайму парадніку, мяккія, крупчатыя пірагі пацукраныя пастаўлю, ды дулі на талерку, ды віно ў кубку, а зверх таго яму лябязная прынка пад бок, чыжовая падушка пад голаў, саболяе акрывала паверх, ды я, сама малада, поплич. А табе, старому смерду, спаць у мяне на памосце, у кутніку. Стаяць я буду прад мілым малойцам з трывогай ды з боязню, каб мяне мілы любіў, пачаста драчыў. Мамкі і нянькі будуць мілага на руках насіць, а табе, старому смерду, ванючаму духу, пабярэшчанай хары, татарскай патыліцы, вісільніцкай

шыі, сомавай губе, ракавым вачам, апухлым пятам, сіняму бруху, згрэбнай барадзе, жоўтай сівізне, кіслай прастаквашы, гнілой смятане — сядзецц на печы; каб у цябе, смерда, у шыі скрыпела, у горле храпела! Каб жыў ты, што жук у балоце, што жаўна ў дзюпле, што чарвяк за карой, што свярчок за печчу.

І кажа стары муж:

— Калі ты, дзевухна, за мной будзеш, ты такой не будзеш.

Ды пачаў стары муж сватацца; палавіну маётнасці прасвістаў, пакуль за сябе маладу дзеву ўзяў.

І сталася малада, гожа жонка старому — дзенная і ночная турбота ды касцям сухота. Ад людзей стары муж уцякае, што маладу жонку мае, у бяседзе не сядзе, да людзей не прыстане, на кожнага маладога крыва гляне, як ліхі сабака з-пад лаўкі; не гаворыць, дзьмецца. Сам сабе абрыд стары смерд і, на трэці год, павесіўся.

А маладая дзева выйшла замуж за добрага малайца, праклінаючы старога, мілюючы любага.

Старыя мужы! Да вас мова: у спакоі век жывіце, маладых жанок не бярыце.

Гэтай прыпавесці канец; дзевам гожым чэсць і слава, а мне каравай сала.

[1917]

АПОВЕСЦІ

ПРЫГОДЫ ПАНАСА І ТАРАСА

Нядзеляю ў ваднэй з вёсак Піншчыны Панас і Тарас, седзячы на прызбе, гутарылі аб тым, якія дзе жывуць людзі і аб іхных звычаях і парадках.

— А ведаеш што? — кажа Панас. — Гэта, што мы тут гаворыма і аб чым баюць старыя людзі, мо і няпраўда. А каб даведацца, як запраўды жывуць людзі на белым свеце, лепш вось што мы зробім. Дзеці ў нас абодвух дарослыя, з гаспадаркай уходаюцца, могуць ужо абыцца і без нашай рады. Мы ўжо адсеяліся, і цяпер якраз такая пара, што нам усё роўна няма чаго рабіць, а коні ў нас таксама ёсць гуляшчыя, — дык чым церціся па цянькох, паедзем лепш у белы свет паглядзець, як людзі жывуць.

— Праўду кажаш, кум, — згадзіўся Тарас, — едзьма! Толькі зараз жа трэба і збірацца, каб да касьбы і жніва паспець звярнуцца да хаты.

Сказана — зроблена.

Разышоўшыся па хатах, Панас і Тарас зараз жа загадалі сваім бабам рашчыніць хлеб і падрыхтаваць на аўторак усё патрэбнае ў дарогу.

На другі дзень, пакуль бабы пяклі хлеб і аладкі, білі масла, рабілі сыры і варылі кумпячыну на дарогу сваім дзядам, мужчыны прыбіралі воз, шмаравалі колы, гатавалі аброк, кавалі і кармілі коні, аглядалі запражку.

Згодна прыказцы — едзеш на дзень, а хлеба бяры на тыдзень — добры гаспадар без адпаведнага запасу ежы ў дарогу ніколі не выбіраецца. Дык вось Панас і Тарас, улажыўшы ў мяшок па тры боханы хлеба, па добраму

апольцу сала, па кумпяку, па штук пяць сыраў, па добрым слоіку масла і, дадаўшы да ўсяго гэтага яшчэ стаўпец аладак,— знайшлі, што харчоў павінна стаць на добры шмат дарогі. Апрача гэтага, паставілі ў воз поўную дзяжу талакна. На ўсялякі выпадак адлічылі яшчэ ў падарожныя капшукі па дзесяць рублёў грошы. Налажылі воз сенам і аброкам, а знізу за трайню прывязалі вядзерца з каланіцай. На ўсялякае здарэнне ўлажылі ў воз сякеру. Панасавага каня, як старэйшага, запрэгли ў аглоблі, а Тарасавага, маладога, прыпрэгли збоку.

У аўторак рана, ледзь золак, яшчэ да ўсходу сонца, Панас і Тарас, падмацаваўшыся добра аладкамі з салам і падапрануўшы пад новыя світкі яшчэ кажушкі, рушылі ў дарогу.

Едуць, гутараць, піпачкі пакурваюць... Іхныя конікі патрухваюць.

Да Пінска дарога і людзі ўсе знаёмыя: сюды штокожнага аўторку яны на кірмаш ездзяць. На гэты раз кірмашнікаў таксама ехала шмат, і Панас з Тарасам у грамадзе не заўважылі, як апынуліся ў Пінску.

Тут сустрэліся яны з знаёмымі ды з роднымі, распыталіся ў іх дарогу на Берасце.

Урэшце дзеля адвагі і цяпла ў ногі, «зрабілі па паўкварты» і паехалі далей.

Едуць сабе, едуць, міжсобку гутараць, піпачкі пакурваюць. Каго ні сустрэнуць, «дабрыдзень» скажуць, дарогу распытаюць. Да людзей, да іхнае работы прызіраюцца але пакуль што нічога новага не бачаць: людзі, як людзі, усе такія, як Панас і Тарасам. Ведама — свая старонка!

Днём едуць, уначы папасуюцца. Прылучацца дзе да вясковых начлежнікаў, распрагуць сваіх конікаў, пусцяць іх на выган, а самі пагаманяць з людзьмі каля вогнішча, крыху паспяць ды адпачнуць і з усходам сонейка ізноў у дарогу вырушаць.

Да Берасця нічога новага не бачылі Панас з Тарасам: усе людзі, як людзі,— і гавораць аднолькава.

— А ведаеш, Тарас, пэўна, махлююць старыя людзі, што ёсць на свеце народ мазурэ? — кажа Панас.

— Чаму? — пытаецца Тарас.

— А таму, што вось мы столькі ўжо праехалі, а нікога і нічога новага яшчэ не бачылі: усё наш брат і нашая гаворка. Ці не вярнуцца нам ужо дахаты? Бо гэтак і ўвесь свет аб'ездзіш, а навіны дамоў не прывязеш і сам розуму не набярэшся.

— Пачакай, Панас, я чуў, што гэтыя самыя мазурэ, што родзяцца сляпымі, жывуць за Берасцем, а тут ужо, кажуць, не шмат засталася. Яны — тыя ж самыя паляке, бо жывуць у Польшчы. Гаворка іхная таксама польская, толькі надта ўсё яны шапечуць, і калі хутка залапоча ды зашапечы мазур, а асабліва мазурыха, дык пакуль не абслухаешся, дык трудна і зразумець, што яны гавораць. Вечная памяць, мой бацька нябожчык казаў, што мазур не адважыцца назваць сябе паляком датыхчас, пакуль не пачне адзяваць нагавіц. А хлапцэ ходзяць у іх без нагавіц аж да той пары, пакуль не спатрэбіцца ісці ў сваты або ў войска, бо датыхчас дзяцюк усё яшчэ лічыцца блазнам. Недарма ж у нас кажуць «мазур-беспарточнік». А як ужо мазур улезе ў нагавіцы ды ўсадзіць у капялюш пяро з петушынага хваста, дык тады ўжо хоць і босы, але ходзіць, галаву задзёршы. А як яны дзіўна вучацца нагавіцы адзяваць! Але я табе аб гэтым цяпер не скажу, бо табе ўсё скажы, дык і ехаць далей не захочаш. Пэўна, убачым гэта ўласнымі вачыма.

Зацікавіўся Панас і дамоў звяртацца раздумаўся.

Едуць далей. Прыехалі ў Берасце. Прыгожы горад! Спадабаўся Панасу і Тарасу. Знайшлі, што нат лепшы за Пінск.

Быў якраз кірмашны дзень. Пайшлі яны на рынак.

Ходзяць, да тавару, да людзей прыглядаюцца, да іхнае гутаркі прыслухоўваюцца.

— Тарасе, а Тарасе! Хадзі хутчэй сюды! Паслухай, як гаворыць вунь тая баба, што сыры на возе прадае: здаецца — не па-нашаму.

Падышлі — слухаюць. Пытаюцца, па чым сыры.

— По цтэнры злоты і цверць з вагі ззуюца! — хуценька адрэзала баба.

— Ты зразумеў, Тарас?

— Не! А ты, Панас?

— І я нічога не зразумеў! Калі яна надта хутка забалбатала ды яшчэ нейкая шапятлівая.

— Ну, дык гэта — мазурыха. А што? Я казаў табе, што варта ехаць далей!

— Ну, дык ідзем яшчэ прыслухацца, — кажа Панас.

Ідуць, прызіраюцца і да мовы прыслухаюцца.

— Панас! Хутчэй, хутчэй, глядзі, як вунь той чалавек на кані паехаў!

— Дзе, які?

— Вунь, недалёка ад студні.

Панас, як убачыў, дык аж мала не пакаціўся са смеху! На кані сядзеў сярэдніх гадоў чалавек тварам да заду і абэруч трымаецца за хвост, каб не зваліцца, усё глядзіць у той бок, адкуль едзе, а другі чалавек вядзе каня за вобруць.

— Во, праўду ткі кажуць: «Што край, то звычай». У нас гэтак конна не ездзяць. Хадзем, Панас, паўзіраемся, што далей будуць рабіць гэтыя людзі з канём!

Падвёў чалавек каня да студні, наліў у карыта вады — поіць, а той, што на кані, вокам не міргне, ні на кога не гляне і сядзіць, як слуп, утаропіўшыся на вазы, ад якіх ехаў.

Хочацца Тарасу з Панасам распытацца, што значыць гэтае з'явішча, але разам і брыдка ім паказацца сярод чужых людзей, нічога не ведаючымі.

Аж, на шчасце, пабачылі знаёмага жаўнера з іхнае вёскі, які служыў у Берасцейскай крэпасці. Вельмі абрадаваліся, што спаткалі свайго чалавека, і зараз жа пытаюцца:

— Скажы, Арцёмка, чаму гэты чалавек сядзіць на кані да хваста тварам і ўсё нейдзе ўглядаецца, нат вокам не міргне?

— А гэта, бачыце, мазурэ, як прыедуць у Берасце на кірмаш, дык, каб не адлучыцца ад сваіх і не згубіць воза на рынку, вядуць удвох паіць каня. Пакуль адзін вядзе каня і поіць яго, другі вось сядзіць на ім і ўвесь час сочыць за сваім возам, каб не спусціць яго з вока і каб потым не шукаць. Але гэта што? Вось вы ўбачыце яшчэ цікавейшыя рэчы...

— Тарас, Тарас! Глядзі, нашто гэтыя людзі, вунь ідучы, усе клубкі размотваюць?

— Дзе? Пакажы!

— Вунь, у ваднаго чалавека клубок ніцей у руках, там вось другі размотуе, ідучы ў краму, а вось баба выпускае за сабою ніці... Арцёмка, што гэта яны робяць?

— А гэта — таксама мазурэ. Яны ў Берасце без клубка ніцей ніколі не едуць. Бо, калі трэба ім адысціся каму-небудзь ад свойго воза, дык, каб папасці зноў на тое месца,— распускаюць за сабой ніці, а потым, ідучы назад, ізноў змотваюць іх у клубке.

— То хіба яны надта далёка жывуць ад Берасця, калі гэты горад ім гэтакі незнаёмы?

— Не! Жывуць яны бліжэй, чым адгэтуль нашая вёска, але яны ўсе нейкія надта блуклівыя. Часта здараецца, што мазур ва ўласных палетках заблукаецца.

— Брэшаш, Арцём! Як жа можна не ведаць сваіх палеткаў?

— Я сам быў сведкаю гэтага здарэння!

— Ну, раскажы, як гэта было?

— Былі мы вось у мазурскай старане на манэўрах і стаялі ў ваднэй вёсцы. Дык адзін гаспадар, у якога я быў на кватэры, паехаў у поле гараць. Але не трапіў на сваю ніву, ды загараў суседнюю. Назаўтрае лучыў якраз на сваё поле. Глядзіць і дзвіцца... Што за ліха! Учора гараў, а сяння ўжо травой зарасло? Ну, але раз гараў, то трэба і засеяць. Так і засеяў мазур нягоратую ніву! Або вось у нашай батарэі служаць два мазурэ, дык жыватэ мы з іх панадрывалі: што дзень, то ўсё свежую штуку яны выкінуць. Служаць яны тут ужо з паўгода, а адзін з

іх і дагэтуль не можа ніяк знайсці свайго ложка, як трэба спаць палажыцца — заўсёды на чужым умосціцца, пакуль яго не завядуць і не пакажуць яго месца. А на ранку як схопіцца, дык заўсёды то чужыя боты абуе, то нагавіцы або мундзер чужы адзене, або ў чужую скрынку залезе, шукае ў ёй сваіх рэчаў і лаецца, калі не знаходзіць. І смех, і бяда з ім! А другі — дык праз даўгі час ніяк не мог запам’ятаць, дзе ў яго правая і дзе левая нага. Калі яму кажуць пачынаць ісці з левай нагі — ён ступае праваю, і наадварот, — дзе трэба ступіць праваю — ён суне левую. Нарэшце, каб ён мог адрозніць, узялі ды прывязалі да левае нагі сена, а да правае — салому, і ў часе машыроўкі, заміж каманды «левай! правай!» крычалі яму «сена! — салома! сена! — салома!». І смех, і бяда! Але праз месяц для таго ужо добра ведаў ён, дзе правая і дзе левая нага.

Зацікавіліся Панас і Тарас мазурамі.

— А што? Я казаў табе, што трэба ехаць далей! — упікнуў Тарас Панаса.

— Твая праўда, Тарасе! Ну дык цяпер ужо едзьма далей, паглядзімо на гэтых мазуроў...

З радасці, што сустрэліся з сваім чалавекам, Панас і Тарас, згодна прыказцы, што добры гаспадар не толькі ў жываце, а нат у ботах вады не любіць, пачаставаліся з Арцёмам квартаю гарэлкі, добра папалуднавалі, распыталіся дарогу і паехалі далей.

Едуць яны, едуць, між сабою гутараць. Піпачкі пакурваюць, конікі патрухваюць.

Праз лясы, палі праязджаюць, мясцовасць аглядаюць. Цікавяцца, як людзі поле абрабляюць, чым гаруць, чым засяваюць.

Едуць дзень, едуць другі, — усё тыя ж людзі, тыя ж самыя звычаі.

— Што за ліха? Дзе ж тыя мазурэ жывуць? — пачаў зноў непакоіцца Панас.

— Не пары гарачкі! — адказвае Тарас. — Цяпер, пэўна, ужо недалёка...

— Глядзі, глядзі, Тарас! Што гэты чалавек вунь робіць?

— Ну, што ж?.. Гарэ!

— Гарэ-то ён гарэ, але здаецца — ні канём, ні валом.

— А кім жа ён гарэ?

— Здалёк не разабраць — едзьма хутчэй!

Падагналі конікаў, пад'язджаюць бліжэй. Праўда,— чалавек гарэ, але саху цягне баба.

— А што? Праўда ткі, што мазурэ на бабах поле гаруць!

— Ну, цяпер і я паверу,— кажа Панас.

— Чалавеча добры! Што робіш? — пытаюцца.

— Гару! — кажа той.

— А дзе ж твае валэ?

— Нашто валэ? Пры чым яны тут? Яны вось на пашы!

— Дык на тое ж яны і валэ, каб на іх гараць!

— Што вы, людцэ? Яны ж не будуць ведаць, у які бок цягнуць!

— Нічога! Мы табе вось пакажам, як гэта робіцца.

Панас і Тарас зараз жа злезлі з воза, распрануліся, зрабілі на хуткую руку сякое-такое ярмо, злавілі пару добрых валоў, упрэгли. Адзін на першы пачатак правёў валы, а другі сахою кіруе. Пайшла работа, як належыць! Вылупілі мазур з мазурыхаю бакулы і толькі дзівяцца! Што гэта за людзі такія, што і жывёле чалавечы розум могуць надаць?..

Як бачыш з паўганоў нагаралі, а потым кажуць мазуру:

— Ну, цяпер ты сам гары!

Узяўся мазур за саху, падагнаў валоў,— саха проста піша!

Не надзякуецца мазур, а яшчэ больш ягоная баба!

— Ну, едзьма далей, Тарасе! І добрую справу зрабілі, і конікі нашы адпачылі.

Селі, паехалі. Едуць сабе, едуць, міжсобку гутараць.

Піпачкі — пык!-пык!-пык! — пакурваюць. Конікі — трух!-трух!-трух! — патрухваюць.

Прыехалі да вёскі.

У канцы яе, каля збажжовага магазыну, бачаць,— стаіць грамада людзей, і два чалавекі трымаюцца абедзвемі рукамі як бы за прарэх мяшка, быццам рыхтуюцца насыпаць у яго збожжа.

— Людзі, пэўна, збожжа пазычаць прыйшлі,— кажа Тарас.

Пад'язджаюць бліжэй, глядзяць,— аж гэта не мяшок, а нагавіцы.

— Глядзі, Тарас, дык тут пэўна ў нагавіцы збожжа насыпаюць!

— Пачакай, што далей будзе? — кажа Тарас.

Прыстакнулі, «дабрыдзень» сказалі і прыглядаюцца.

Бачаць, аж на страху магазыну палез малады дзяцюк, ушчарэпіўся на самы хрыбет, прымітыкаваўся насупроць нагавіц і раптам калі пабяжыць са страхі ды — гоц! на зямлю, аж вякнуў.

— Не патрапіў! — крычаць мазуры, рагочучы.

Зноў палез дзяцюк на страху, прымітыкаваўся — гоц! — на зямлю.

— Не туды! — крычаць зноў мазуры.

Палез яшчэ дзяцюк на страху...

— Што гэта вы робіце тут, людцэ? — пытаецца Панас.

— А гэта вось мы вучым дзецюка нагавіцы надзяваць,— кажуць мазуры,— бо ўвечары, бачыце, у сватэ пойдзе.

— Гэ, ды гэта можна хутчэй зрабіць! — кажа Панас.— Дайце сюды нагавіцы! Я пакажу, як іх адзяваюць.

Узяў нагавіцы — шмыг! шмыг! У вадну калошыну, у другую, падперазаў паясом,— і гатова справа!

Дзівяцца мазуры і пытаюцца: «Адкуль вы, людзі?»

— А,— адгэтуль не відаць. Ну, а цяпер няхай гэты

дзяцюк сам спрабуе гэтак зрабіць!

Дзяцюк злез са страхі, надзеў звычайным спосабам нагавіцы, углядаецца на іх, смяецца з радасці, рукавом пот з лобу выцірае, цешыцца і зухуе, што, улезшы ў нагавіцы, сталым паляком зрабіўся.

Не надзякуюцца мазуры, што даведаліся спосабу нагавіцы адзяваць!

— Ну, вось ізноў добрую справу зрабілі, а тым часам і нашыя конікі адпачылі, едзьма далей, — кажа здаволены Панас.

Селі, паехалі.

Едуць, усё едуць, між сабою гутараць. Свае люлечкі — пык!-пык!-пык! — пакурваюць, а іх конікі — трух!трух!-трух! — патрухваюць...

Прыезджаюць у вёску.

Бачаць, аж мужыкі цягнуць карову на страху за рогі, а бабы ззаду падпіхаюць.

Зацікавіліся Панас з Тарасам! Прыстакнулі, «дабрыдзень» казалі, узіраюцца.

А карова аж раве, упінаецца — не хоча на страху лезці!

— Што робіце, людцэ? — пытаецца Панас.

— А ці ж не бачыш? Карову на пашу жанямо! — адказваюць мазуры.

На страсе, праўда, была добрая трава.

— Пачакайце, людцэ, гэта інакш робіцца! — кажа Тарас.— Дайце толькі сюды касу!

Прынеслі мазуры касу.

Тарас зараз намянціў яе, узлез на страху — шась!-шась!-шась! — скасіў усю траву, скінуў на зямлю і даў карове.

Дзівяцца мазуры, не надзякуюцца! Пытаюцца, скуль гэткая разумныя людзі?

— А стуль, дзе нас цяпер ужо няма! — адказаў Панас.

— А ці далёка гэта будзе ад нас?

— А мы якраз з таго месца, дзе сонейка ўсходзіць!

— А-а-а!.. калі так, то вы — нашыя блізкія суседзі, бо ў нас сонца вось за лесам усходзіць!

Узрадаваліся мазуры «блізкім суседзям», паклікалі іх у хату, напаілі, накармаілі, аб сабе расказалі.

Рады Панас з Тарасам! І дабро робяць, і ад людзей павагу і падзяку маюць!

— Едзьма далей, Тарас!

Селі, паехалі.

Едуць усё, едуць, між сабою гутараць. Свае ніпачкі — пык!-пык!-пык! — пакурваюць. Конікі — трух!-трух!-трух! — патрухваюць.

Уехалі ў вёску.

Бачаць, усе хаты без вакон. А з адной хаты і старыя і малыя з рознымі начыннямі — хто з рэшатам, хто з вядром, хто з дайніцаю, хто з цабэркам, хто з дзяжой або проста з векам ад яе — выбегуць на вуліцу, зачэрпаюць паветра, бы ваду, прыкрыюць радном і зноў бягуць у хату, і гэтак усё бегаюць і бегаюць, быццам на пажары.

Зацікавіліся Панас з Тарасам!

Прыстакнулі, «дабрыдзень» сказалі і пытаюцца:

— Што гэта вы, людзі добрыя, робіце?

— А хіба не бачыце? Сонца ў хату носім!

— Слухай, Панас! Гэта ж надта добрая рэч — мець сонца ў хаце! Пойдзем паглядзімо, ці многа ўжо нанасілі гэтыя людзі сонца і ў якім месцы яны прычапілі яго, каб свяціла.

Увайшлі ў хату, «дабрыдзень» сказалі. Ім хтосьці адказаў, а хто — і не бачаць, — так цёмна ў хаце.

— Дзе ж вашае сонца? — пытаюцца.

— А яшчэ не нанасілі, — кажа мазурыха.

— А ці доўга прыйдзеца насіць?

— А цэлы дзень, пакуль аж сцямнее.

— Ну, а потым што вы робіце?

— А потым спаць лажымося.

— Э-э-э!.. Дык гэта інакш робяць: у нас не носяць, а ловяць сонца. І адзін раз як зловяць, дык тады ўжо ніколі яно з хаты не ўцякае!

— Ну, пакажэце ж, людцэ добрыя, як гэта зрабіць?
— просяць мазуры.

— Ну, дык дайце сюды пілу і дзве сякеры!

Прынеслі мазуры пілу і дзве сякеры.

Панас з Тарасам зараз распрануліся — гак!-гак!-гак!
— прасеклі дзіру ў сцяне, усадзілі ў гэтую дзіру пілу
— шарэг!-шарэг!-шарэг! — прарэзалі вакно і ўпусцілі
ў хату сонца.Потым як бачыш выразалі другое, трэцяе
вакно, і ў хаце стала відно, як на дварэ.

Дзівяцца мазуры, не надзякуюцца.

— Скуль вы, людзі добрыя? — пытаюцца.

— А якраз з таго месца, дзе неба з зямлёю сходзяцца!
ца!

— Э!.. Ды гэта ж зусім блізкія суседзі,бо неба
сходзіцца з зямлёю вось за гэтай гарою.

Зараз хамянуліся частаваць добрых людзей, «блізкіх
суседзяў». Прынеслі гарэлкі, масла, сыру. Панас і Тарас
п'юць, ядуць, пра іхнае жыццё распытваюць, аб сваім
расказваюць. Конікі іхныя таксама адпачываюць, мазу-
ровым аўсом частуюцца. За чаркай ды за гутаркай не
заўважылі, як і вечар надышоў. Просяць мазуры Панаса
з Тарасам начаваць у іх. Упадабаліся ім «суседзі блізкія»,
людзі добрыя, што сонца назаўсёды ў хату залучылі!

А Панас з Тарасам толькі й чакалі гэтага — цікавіў іх
сямейны лад мазуроў.

Палеглі яны на лавах — быццам спяць, а самі адным
вокам сочаць за тым, што робіцца ў мазуровай хаце. Ба-
чаць,— напаліла мазурыха печ, нагрэла саганоў з пяць
вады, выліла яе ў цэбар. Потым выграбла з печы жар і
кажа свайму гаспадару:

— Ну, лезь парыцца!

Скінуў гаспадар з сябе сарочку і палез у печ.

Па нейкім часе вылез мазур з печы, апаласкаўся ў
цэбры, адзеўся і палез на печ.

А мазурыха палезла ў печ.

Старэйшы сын прычыніў яе заслонкаю і сам пачаў
раздзявацца.

Падышоў да печы, кліча матку, а яна не адзваецца. Адчыніў засланку ды як закрычыць: «Ратуйце, людзі! матка скапэрсцілася!»

Панас з Тарасам скочылі з лаваў, выцяглі за валасэ бабу з печы, адлілі яе вадою ды і кажуць:

— Ну, гэтак людзі не парацца.

— А як жа? — пытаюцца мазуры.

— Вось заўтра мы пакажам, а сяння спеце ўжо.

Назаўтрае, ледзь золак, усталі Панас з Тарасам, збудзілі гаспадара, пайшлі ў старую хату, злажылі там каменку, прыладзілі палок. Нацеплілі лазню, нанасілі бочку вады, нагрэлі яе камянямі, навязалі бярозавых венічкаў і давай самі парыцца.

Глядзяць мазуры і дзівяцца. А потым самі давай гэтак рабіць. Упадабалася мазурам лазня! Не надзякуюцца яны добрым людзям, «блізкім суседзям».

— Ну, Тарас, нашае падарожжа, як я бачу, штораз усё цікавейшае, штораз то ўсё лепш нам паводзіцца. Едзьма далей!

Селі, паехалі.

Едуць, сабе едуць, між сабой смяюцца, гутараць, свае піпачкі — пык!-пык!-пык! — пакурваюць. Конікі — трух! трух!-трух! — патрухваюць.

Прыязджаюць зноў у вёску. А быў якраз святочны дзень.

Бачаць, аж з адной хаты людзі ўсё бегаюць то ў свіран, то са свірну назад у хату — і ўсё па чародзе, пачынаючы з гаспадара і канчаючы самым наймалодшым. Сноўдаюцца сюды й туды, быццам мурашкі ў мурашніку.

Прыстакнулі Панас з Тарасам, узіраюцца.

Бачаць, што кожны бяжыць у свіран і назад у хату з шылам у руцэ.

Зацікавіліся падарожныя.

— Што вы робіце, людцэ добрыя? — пытаюцца яны ў гаспадыні.

— А ці ж не ведаеце? Аладкі з мёдам ямо!

— Ну, то чаго вы бегаеце, калі аладкі ясцё? Сеў каля стала — і еж сабе!

— А як жа сядзець, калі аладкі ў хаце, а мёд у свірне?

— Ну, а дзеля чаго ў цябе шыла ў руцэ?

— А гэта мы на шыле мёд са свірну носім.

— Ну, гэта інакш робіцца! Хочаце — пакажам?

— Добра, пакажэце! — згадзіліся мазуры.

Зараз Панас і Тарас прынеслі са свірну ражанку з мёдам, паставілі на стол, селі і паказваюць, як трэба аладкі з мёдам есці.

Нагледзеліся мазуры і самі пачалі гэтак рабіць. Ядуць, хваляць, што смачна, і не могуць надзівіцца, да чаго на свеце ёсць людзі хітрыя.

Наеліся Панас і Тарас за сваю навуку аладак з мёдам. Атрымалі ад мазуроў гору падзяк і паехалі далей.

Едуць яны, едуць, міжсобку жартуюць і смяюцца, аб тым, што бачылі, гутараць. Піпачкі — пык!-пык!-пык! — пакурваюць. Конікі — трух!-трух!-трух! — трухаюць.

Праз лясы, палі праязджаюць, з прыгорка на прыгорак перавальваюцца. На выганах начлягуюць, сваіх конікаў папасваюць.

— Тарас, а Тарас!

— Што, куме Панас?

— Вось колькі часу мы ўжо едем, колькі ўсяго ўжо нагледзеліся, а дагэтуль яшчэ не праканаліся ў блуклівасці мазуроў.

— Я і сам ужо аб гэтым думаю, Панас.

І толькі сказаў гэта Тарас, як узяў зараз жа завярнуў коні назад, быццам раптам здумаў да хаты варочацца. Але спыніў коні і далей не едзе.

А было гэта ўжо на захадзе сонца.

— Што ты замануў, Тарас? Няўжо да хаты здумаў варочацца?

— Пачакай, Панас! Будзеш зашмат ведаць — хутка старым станешся.

Стаяць сярод дарогі, азіраюцца. Бачаць — з лесу выязджае цэлы абоз мазуроў.

Пад'ехалі мазуры да нашых падарожных і пытаюцца:

— Куды едзеце, людцэ?

— У Берасце! — адказвае Тарас.— А вас куды Бог нясе?

— Таксама ў Берасце. А ці не ведаеце, колькі вярстоў засталася яшчэ ехаць?

— А вярстоў дваццаць, можа, будзе. А ці здалёк, людзі добрыя?

— О, здалёк: вось з-за гэтага лесу! А вы адкуль?

— Мы якраз з таго месца, дзе сонца заходзіць.

— Дык, знацца, вы — блізкія суседзі, бо ў нас сонейка заходзіць вось за гэтым прыгорачкам! Ну, а чаго ж вы стаіце, чаму не едзеце?

— Мы вось думаем,— кажа Тарас,— што не варта нанач у горад ехаць: і коней няма дзе папасціць, і за начлег трэба плаціць. А тут вось добры выган, травы колькі хочаш і лес блізка,— давайце разам значуем тут, у грамадзе весялей будзе. А заўтра разам паедзем.

— Праўду кажаш, чалавеча! — згадзіліся мазуры.

З'ехалі на выган, распрэгли коні і пусцілі іх на пашу. Самі нанасілі дроў, разгнецілі вогнішча, павячэралі кожны са сваёй торбачкі, пагутарылі і ляглі спаць.

Мазуры зараз жа і захраплі, як пшаніцу прадаўшы, хоць пшаніца яшчэ была ў мяшках на вазах.

Не спяць толькі Панас і Тарас: аднаго карціць выканаць сваю думку, а другога надта цікавіць гэты сакрэт.

А мазуры храпуць, аж захлынаюцца, і, пэўна, ужо па трэцяму сне трызняць.

Вось Тарас раптам падняўся.

— Ну, пойдзем, Панас!

— Куды?

— От,— ідзі, калі кажу!

Падышлі да вазоў.

— Варочай усе вазэ аглоблямі назад!

Паперакручвалі ўсе вазы назад і пайшлі спаць.

Назаўтра, яшчэ да ўсходу сонца, усе схапіліся, палавілі коні, запрэгли і паехалі.

Едуць сабе, едуць, з мазурамі гутараць, аба ўсім распытваюць. Пад'язджаюць да вёскі.

— Што, мо гэта ўжо Берасце? — пытаюцца мазуры ў нашых падарожных.

— Але, Берасце,— кажа Тарас, а самога аж разрывае ад стрымліванага смеху.

— Але ж зусім, як наша вёска! — абрадаваліся мазуры.

— Глядзецце! — паказвае адзін мазур.— Вунь тая баба, што нясе воду, як дзве кроплі вады падобная да мае Магды!

— Праўда! — кажуць мазуры.

А Панас і Тарас аж жываты падціснулі паясамі, каб не трэснуць ад стрымліванага смеху.

— Глядзецце, людцэ, дык тут і каравэ зусім, як нашыя! — дзівяцца мазуры, гледзячы на стада, што ішло з поля.

Уязджаюць у вёску. Коні давай цягнуць вазы кожны на свой панадворак!

Насустрэч кірмашнікаў павыбегалі з хатаў мазурыхі. Пытаюцца ў мужыкоў, чаму не прадалі пшаніцы.

А тыя стаяць, праціраюць вочы і толькі лыпаюць імі.

А некаторыя мужыкі пачалі сварыцца з жанкамі. Адны кажуць, што прыехалі ў Берасце, а жанкі пераконваюць іх, што дамоў.

А Панас з Тарасам падагналі конікаў дый паехалі сабе далей. Ад'ехаліся за сяло, уволю нарагаталіся.

— А што, заўсёды слухай мяне, Панас! — кажа Тарас.

— Ну і мудры народ гэтыя мазуры! Едзьма, браток, далей, бо кажуць людзі, што «чым далей у лес, тым больш дроў».

Едуць яны, едуць, між сабой жартуюць, гутараць.

Піпачкі свае — пык!-пык!-пык! — пакурваюць. Конікі — трух!-трух!-трух! — трухаюць.

Уязджаюць зноў у вёску. Бачаць,— будуюць мазуры новую хату.

— О, гэта цікава паглядзець! — кажа Панас.

Пад'ехалі блізка, прыстакнулі, «памажы Божа» сказалі.

А мазуры якраз у гэты самы час, пабраўшыся па чалавек дзесяць за вяроўкі, прывязаныя за адзін і другі канец да прыгатаванай і ўжо як мае быць абчэсанай бэлькі, цягнуць адны да сябе, а другія да сябе, аж вочы на лоб у іх выпірае.

— Што робіце, людзі добрыя? — пытаецца Тарас.

— А ці ж не бачыце? — бэльку хочам расцягнуць! Кароткая, бачыце, папалася дзеравіна, а ў нас даўжэйшая няма!

Глядзяць Панас з Тарасам, чакаюць, пакуль мазуры бэльку расцягнуць. А яны пацягнуць, пацягнуць, завалакуць на зруб, прымераюць,— кароткая!

Давай зноў цягнуць!

Урэшце змарыліся мазуры, запацелі, быццам з вады вылезлі, і бачаць ужо, што не дадуць рады — не зробіць бэлькі даўжэйшай. Паселі і сумуюць.

— А вось мы удвох як бачыш вам гэтую бэльку падоўжым!

— Ну! Хіба жартуеце? Нас вось дваццаць чалавек не далі гэтаму рады, а вы ўжо нешта зробіце?

Панасі Тарас, нічога неадказаўшы, заразраспануліся, змерылі папярэчную сцяну зруба, знайшлі патрэбнай даўжыні ашавалачак дзеравіны, абчасалі, прыладзілі да бэлькі, збілі дубовымі цвякамі, удвох зацягнулі, улажылі і пытаюцца ў мазуроў:

— Ну што, далі рады?

Дзівяцца мазуры і не надзякуюцца.

— Скуль вы, людзі добрыя? — пытаюцца.

— А мы адтуль, адкуль хмары на неба падымаюцца!

— Э! Дык вы нат блізкія суседзі, бо ў нас хмары

заўсёды з-за гэтага лесу выходзяць, а туды толькі вярстоў з два будзе!

Запрасілі мазуры добрых людзей, «блізкіх суседзяў» у хату, паставілі за працу і добрую раду барышу, частуюць, кормяць, аб сваім жыцці расказваюць.

П'юць, ядуць Панас з Тарасам, як добрыя госці, з мазурамі гутараць, жартуюць. Не заўважылі, як сутуняла.

Астаўляюць іх мазуры нанач. Паслалі Панасу на адной лаве, Тарасу — на другой. Ляглі падарожныя і спяць.

Прачыхаецца Тарас уначы, аж чуе — мазурыха дзіця нарадзіла.

«Во шчасціць нам,— думае,— і на баль папалі, і даведаемся, якімі мазурэ родзяцца».

Наранкі Тарас, нічога не кажучы Панасу, жыве — не гарыць, хутчэй угледзець новароджанага мазура. А папрасіць, каб паказалі, не адважыцца, бо гэта не згодна са звычаем.

Урэшце дачакаўся-такі Тарас, як усе выйшлі з хаты, а парадзіха заснула, адварнуўшыся да сцяны. Падбег гэта ён да ложка, адкрыў дзіця, зірнуў на яго ды кліча хутчэй Панаса.

Падбег Панас, глядзяць абодва,— у дзіцяці сапраўды вочы заплюшчаныя і быццам вечкі зросшыся.

Дзіця раптам заплакала.

— Глядзі, нат слёзы не цякуць! — кажа Тарас.— І вочкі ўсё заплюшчаныя!

У сенях нехта стукнуў,— і Панас з Тарасам хутка адскочылі ад дзіцяці і, як ні ў чым не бывала, сядзяць на лаве і монтаюцца каля капшукоў, быццам курыць рыхтуюцца.

— А што? Такі праўду людзі кажуць,— гаворыць Тарас, выехаўшы з панадворку.

— Аб чым? — пытаецца Панас.

— Ну, а пра тое, што мазурэ сляпымі родзяцца!

Едуць яны далей, між сабой гутараць, смяюцца.

Піпачкі свае — пык!-пык!-пык! — папыкваюць. Конікі іхныя — трух!-трух!-трух! — патрухваюць. І ім нічога сабе пасля мазуроўскага аўса.

Пад'язджаюць нашыя падарожнікі да ракі — конікі піць захацелі.

Разнуздалі. Пояць.

Бачаць, аж да іх пад'язджае абоз мазуроў, таксама коні паіць. Напаілі мазуры коні і згаворваюцца між сабой талакно рабіць.

— Цікава паглядзець, — кажа Панас, — як мазурэ талакно робяць. Заложым тут папаску і пасочым.

— Праўду кажаш, Панас!

Падкінулі конікам сена, самі дасталі з воза сваю лусту, селі, сілкуюцца і да работы мазуроў прыглядаюцца. Бачаць — знялі мазуры з воза мяшок мукі і нясуць да ракі.

Зацікавіліся Панас з Тарасам: што далей будзе?

Потым пракапалі мазуры ў беразе заваню, напусцілі ў яе вады і насыпалі солі. Памяшалі воду, пакаштавалі — не солана! Яшчэ сыплюць соль — не солана. Цэлы мяшок солі ў заваню ўвярнулі і ніяк вады не пасалілі.

«Што за ліха?» — дзівяцца мазуры.

Але, як солі ўжо больш не было, то рашылі і з неда-солам пагадзіцца.

Сыплюць муку. Мяшаюць, — усё рэдкае талакно!

А мука, ведама, з вадой збягае.

Цэлы мяшок мукі ў заваню ўгацілі, а талакно ніяк не загусае. Што за ліха? Рашылі мазуры, што мука на дно сселася. А як яе размяшаць?

Зараз паклікалі мазуры хлапчука, прывязалі яму да шыі камень, а да пояса — вяроўку і кажуць: «Лезь у заваню талакно мяшаць!»

Хлапчук быў невялічкі, — і як чабоўхнуў у заваню, дык і схваўся з галавою.

Клічуць мазуры хлапчука, — не адзываецца.

— Во, бэстыя! — кажуць мазуры. — Дапаў да талакна — і нам нічога не пакіне! Пусці казла ў гарод!..

Шкада Панасу і Тарасу хлапчука, але яны і самі няпэўныя, што ён утапіўся. Хто яго ведае? А мо мазуры і сапраўды пад вадою могуць дыхаць?

І страх іх бярэ, і праканацца хочацца. Глядзяць, што будзе далей.

Паклікалі яшчэ раз мазуры хлапчука,— не аказваецца.

— Абжорся, пэўна, талакна ды вылезці не можа,— рашылі яны.

Пацягнулі за вяроўку — выцягнулі хлапца.

— Бач, як нажорся, аж распух! Ну, няхай паспіць тут на беразе,— кажучь мазуры.

Клічуць яны другога хлапца, прывязваюць да шыі камень, за пояс вяроўку, загадваюць не есці ўсяго талакна і спускаюць у заваню.

Не сцярпелі тут Панас з Тарасам! Праканаліся, што і мазуры пад вадою жыць не могуць.

— Пачакайце, людцэ! Што вы робіце? — крычыць на іх Тарас.

— Талакно мяшам! — адказваюць мазуры.

— Дык чаму ж вы ў дзяжы ці ў якім другім начынні талакна не робіце?

Мазуры казалі, што ніякага начыння з сабою не маюць, а надта хочучь есці, бо даўно ў дарозе.

— Ну, дык мы вам пакажам, як можна без начыння талакно зрабіць! — кажа Тарас.

Зараз распрануліся, закасалі рукавы, папрасілі мукі і парожні мяшок. Зрабілі цеста, вымазалі ім добра з сярэдзіны мяшок, насыпалі туды мукі, размяшалі, пасалілі і ўнеўзабаўкі далілі для мазуроў дзеля лепшага смаку і маны большую палову талакна з свае дзежкі.

Добрае выйшла талакно! Ядуць мазуры, хваляць, добрым людзям не надзякуюцца, іх розуму не надзівяцца.

Паехалі Панас і Тарас далей.

Едуць яны, едуць, між сабой гутараць. Піпачкі — пык!-пык!-пык! — папыкваюць. Конікі — трух!-трух!-трух! — патрухваюць...

Пад'язджаюць яны да ракі. Бачаць,— ні моста, ні броду. Мост, як відаць, раней быў, але навальніцай знясло.

Што тут рабіць? Стаяць, сумуюць. Чакаюць, мо хто пад'едзе ці надыдзе.

Аж, на шчасце, ідуць чатыры мазуры. Добра — будзе ў каго спытацца, дзе бліжэйшы мост.

Падыходзяць мазуры да ракі. Бачаць,— аж ні моста, ні броду. А ім трэ абавязкова на другі бок перайсці.

Сумавалі, сумавалі, круціліся каля ракі, круціліся — урэшце знайшлі на беразе дзеравіну.

Зараз двух мазуроў селі на тую дзеравіну, таварышэ прывязалі ім да гэтае дзеравіны ногі і папхнулі ад берага. Дзеравіна, як бачыш, круць! — і толькі ногі мазуроў тырчаць над вадой.

А таварышы іх стаяць на беразе і смяюцца.

— Бачыш,— кажуць,— трасца іх галаве, яшчэ пераехаць не пераехалі, а ўжо ганучы сушаць!

Скочылі Панас з Тарасам ратаваць людзей, але ўбачылі, што ўжо не дадуць рады. Так і паплылі мазуры з вадой.

А таварышы іхныя стаяць на беразе і ўсё галёкаюць, каб ім хутчэй дзеравіну падавалі, але не дачакаліся і, раззлаваўшыся, пайшлі назад.

— Бач, трасца іх галаве! — кажуць.— Во, павер ім другі раз!

На пытанне Тараса і Панаса, ці далёка адтуль другі мост, казалі, што не ведаюць.

Стаяць Панас і Тарас каля ракі і думаюць, што далей рабіць.

— Ведаеш што, Тарас? Вернемся ўжо дахаты! Пакуль даедзем,— якраз будзе пара касіць!

— Праўду кажаш, Панас, але сяння ўжо позна — давай паначлегуем тут!

Адпраглі коні, пусцілі іх на траву. А самі раздабылі дроў, расклалі вогнішча. Падпякаюць сабе на ражэнчыках сала, вячэраюць. Павячэраўшы, наадменку паспалі.

Назаўтрае разам з сонейкам у дарогу вырушылі.

Едуць яны, едуць, між сабою гутараць. Піпачкі — пык!-пык!-пык! — пакурваюць. Конікі — трух!-трух!-трух! — патрухваюць.

Праз знаёмыя лясы, палеткі і вёскі праязджаюць, з прыгорка на прыгорак падымаюцца, са знаёмымі людзьмі сустракаюцца. З імі гутараць і расказваюць, дзе былі і што бачылі. За навуку мазуры ім дзякуюць, да сябе з пашанай заклікаюць, частуюць, кормяць і з добрымі пажаданнямі выпраўляюць.

Праязджаюць Панас з Тарасам у тую вёску, дзе яны навучылі цесляў, як бэльку падоўжыць.

— Ну, няведама, скончылі мазурэ хату ці не? — кажа Панас.

— Вось пабачым...

Пад'язджаюць бліжэй. Бачаць, — аж мазур ходзіць вакол свае новае хаты з запаленым смаляком і ўсё ткае яго пад страху.

— Бач, нечысьць! — кажа мазур. — Не паспеў гаспадар яшчэ і абагрэцца ў хаце, як ён ужо першыя свае цянёты параспасціраў... Згіль, прападзі, нячыстая сіла!

І перахрысціўшы падстрэшша смаляком з агнём, мазур уваткнуў яго ў салому.

Ледзь паспелі Панас з Тарасам заліць страху, што аж жыганула.

А мазур, спалохаўшыся, што хата загарэлася, аслупянеў і толькі вачыма лыпае.

— Што гэта ты хацеў зрабіць найлепшае? — пытаецца ў яго Тарас.

— А я, — кажа, — хацеў абсмаліць толькі твая ніці, што нячысік панаблутваў пад страхой, каб апутваць імі душы людскія.

— Ды гэта ж — павуценне! А калі ты яго ўжо так баішся, дык дай мятлу, — я пакажу, як ад яго бараніцца.

Прынёс мазур мятлу. Тарас пазнімаў ёю павуцінне, мазуры, якія збегліся на гэта з'явішча, аж раты паразяўлялі.

— Да чаго ёсць хітрыя людзі на свеце!..

Развіталіся Панас і Тарас з мазурамі і паехалі далей.

Едуць сабе, едуць між сабою смяюцца, гутараць, з розуму людскога не надзівяцца.

Пад'язджаюць пад карчму. А час быў ужо позны, пачало сутонець.

— А ведаеш, Тарас? Паначуйма хоць раз у карчме — тут пэўна людзей свежых сустрэнем, па чарцы вып'ем, разгутарымся, зноў чаго-колечы новага даведаемся.

— Праўду кажаш, Панас!..

Заехалі да жыда ў стадолу, распрэгли коні, прывязалі, падкінулі ім сена, а самі пайшлі ў хату.

Падарожных у карчме было многа. І ўсё адны мазуры. Сярод іх знайшліся і знаёмыя Панасу і Тарасу.

Зараз прывіталіся, слова за слова — і разгутарыліся.

А каб развязаць у мазуроў языке і здабыць прыяцельства,— Панас з Тарасам заказалі кварту гарэлкі. Нарэзалі сала. П'юць, ядуць, бяседу вядуць. Мазуры з свайго боку пачалі гарэлку ставіць. Панас і Тарас прапануюць ім закусваць салам, а мазуры адмаўляюцца.

— Мы не кацапы,— кажуць,— свіную скуру есці.

— Мы таксама не кацапы, але сала не змяняем на вашую маслянку.

А мазуры тым часам якраз паставілі на стол бойку з маслянкаю і ўсё абмаквалі ў яе хлеб.

— Дык хто ж вы, калі не кацапы? — пытаюцца мазуры.

— Мы — паляшукі, бо жывём на Палессі. Але нам цікава, чаму вас мазурамі завуць, калі вы і ў Польшчы жывяце?

— Мазурэ — гэта ў нас мужыке, як і мы з вамі, а палякамі называюць тых у нас, што працаваць адвучыліся.

— Цікаўныя рэчы мы ад вас чуем! А вы, можа, і не ведаеце, скуль вы на свеце ўзяліся?

— Для цэго з не вемы? Нас Бог ствозыў!

— Вось і не ведаеце! Бог стварыў толькі першага чала-

века, што Адамам зваўся. А ўсе людзі, што распладзіліся ад Адама па ўсёй зямлі, атрымалі свае назовы ад тых мясцовасцяў, дзе яны засяляліся, або самі надалі назову той мясцовасці, якою заўладалі. І вось кожны народ асеў на сваёй зямліцы, сваёй гаспадарцы: расейцы — у Расеі, немцы — у Нямецчыне, французы — у Францыі, паляке — у Польшчы, крывічэ — у Крывіі. Да крывічоў і мы належым, але як наша зямелька вялікая, то каб адрожніць, хто адкуль паходзіць, дык маем яшчэ асобныя мясцовыя назовы. Толькі вось мазурэ жывуць на падсуседзях у палякоў,— не то паляке, не то не паляке: мова шапялявая, вопратка дзіравая, гавораць, як кашымазухі ў губу набраўшы. Згэтуль — і мазурэ. Калечаны народ! А калі хочаце ведаць, як і калі акалечыліся, дык раскажам вам.

— Скажэце, людцэ добрыя! — просяць мазуры.

— Добра,— кажа Тарас,— дык слухайце ж ды не гневайцеся, калі што не спадабаецца. Жыў сабе за Берасцем адзін паляк ды такі лядашчы і зухвалы, што нікому і дарогі не ўступаў. Нат усе паляке ад яго адхінуліся, кажучы, што гэта нейкі ўжо надпаляк. От аднаго разу заступіў гэты паляк дарогу чорту і давай з ім біцца, а чорт калі смальне яму ў зубы, дык яны ў паляка і высыпаліся. Адгэтуль пачаў ён шапятаць, і ад яго пайшоў цэлы такі род, бо дзеці перанялі ягоную шапятлівую мову. Дык от, знача, мазурэ — тыя ж паляке, толькі што шапятлівыя. Але паляке, памятаючы іх паганага продка, і цяпер на мазуроў ласкі не маюць, па свеце іх разганяюць, па чужых краях распіхаюць і ўсе небяспечныя кутке мазурамі затыкаюць. Што ж, няпраўда мо?

— Можа, і праўда,— згадзіліся мазуры,— калі людзі аб гэтым баюць.

Пагутарылі яшчэ аб тым, аб сім, як гэта заўсёды бывае паміж падарожнымі ды яшчэ за чаркаю гарэлкі. Урэшце ўсе паразуваліся і палягалі спаць.

Назаўтра, пакуль мазуры яшчэ спалі, прачнуўся Тарас і будзіць Панаса:

— Панас, Панас! Хутчэй уставай! Будзем снеданне гатаваць.

Панас прахапіўся і думае: «Зноў, пэўна, нейкую штуку прыдумаў мой кум».

— Ну, Панас! Збірай хутчэй усе мазуроўскія хадаке і рэж з іх скваркі, пакуль я агонь распалю.

Распаліў Тарас на прыпеку дровы, паставіў трыножак, нарэзаў на скавараду сала, укінуў туды скваркі з мазуроўскіх хадакоў — пячэ.

Па карчме пайшоў прыемны пах, быццам добрая га-спадыня верашчаку варыць. Сала прабралася да жыдоў у камору і так паказытала ў носе старазаконнага Янкеля, што той праз сон аж чхнуў.

А падхартаным мазуром дык пэўна аладкі сніліся.

Нарэшце яны сталі прачынацца і, пахлынаючы ў сябе прыемнае паветра, пытаюцца:

— Чым гэта так смачна пахне?

А Панас з Тарасам паставілі на стол кварту гарэлкі, смажаніну з хадакоў і клічуць на снеданне ўсіх мазуроў.

— Ідзеце,— кажуць,— на развітанне пачастуем вас варшаўскімі флякамі.

Уселіся мазуры за стол. Выпілі па чарцы. Хрумстаюць свае хадаке, аж за вушамі трашчыць! Хваляць Пана-наса і Тараса, што ўмеюць так добра флякі гатаваць.

А Панас і Тарас толькі ўсміхаюцца. Ядуць сабе сала, а да скварак з хадакоў не дакранаюцца.

— Чаму ж вы, людцэ, самі не бераце флякаў? — пытаюцца мазуры.

— Мы ўжо даўно паснедалі і вось толькі наўмысця вас на развітанне пачаставаць захацелі.

— Дзякуем вам, людцэ добрыя! За ўсё нашае жыццё не елі такіх смачных рэчаў!

Паснедалі мазуры і, аблізваючыся, ад стала разышліся. Рыхтуюцца абувацца. Тыц-мыц! — пад лаўкі, пад стол,— а барсуноў і няма! Што за ліха? Сабакі не брахалі, а хадаке пакралі! Галовы скруцілі іх шукаючы! Прычапіліся да жыда.

— Давай,— крычаць,— нашыя хадаке, а то пэйсы павылупім!

А ад барсуноў толькі аборкі па карчме валяюцца. Мазуры ўжо згаварваюцца на гэтых аборках жыда вешаць, калі не аддасць барсуноў або не заплаціць за іх.

Пашкадавалі Тарас і Панас жыда і прызналіся, дзе барсуны дзеліся.

Сумеліся мазуры. Дзівяцца здольнасці Панаса і Тараса! За хадаке не злуюць, бо навука грошы каштуе. Але чаго ж і гневацца, калі самі спажылі ды яшчэ за чужою чаркаю гарэлкі? За тое пераканаліся, што за моц мае сала, якога яны ўперад баяліся ўжываць. Абяцаліся нат, заехаўшы дамоў, пасмажыць усе завалашчыя хадаке, якія дзе толькі знойдуцца.

От з таго пэўна, часу мазуры і прывыклі да сала і цяпер нат без хадакоў яго ўжываюць!

Як з добрымі прыяцелямі развіталіся мазуры з Панасам і Тарасам.

Селі яны і паехалі.

Едуць сабе, едуць, між сабою гутараць. Да роспуку рагочуць, як хадаке прыпамытаюць. У вясёлым настроі не заўважылі, як апынуліся ў Берасці.

— Ну, дзякаваць Богу, сваёй старонкай запахла!

Тут яны зноў сустрэліся з Арцёмам. Расказалі яму, што чулі й бачылі на белым свеце. Выпілі разам кварту гарэлкі, узялі ад Арцёма ліст да ягоных бацькоў і паехалі далей.

На Купала яны былі ўжо дома. Якраз да касьбы ўправіліся!

Рады Панас і Тарас, што сваімі вачыма ўбачылі, да чаго мудрыя людзі на свеце жывуць! Не раз панадрывалі ад смеху жываты суседзі Панаса і Тараса, слухаючы іх апавяданні. Ды й цяпер яшчэ, лежачы на печы (бо ўжо зусім старыя), апавядаюць яны сваім унукам, як мазуры на свеце жывуць і да чаго яны здольны народ.

І мне калісьці, як я быў музыкаю на вяселлі Тарасавага сына, прыйшлося да слёз нарагатацца, слухаючы іх

апавяданні. Цікаўныя і пацешныя рэчы яны расказвалі!
Але ўсіх цяпер я не магу прыпамятаць. Дык ось каб і гэ-
тыя ўрэшце не вылецелі з галавы, я ўзяў дый запісаў.

[1912]

ЛАБИРЫНТЫ

I

Ад некалькіх гадоў стала ў мяне звычайем выязджаць на тыдзень-два ў які-колечы закутак Беларусі для апазнання роднай старасвеччыны. Мяне даўно маніў к сабе наш сівагорбы Полацак сваім рамантычным мінулым, сягаючым у легендарныя часы, і гэтага году я пастанавіў сабе пару вольных летніх тыдняў правесці ў Полацку. На маю пастанову астаточна заважыў ліст, атрыманы з Полацка ад тамтэйшага аматара-археолога Івана Іванавіча, які даносіў, што каля яго ўтварыўся кружок любіцеляў старасвеччыны з мясцовых жыхароў. «У нашых вячорніх вольных бяседах сапраўды ажываюць мінулыя вякі ў казках, легендах і фантазіях...» — пісаў ён мне ў сваім лісце.

Вечарам таго ж дня я сеў у вагон у Вільні, а на другі дзень раніцай ужо ішоў старымі вуліцамі Полацка, шукаючы сабе памяшчэння ў гасцініцах.

Днём набываў у Івана Іванавіча, дзе аглядаў цікавыя кахлі і металёвыя бляшкі, паходзячыя з раскопак у даўняй княжай сялібе — Бельчыцах. Пазнаёміўся ў яго з двума ўчасьнікамі, як яны называлі, «Археалагічнай вольнай контэрфратэрніі». Адзін з іх быў мясцовы чыноўнік, абруселы немец, якога я знаў з брашуры, напісанай ім калісь, калі было яшчэ моднае і паплатнае для чыноўніцкай кар’еры русіфікатарства. У гэнай брашуры ён задаваўся мэтай давесці, што па-расійску трэ-

ба пісаць названне гораду не «Полоцк», а «Полотск» і што быццам у гэтым пераменаванні прастарой назовы крыўся сам цэнтр «абрусення краю». Вынікам яго брашуры сталася тое, што ў расійскай мясцовай пісоўні завёўся хаос, бо некаторыя пачалі, сапраўды, пісаць «Полотск», «полотскій» і т. д., а іншыя пайшлі яшчэ далей і пісалі — «Полотеск», кансерватары ж і мясцовыя жыхары асталіся пры старой назове.

Пры цяперашняй, асабістай з ім знаёмасці я даведаўся, што ён ужо 40 гадоў збірае матэрыялы і дакументы да гісторыі краёвай, што ў яго два пакоі бітком набіты гэтымі матэрыяламі, сярод якіх маюцца неашацаванай вартасці рэчы.

Другі быў колішні акалічны памешчык, які злажыў гаспадарку, распрадаў зямлю і цяпер жыў у Полацку, у сваім уласным доміку з садам, з гатовага граша. Бацька яго меў нейкія блізкія адносіны да Васільянаў, а ён сам цікавіўся галоўна дэманалогіяй, кабалістыкай і г. п. Меў, як зарэкамендаваў мне яго Іван Іванавіч, у сябе «чарнакніжную бібліятэку», якой нікому не паказваў і не даваў чытаць. Знаў ён гэбрайскую мову і любіў час ад часу пайсці ў жыдоўскую сінагогу падыскутаваць.

Мы ўмовіліся сустрэцца разам з іншымі яшчэ ўчаснікамі «вольнай контэрфратэрніі» на кватэры ў Івана Іванавіча.

Вечарам прыбыло яшчэ двое. Мясцовы полацкі мешчанін Грыгор Н., маўклівы, сівавусы старац, які ўпарта гаварыў толькі па-беларуску, а часам прытвараўся, што не разумее некаторых слоў па-расійску і, па некалькі разоў перапытаўшы, паўтараў слова ў перакладзе на беларускую, з асаблівым на яго націскам. Мне яго зарэкамендавалі пад найменнем Падземны чалавек, спецыяльнасцю яго было знанне розных фантастычных легенд аб падзямельных ходах і дзівах, скрытых у іх, якія ён умеў апавядаць з паражаючым рэалізмам, але на заканчэнне заўсёды дадаваў: «Так пераказуюць, а хто ж ведае, ці ёсць у гэтым хоць кропля праўды».

І, урэшце, апошнім учасьнікам «контэрфратэрніі» быў сярэдніх гадоў вучыцель гарадской школы, які цікавіўся галоўна мясцовай гісторыяй да прыняцця хрысціянства крывічамі.

Перазнаёміўшыся, расселіся мы за сталом на выгодных т. зв. клубных крэслах, глыбокіх і мяккіх, з шырокімі поручамі. На сталае вясёла шумеў самавар, і красавалася бутэлька, запарушаная пылам і плесню, з водкай «старкай». На талерках панадна была параскладана ўсякага гатунку дымляніна: кумпячына, сальцісона, каўбасы, якія не маюць роўных сабе ў свеце, калі бываюць прыгатаваны паводле старасвецкіх рэцэптаў рукамі беларускіх гаспадарных кабет.

Пасля другой-трэцяй чаркі Падземны чалавек пахінуўся да мяне і пачаў даводзіць, што гара, на якой стаіць Верхні замак, — насыпная. Што першапачаткава гэта была толькі магіла знамянітага валадара ўсёй пабалтыцкай «ратайскай» Скіфіі, а пазней яе дасыпалі, і на ёй стаяла бажніца, пасвячоная Дзеве-Сонцу, якую чцілі тут у постаці агністага птаха з дзявочай галавой. Пры гэтым ён сягнуў у кішэнь і падаў мне бронзавы медаль са стылізаваным рысункам, характэрнага вельмі, але нябачанага мной дагэтуль стылю. На адной старане медалю быў змеявік, а на другой — Дзева-Сонца, у постаці птаха з людскай галавой, акружанай аўрэоляй.

— Гэткія медалі даўней знаходзілі часта каля гары, а гэты — я сам выкапаў у пясочку.

У нашу размову ўмяшаўся вучыцель, які сказаў:

— Я бачу, што вас застаўляе закончаны стыль рысунка. І я пэвен, што вы думаеце — вот сабе грубы прымітыў! Людзі імкнуліся нешта адтварыць, але не маглі перабароць тэхнікі, а дзеля гэтага зрабілі быццам цень падобнасці да рэальных змеяў. Вось акурат у гэтым крыецца нашае самае грубае неразуменне старасвецчыны. Паслядзіце за развіццём мастацтва ў Грэцыі: там пасля груба рэалістычных скульптураў Фідзія і яго сучаснікаў, пасля вульгарнага класіцызму настае перыяд

пазнейшы — візантыйскі. Стыль візантыйскі — гэта не ёсць упадак мастацтва, а яго вышэйшая ступень. Першы перыяд належыць, як і ў развіцці рэлігіі, да богатворання прыроды, другі — да тварэння прыроды па свайму замыслу і хацэнню. У першым перыядзе чалавек няпэўны сваіх духовых сіл, і яму здаецца, што звер не толькі фізычна, але і духова сільнейшы за яго, яму імпануе зверачы свет, і ён пачынае яго багоміць. А таму ахвотна прыбірае сваю галаву бычачымі рагамі, цела акрывае мядзведжымі скурамі або размалёўвае на ім падабізны імпануючых яму звярат і гадаў. Калі ж ходам развіцця культуры чалавек даходзіць да пазнання самога сябе, да ацэны сваіх духовых сіл ён разам з бычачымі рагамі скідае з сябе і багомленне рэальных форм у мастацтве. Пачынае сам тварыць неіснуючыя формы, устанаўляе канон мастацтва. Візантыйскае мастацтва — гэта ёсць мастацтва вышэйшай фармацыі, чым грэцкі класіцызм, бо гэта ёсць мастацтва не натуралістычнае, а кананічнае. Тое, што мы бачым у Грэцыі, паўтараецца ўсюды, дзе толькі цывілізацыя людская даходзіла да вышэйшых ступеняў: і ў Асірыі, і ў Вавілоніі, і ў Егіпце, і ў Індыі, у Кітаі і Японіі...

Гэты медаль сведчыць нам, што і мы, на гэтай зямлі, у гэтым краю, праходзілі ўжо раз росквіт высокай самаістай культуры, якая загінула, якой астанкі, вельмі рэдкія, з'яўляюцца пакуль што для нас таёмнымі крыптонімамі, даступнымі толькі рэдкім, як я сказаў бы, пасвячоным людзям. Нашае няшчасце ў тым, што край наш не абладае ні годным да будовы каменнем, ні капальнямі мінералаў, а з гэтай прычыны адзіным, годным да будовы матэрыялам было дрэва, нашы мастацкія будоўлі былі драўляныя, малатрывалыя. Нашыя пісанья памятнікі не на камянях высякаліся, але на бяроставых пластках былі крэслены, якія лёгка запаляліся і гнілі. Скажыце, каб у Егіпце, Індыі, Вавілоне была драўляная культура, то ці ведалі б мы сягоння што-колечы аб ёй? Не.

— Маеце слушнасьць,— сказаў памешчык.— Нашы продкі перажылі стадыю высокай культуры. Як довад магу прывесці, што дагэтуль сярод нашага простага народа, які паўтысячы лет ходзіць у чужым ярме, дагэтуль маюцца ўласныя назовы важнейшых нябесных знакаў. Напрыклад, гвязду Венеру дасягоння сяляне называюць Чагір. Пад найменнем Чагір фігуруе Венера ў супрасельскім календары XVIII ст., дзе аб ёй гаворыцца: «Гвезда Чагір між усімі гвездамі 10 месц у кожным месяцы мае, а па трыкрат прыходзіць на кожнае месца кожнага месяца». Вялікую Мядзведзіцу называюць Стажарамі; Плеяды — Сітцом, або Вуціным Гняздом; Арыёнаў пояс — Кігачамі; тры гвязды каля Млечнай Дарогі называюць Праллямі, або Жалезны Абруч; у галаве Млечнай Дарогі знаюць Касьбітоў, а саму Млечную Дарогу называюць Вайсковым Станам. Назоў гэтых захавалася многа. А што гэта знача? Гэта знача, што быў калісь час, калі ў нас працвітала астралогія, глыбокае знанне якой з'яўлялася прывілеем класа вучоных, але была адначасна, мабыць, ведай, даступнай для ўсіх станаў.

Тут яго перапыніў стары чыноўнік, кажучы:

— Сярод маіх сабранняў меў я карціны кніг, пісаных на бяросце незразумелымі знакамі, падобнымі да рунічнага пісьма. Я маю даныя цвердзіць, што т.зв. ятвягі не былі асобным племенем, як памылкова ўтрымліваюць, а гэта ёсць названне класа святароў паганскіх часоў. Тых зорнікаў і зораведаў, а па-цяперашняму астраномаў, якія адначасна былі і класам святароў, духоўнікаў. Прашу звярнуць увагу на падобнасць паняцця, уложанага ў словы «ятвяг» і «жрэц». Там і тут да ўтварэння слова ўзята паняцце яды — жорці, есці. Выйдзеце з гэтага пакою на рынак і спытайце, дзе прадаюць ядомыя рэчы? Усякі вам адкажа — у ятках. У старапольскай мове жэртва называецца «objata», ізноў-такі тое самае паняцце яды ўложана ў слова. Наш селянін дагэтуль кажа на страву «ятво», славянскае — яство, яства. Па-польску пішацца «jadźwingowie», дык і тут ёсць карэнь «яд», «яда»...

У даўныя часы паміж словамі «ятвяг» і «жрэц» была акурат такая розніца, як у цяперашнім нашым разуменні паміж словамі «святар» і «жрэц». Для ваюючага і нішчачага ўсё паганскае хрысціянізму, усе старой веры і святары, і грубыя шаманы, і варажбіты — былі агульна пагарджанымі жрацамі. Гэта стараверная, з высокай культурай інтэлігенцыя брыдзілася змагацца забойствамі з новай верай і эмігравала ў глухія пушчы на пагранічча старавернай і аднавернай з імі Літвы. Як іх там тропілі і нішчылі немаль штогод, палячы будоўлі і выразаючы людзей, сведчаць ужо расійскія і польскія летапісцы. Разам з тым калі загінулі ятвягі, загінула і старая дахрысціянская наша культура.

Тут ізноў узяў слова Падземны чалавек:

— Я там не ведаю, якое названне насілі святары дахрысціянскіх часоў. А што яны займаліся астраноміяй — гэта пэўнае. Ваша, хіба ведаеш,— звярнуўся да мяне,— Богінскае возера? Цікавы закутак! Уся ваколіца поўна старога жыцця. На возеры ёсць паўвостраў Богіна, а таму Богіна, што там былі знамянітыя бажніцы. У канцы возера ідуць валатоўкі бронзавага веку, на пячымстым урочышчы; гэта месца — жалю, смутку, па-нашаму — могілкі — носіць найменне Жаль-Бор. На востраве, яшчэ да скасавання паншчыны, трымаўся высокі капец, у сярэдзіне каторага была старой веры бажніца з адзіным аконцам, праз якое прамень сонца ўсярэдзіну падаў толькі роўна ў поўдзень. Капец гэты ўзарвалі маскалі ў часе польскага паўстання, думаючы, што гэта нейкая крэпасць. Там, у Богіне, ёсць такжа падземныя хады, як і ў нас, пад Верхнім замкам, у сярэдзіне гары. Старая веда і старая культура не загінулі. Кажуць людзі, а хто ж ведае, ці ёсць у гэтым хоць кропля праўды, пад Верхнім замкам, за магілай невядомага валадара, ёсць склады з багаццямі вялікімі. Кажуць, у абход абшырнай грабніцы, направа, ёсць мураваны праход крокаў 60 даўжыні, і праз яго ўходзіцца ў сховы са старымі кнігамі. Часцю пісаны яны на дасочках, часцю на бяроставых пластках. Зложа-

ны кнігі ў каваных серабром скрынях, усярэдзіне абітых скурай. З гэтай кніжні пракавечнай ёсць ход у скарбец... Толькі дужа страшна ісці там.

Голас яго абарваўся спазмай у горле, ён сам неяк згарнуўся ў крэсле, а вочы застылі, быццам угледжаныя ў няведаемую даль.

На момант спынілася размова, а пазней памалу перайшла на знамянітую полацкую бібліятэку, якой, здабываючы Полацак у 1572 годзе, шукаў Іван Грозны і не знайшоў. Якую даручаў папа Грыгор XII Пасевіну знайсці і пераслаць у Рым. Усе аднагалосна ўтрымлівалі, што бібліятэка гэта была тады добра схавана і сягоння ёсць недзе ў падземных полацкіх лёхах. Іван Іванавіч раскажаў, што ўласнымі вачамі чытаў у старых метрычных кнігах, у архіве віцебскай лютаранскай кірхі запісь на белягу аб тым, што ігумен Бельчыцкага манастыра, перад аблогай горада Масковіяй, злажыўшы ўсе манастырскія скарбы і кнігі, паплыў уніз Дзвіны, каб захаваць усё гэта ў падземеллях Верхняга замка. Стары чыноўнік вылічаў, якія кнігі маюцца у захаванай бібліятэцы.

— А найперш ёсць там,— казаў ён,— летапісь Полацкага княства, пісаная рукой св. Еўфрасініі, праўдзівы экзэмпляр «Повесці врэмных лет», бо дахаваўшыся да нашых дзён копіі пераблутаны і далёкі ад арыгінала, далей — уласнаручныя пісанні братаў Кірыла і Мяфодзія, візантыйскія хранографы і г. п.

Памешчык сказаў:

— Васільяне ведалі, дзе захавана бібліятэка, але, баючыся, каб яе не забралі езуіты і не знішчылі, хавалі месца яе знаходжання ў сакрэце.

Гутарка зацягнулася да познай ночы.

Развітаўшыся, мы разышліся кожны ў свой бок.

Мой пакой у гасцініцы быў на другім паверсе, і вакно выходзіла ў сад, за якім, на мураваным доме, красавалася агалавак коміну ў кштальце кароны. Полацкія старажылы кажуць, што даўней больш было гэтых аздобных комінаў у горадзе, з часам яны вывеліся, і я пашкадаваў

у душы заміранню роднай старасвеччыны. У стылю агалоўка было нешта няўхватнае, што напамінала мне стыль нядаўна бачанага медалю, які паказваў Падземны чалавек. Ці ж бы рэшткі стылю яшчэ жылі? Я пахінуў галаву на абраменне вакна і задумаўся. Перада мной, у фантазіі, стаў расці стылёвы горад з аграмаднымі дзіўнымі будоўлямі...

II

Першы мой сон стрывожыў ціхі стук у вакно. Я ўскочыў з ложка і, падышоўшы, пабачыў у вакне вусатае аблічча Падземнага чалавека. Ён даваў мне знакі рукамі, каб адчыніць яму вакно, прычым клаў палец на вусны, даючы гэтым знак, каб я не нарабіў гоману.

Калі вакно было адчынена, ён сеў на падваконнік, зажыў з сярэбранай табакеркі і пачаў гаварыць шэптам:

— Я даўно ўжо ведаю ход у схаваную бібліятэку, але сам не рухаў яе і нікому не паказваў, маўчаў, баючыся, каб не заграбілі ў нас і гэта наша апошняе багацце. Адзявайцеся, пойдзем! Я ўзяў з сабой свечку, ліхтарню і ўсё патрэбнае...

Няма што казаць аб тым, як хутка я быў апрануты і гатовы ў дарогу.

Мы сышлі па драбіне ўніз, аднеслі яе ў старану і паклалі на зямлі, а самі цішком вымкнуліся з брамы і скіраваліся ў старану Верхняга замка. Мінут за 20 мы былі на месцы. На гары, у старану Дзвіны, тады стаялі яшчэ руіны замкавых будынкаў, у якіх да 1839 года месціўся Васільянскі уніяцкі манастыр.

Замак быў, як апавядаюць, зруйнаваны ўсяго толькі ў 40-х гадах. Спярша, па загаду цара Мікалая I, з яго знялі мядзяны дах і адправілі ў Пецярбург на будову Ісакіеўскага сабора, а пазней нехта ці запарушыў няўмысна, ці мо ўмысна падпаліў будынак. Пасля пажару ён больш паўсталецця пакінуты быў на руйнаванне сіламі прыроды. Урэшце руіны, каля 1913 г., прадаў

расійскі ўрад нейкаму маскалю-падрадчыку на цэглу, які, разабраўшы шацоўныя муры, сплавіў лайбамі цэглу ў Рыгу.

Але тады, калі мы ўходзілі ў будынак, часць яго, а найменна, левы вугал у ніжнім паверсе, меў яшчэ цэлыя скляпенні. Мы пацёмку дабраліся да вялікай вуглавой, у скляпах, салі, сцены якой і столь былі пакрытыя старымі фрэскамі, месцамі асыпаўшыміся, месцамі сцёртымі і павыдзіранымі. Справа, між двух атворын ад дзвярэй, была круглая ніша да самага памосту.

— Во тут ход у падземелле,— сказаў мой павадыр і пачаў рукамі адгартаць насыпаны на добрага паўаршына друз. Супольнымі высілкамі мы ачысцілі дно нішы, якое было зроблена з адной, у квадратовы метр, каменнай пліты.

— Гэта дзверы,— сказаў Падземны чалавек і, засунуўшы ў шчалугу між камянёў загнуты жалезны прут, з высілкам павярнуў яго. Нешта глуха храснула, і пліта адной стараной пачала апускацца ўніз. Адкрыліся вітыя мураваныя сходы, якімі мы пры слабым святле сляпой ліхтарні пачалі сыходзіць уніз. Калі нашыя галовы зраўняліся з канцом павісшай пліты, то пліта сама сабой паднялася ўверхі, зашчоўкнулася пры помачы прыладжанага да яе механізма.

— Акромя мяне, з жывых ніхто не ведае аб гэтым ходзе. Ты другі будзеш ведаць аб ім і перадасі патомным. Але перш чым увайсці ў тайныя ходы, у якіх нашы празорлівыя прадзеды захавалі не толькі свае культурныя, але і вялікія матэрыяльныя багацці, ты павінен даць абяцанне, злажыць прысягу на вечную тайну,— казаў стары ўрачыстым голасам, з націскам на кожным слове.

Я выказаў сваю згоду, і ён рушыў далей. Ішлі мы мінут 10 вузкім, з пачарнеўшымі сценамі ходам, маючым многія павароты, але ўсцяж пахіляючымся ўніз. На адным з паваротаў мой павадыр стрымаў мяне, кажучы:

— Памятай, пасля сёмага вугла ёсць запастка.

Перад намі, уровень цаглянаму памосту, была на са-

жань даўжыні і ва ўсю шырыню хода ўпраўлена ў па-
мост дубовая дошка.

— Гэта дошка на вяртугу ўстроена, хто не ведае,
ступіць на яе, то і зваліцца ў глыбокі калодзець, а дошка
сама сабой стане на месца.

Пры гэтым, хочучы паказаць, як гэта адбываецца,
ён націснуў палкай на канец дошкі, і тая віхнула ся ўніз,
адкрываючы чорную пропасць скрытага пад ёю ка-
лодзезя. Праваднік патрымаў гэты рухомы мост, а мне
загадаў выпягнуць засунутую за жалезныя скобкі, з боку
мураванай студні, дошку, паклаўшы якую на мост, мы
перайшлі на другі бок яго і схавалі дошку ізноў, з другой
стараны.

Прайшоўшы некалькі крокаў, мы знайшлі ў сцяне
нізкія чорныя дзверцы, за якімі была рухомая сценка,
адсунуўшы каторую, увайшлі ў даволі абшырны па-
кой, з мураванымі лавамі каля сцен і высокім падмур-
кам пасярэдзіне, на каторым стаяла старасвецкая труна,
знаная яшчэ данядаўна месцамі на Беларусі пад назовам
«корста». Гэта — тоўстая калода з высечаным усярэдзіне
дуплом, у якое клалі нябожчыка; верх закрывалі плаш-
кай ад такой жа калоды. У асабліва важных здарэн-
нях, хаваючы багатых або заслужаных людзей, корст
пакрывалі смалой і «берасцілі», г. зн. густа спаясывалі
доўгімі паяскамі бяросты ўсю труну, як бандажам, а
наверх шчытна акручвалі яшчэ добра прасмоленымі
вяроўкамі. Гэтак прыгатаваны корст мог соткі гадоў ля-
жаць у зямлі, не паддаючыся буцьвежы. Гэткія корсты
бачыў я раней, калі адной вясны Дзвіна падмыла старое
магілішча, і вада то зносіла ўніз, то прыбівала да берагу
іх, а сяляне вылаўлівалі, каб нанова закапаць у зямлю.

— Гэта корст, у якім ляжыць той, хто дабудаваў гэ-
тыя ходы, — сказаў мне праваднік. — Тут ты і зложыш
прысягу, а на знак датрымання слова пацалуеш у чало
гэтыя шацоўныя астанкі.

Пры гэтым ён запаліў тоўстую, як добрая бэлька, ва-
сковую свячу, што стаяла ў канцы труны. Кнот трашчэў

і дыміў, але памалу ўгарэўся, і я пабачыў на труне зробленую ў акружнасці надпісь глаголіцкімі літарамі. Надпісь гаварыла: «Я, Ярамір, ходы гэтыя працай многай утварыў і дэмануў пяці моцай слоў тайных на пільнаванне давечнае ўвязаў тут. Хай унасячага сюды прапусцяць, а на вынасячым споўніцца слова».

Мы адкрылі корст, і маім вачам паказаўся забальзамаваны нябожчык з густой сівой барадой, адзеты ў злататканую павалоку. Ляжаў ён, крыху на правы бок павернуты, адна рука яго была пад галавой, другая ляжала на пазлацістым паясе; левая нага крыху паднята ў сагнутым калене. Выглядала, што гэта не нябожчык, а заснуўшы старац з шэра-папялістым абліччам.

Падземны чалавек сказаў мне стануць у нагах, а сам стануў каля галавы на ступеньках падмурка. Ад руху, калі ён праходзіў, закалыхалася полымя свечкі, і мне здалося, нябожчык змігнуў вачыма.

Сярод неапісанай цішы прагучэлі ўрачыстыя словы формулы прысягі, якую чытаў мне праваднік з узятага з-пад галавы нябожчыка звітку пергаміну.

Словы былі так урачысты, закліяцці такія страшныя, акружэнне так незвычайнае і нечаканае, што мне закружылася галава. Мой праваднік таксама стаўся бледны і ўвесь дрыжэў. Раптам ён, як быццам аступіўшыся, зваліўся ўніз, адначасна падсвечнік з грукатам рынуў на памост, гасячы свячу. Запанавала непраглядная цемень і ціш. Я пачаў клікаць яго. Глухое маўчанне ды нягулкае рэха былі адзінай адповеддзю на мой кліч.

Свігавіцай праз мыслі прабеглі страшныя абразы з легенд і сапраўдных здарэнняў, а такжа той факт, што пры мне няма серчыкаў. Я чуў, што ў гэтай нямой цішы і чорнай, да болю ў мазгах, цемні, пад уражаннем свежага страсення нерваў, знаходжуся на самым рубе да ўтраты прытомнасці. У мазгах інстынктыўна і распачліва пачала біцца адна-адзіная думка: трэба быць спакойным, трэба быць спакойным! Я чуў, разумеў, што цяпер адзіны ратунак у захаванні спакою. І, як лунатык, з працягнутымі

наперад рукамі, пайшоў у старану, шукаючы бачаных мноў пад сценамі мураваных лавак.

Я сеў на лаўку і пачаў глыбока ўдыхаць паветра. У вушах званіла цішыня, пры якой чыканне гадзінніка ў кішані чулася, як рытмічны ход паравой машыны, ды глухое тутненне крыві ў шыі і вісках. Як доўга я сядзеў — змеркаваць нельга, магла гэта быць адна мінута, як і цэлая вечнасць.

Урэшце надумаў пайсці шукаць майго правадніка і пры ім серчыкаў і ліхтарні. З гэтай мэтай я ссунуўся з лавы і папоўз на руках і каленях к сярэдзіне. Хутка нашчупаў падмуроўку, на якой я нядаўна стаяў, і папоўз кругом яе, бо не мог змеркаваць, з якой стараны знаходжуся. За другім паваротам рука натрапіла на нешта мокрае і клейкае. Я падумаў, што гэта кроў, што недзе тут блізка ляжыць мой праваднік, і асцярожна выцягнуў руку наперад, якая наткнулася спярша на масіўны металічны падсвечнік, а пасля на людское цела. Я падаўся яшчэ бліжэй, шукаючы рукі. Пульс не біўся, галава яго была мокрая і сцюдзёная. У бакавой кішэні курткі яго я нашчупаў серчыкі і з радасцю хапіўся паліць іх, але рукі мае былі мокрыя і дрыжэлі, сярчыкі ламаліся або толькі давалі іскры. Перапсаваўшы штук з дзесяць, я спахапіўся, што іх у скрынцы не шмат, і сілай волі стаў паўстрымліваць сябе, каб не псаваць болей дарэмна. Высілак над самім сабой даў найлепшыя вынікі, з увагай выняты серчык і пацеры аб скрыначку загарэўся, асвятляючы страшэнны абраз: перада мноў ляжаў наўзнач мой праваднік з разбітай і акрываўленай галавой. Ад правага вока і да вуха зіяла страшэнная кривавая рана. Сернік дагарэў і згас. Цяпер я толькі заўважыў, што, акром сернікаў, у мяне больш няма нічога. Куды паставіў праваднік ліхтарню, якую згасіў пасля таго, як запаліў свечку, я не заўважыў. Сернікаў было ўсяго толькі некалькі ў скрыначцы, і я пастанавіў ужыткаваць іх з мудрай асцярожнасцю. А дзеля гэтага ізноў папоўз па памосце. Па доўгіх шуканнях была знойдзена і за-

палена ліхтарня. Пры святле ліхтарні я сцвердзіў сумны факт смерці майго правадніка. Ён такі сапраўды аступіўся, зыходзячы, і, падаючы, ударыўся віском аб востры выступ падстаўкі ліхтарні, якую цягаром свайго цела абярнуў.

Паднімаючы цяжкі ліхтар, я заўважыў на ім унізе надпіс: *«Обьятопрыімчэ, прыймі другога с чары тайн піўшага».*

III

Прачытаўшы дзіўную надпісь, я стараўся ўцяміць яе значэнне, і мне здалося, што яна напамінае на права, пануючае ў гэтых падземлях. Ці ж бы Падземны чалавек згодна гэтаму праву павінен быў за раскрыццё мне тайны заплаціць сваім жыццём? Аднак факты гаварылі, што ён стаўся «другім, піўшым з чары скрытай веды». Мяне агарнула забабонная багавейлінасць да акружаючых мяне муроў і рэчаў. Я пачуўся агорнутым з усіх старон таёмнымі, свядомымі сваіх чынаў, сіламі. І гэтыя цёмныя пракаветныя сцены і чорны дубовы корст з астанкамі невядомага мне, аднак безумоўна геніяльнага духа, і гэта таёмная надпісь, і ўрэшце труп малавядомага, аднак чамусьці мне блізкага і дарагога чалавека, апутвалі душу тысячамі кволых, але цягучых ніцяў, неведомых мне тайнаў. А галоўнае, я быў тут, у гэтых лабірынтах, адзінай жывой істотай. Я абярнуўся, каб яшчэ раз глянуць на мілае старэчае аблічча Падземнага чалавека. І якое ж маё было здзіўленне, калі я яго не ўбачыў на зямлі, дзе момант таму назад ён ляжаў. Гэта апошняя страшэнна стрывожыла і парушыла мяне да апошніх глыбінаў усёй маёй істоты. Я яшчэ больш пачуўся бяспомачным і бязрадным у путах невядомага. Уражаны новай тайнай, я, шукаючы свайго правадніка, падняў уверх ліхтарню, аглядаючы склеп, але нідзе не было цела, якога я шукаў. Затое я толькі цяпер заўважыў, што памяшчэнне, у якім я знаходжуся, мае трохкутную форму, трылук якой,

звужаючыся, зыходзіўся ўверсе высокім скляпеннем. Мне прыпомнілася чытанае некалісь апісанне славянскай святыні ў Рэтры, якая была збудавана трыбочнай фігурай, як і сама сяліба пры ёй, якая мела з трох старон агароду і тры брамы: на ўсход, поўдзень і поўнач. Спомнілася мне адна дыскусія ў кружку маладзёжы і як паважаны вучоны, які быў сярод нас, даводзіў тады, што таксама ў трыкутную фігуру была будаваная слаўная апяная Гамерам Троя, што ўсе бажніцы, ці то багоды, старой славянскай веры, пасвячоныя Найвельшаму, бацьку багоў, зваліся Троямі. Але хутка мысль мая вярнулася ізноў да майго незавіднага палажэння ў гэтых скляпах. І я толькі быў прыняў у сабе пастанову вяртацца назад той самай дарогай, як раптам нешта скрыгнула за мной. Пахопліва абярнуўшыся назад, я ўбачыў рассунутую сцяну і паміж дзвюх яе палавіц, на асновевадзі аксаміста-чорнай цемры праходу — чалавечую постаць у белай вопратцы і ў белым, мітрападобным, клубу на галаве. Я стаяў як амярцвелы і пэвен быў, што гэта галюцынацыя. А тым часам белая постаць з павагай пачала да мяне набліжацца. Узіраючыся расшыранымі вачыма на яе, я з немалым здзіўленнем распознаў аблічча Івана Іванавіча. Першым маім водрухам было выразіць сваю радасць і падзяліцца перажытымі трывогамі, але ён, як быццам згадаўшы маю мысль, урачыстым падняццем рукі стрымаў мой парыв, кажучы:

— Не рушай павагі месца гэтага мовай сваіх турботаў. Хадзі за мной!..

І мы моўчкі скіраваліся ў праход, з якога выйшаў Іван Іванавіч. Ён ішоў наперадзе, а я за ім. Цяпер я толькі разгледзеў, што белая яго вопратка была ў форме доўгай шырокай кашулі з шырокімі пурпуровымі шлякамі на падоле і рукавах; клубук быў таксама падбіты знізу, на адваротах брыля, пурпуровай тканінай. Ішлі мы размернай, роўнай поступю, лукавыгібістым, шырокім праходам, на сценах якога меліся павяўшыя ад часу малюнкi і нейкія надпісы, абкружаныя арнаментамі. Памост быў

залажан з чатырохкантовых каменных плітаў. Гэтак у маўчанні прайшлі мы не менш за 200 крокаў, калі ўрэшце сталі перад глухой сцяной, якой канчаўся праход.

Іван Іванавіч падняў руку ўверх і ляскай, на якую апіраўся, моцна націснуў на разетку над круком, упраўленым у скляпенне. Глухая сцяна, перад якой мы стаялі, спярша дрыгнула, а пасля пачала звольна апускацца наперад, і перад намі адкрылася круглая саля, сцены і столь якой пакрыты былі рысункамі, а памост — мазаікай. Саля была саўсім пустой, толькі з правай стараны, пры сцяне, стаялі тры каменныя седзішчы.

— Во тут, на гэтых сценах,— пачаў Іван Іванавіч,— забразавана істота нашай старой веры, якая апіралася на траістасці ўсяго існуючага. Уверсе — выябраваны сілы нябесныя, усярэдзіне — жыхары зямлі з іх турботамі, унізе — загробны свет з яго валадарамі і жыхарамі. Кожны з гэтых светаў, паводле старой навукі, распадаўся ў свой чарод на тры істотныя характары. Усе сістэмы рэлігійныя, ад пачатку існавання ў чалавецтве сведамай мыслі, прызнавалі гэтую траістасць рэчаў. Халдэявавілонскія святары, якія за многа тысячалеццяў да нас слылі лепшымі ў свеце астраномамі, лепшымі пры гэтым знаўцамі матэматыкі, без якой немагчыма астраномія, і да гэтага — старэйшымі носьбітамі веды людскай,— у лік сваёй *Тройцы* ставілі багоў *Ану*, *Эа* і *Бела*. *Ану* — гэта валадар гвездзістага неба, першародны, старэйшы, бацька багоў. *Эа* — мудрэйшы, лепшы з багоў, прасвяціцель і праваднік усяму смяротнаму. *Бела* — сын *Эа*, каторы вывеў зямлю з цемры і хаосу, аддзяліў адны ад адных усе постаці і адмены, з каторых злажыўся смяротны свет, якім мы яго цяпер знаем. У Індыі *Тройцу* складаюць *Брама*, *Вішну*, *Шыва*; функцыі, прыпісваныя асобам гэтай Тройцы, тыя ж самыя, што і ў халдэйцаў. Не чужа было і грэцкай мыслі паняцце траістасці сілы, уладаючай светам, чым галоўна цікавілася школа платонікаў, ад якіх догма Тройцы перанята была хрысціянствам.

Пасля гэтага ўступу Іван Іванавіч падняў руку ўверх,

паказваючы на малюнак, і сказаў:

— Пасярэдзіне скляпення бачым мы тут тры постаці славянскай, а лепей — дака-гецкай Тройцы. Першая з іх ёсць Найвельшы (*Optimus*), бацька багоў, не маючый наймення. Імёны, даваныя яму рознымі народамі: *Баг, Бог, Дэос, Дзевае, Гот, Элохім, Алах-Адонай* — гэта ўсё яго прыметнікі, як і нашае Найвельшы, бо імені яго нельга вымавіць. Чэсць яго ў нашым народзе сягае ў вельмі глыбокую мінуўшчыну. Можна сказаць, што большасць грэцкіх мітаў цесна звязана з нашымі прашчурамі гетамі, з якімі на берагах Дуная грэкі вельмі рана саткнуліся і, наўзаемна, дзяліліся тайнамі веды. Нават наш сягонняшні край быў вядом грэкам у той час, калі тварыліся ў іх першыя міты. Відаць гэта з Гамера і іншых паэтаў старой Грэцыі, асабліва ж з аповесцяў аб Апалоне і сыне яго Фаэтоне, якую аповесць перадаў нам пекным вершам рымлянін Вергілій; з мітаў аб Праметэю, Арфею, Эскулапу і інш. От жа ў старагрэцкіх пісьменнікаў знойдзем, што славяне верылі ў загробнае жыццё і па смерці сваёй мелі надзею бытаваць разам з Зямельчыцам, рэлігійным рэфарматарам, які жыў з 600—650 гадоў да нараджэння Хрыста.

Другая асоба славянскай Тройцы, адпавядаючая халдэя-вавілонскаму *Эа*, індускаму *Вішну* — гэта *Правечны Кон*, які даў усяму жывому законы жыцця, назначыў кон, долю і акрэсліў канец, скон. Як і ўсе багі, *Правечны Кон* меў многа розных эпітэтаў, якія няведамі прымаліся часам за яго ўласныя імёны. Да гэтых імён яго належаць: *Прова, Права, Тур*. У адной старадаўняй саксонскай кроніцы маюцца малюнкi стараславянскіх багоў з часоў хрышчэння славянаў, між імі — рысунак стода з подпісам «*Provo*». Гэты рысунак сведчыць, як хрысціянскія апосталы таго часу былі пранікнуты мазаізмам ды вавілонскімі харубамі і шайтанамі, а як мала ведалі тое, што нішчылі. Бо *Кон-Прова-Тур* не меў стодаў: яму пасвячаліся святыя дубы і гаі. У гэтыя месцы, абгароджаныя і маючыя двое наўсупроцьных варотаў,

сходзіліся ў канодныя дні старшыні народу спраўляць суды. У здарэнні, калі каго праследавалі, мог скрыцца ў загароду, хоць бы ён быў ворагам, яго ніхто не смеў крануць: бо права, праўда не на перавазе фізічнай сілы, ані на гвалце грунтуецца.

Трэцяя асоба славянскай *Тройцы*, адпавядаючая вавілонскаму *Белу* і індускаму *Шыве*,— ёсць *Сіціўрат*, *Сіва*. Халдэйцы лічылі *Бела* богам апраметнай, царства вечнай цемры, дома, «у які ўсе ўходзяць, але скуль ніхто не выходзіць». Індусы *Шыву* называюць мсціцелем. Цікава пры гэтым адмеціць адну асаблівасць, гэта тое, што індусы аддавалі чэсць *Шыве* — *Ішвары* ў мясцовасці *Рудры*, а славяне — *Рэтры*. І каб мы не ведалі аб тым, што дака-гецкія міты праз грэкаў сягалі да Вавілоніі і Егіпту з адной стараны, а да Індыі з другой,— то можна было б падзіўляць незвычайную прыпадковасць у сугуччы.

У санскрыце маецца эпітэт, даваны *Шыве*,— *Гары*, які вельмі сходзен з нашым *Яры*, *Ярыла*, *Яравід*. Сімвалам *Сіціўрата* (жыццявароту) — *Ярылы* быў нязгасны агонь — *Жывец*, *Жынач*, *Зніч* (знікомы), які меў свае вечныя алтары паўсюдна, куды сягала вера славянская. Летапісы ўпамінаюць аб такіх вечных агнях у Вільні, Вялікім Ноўгарадзе, а ў заходніх славянаў у Жніне, Гнезне і Жуліне на Паморы. Усюды, дзе існуюць або існавалі першыя хрысціянскія святыні, пасвячоныя прароку *Іллі*, яны былі будаваны на месцах вечнага агню. Бо *Ілля* заступаў у пачатках хрысціянства *Ярылу*. Цэрквы такія былі ў Менску, Віцебску, Смаленску, Полацку і іншых гарадах. Святары, служыўшыя Яраму, называліся — *ведунамі*, *вядачамі*, *вятачамі*, *вяцвягамі*, бо яны прарочылі будучае. Няхай не дзівіць, што сіле мсцівай надаваўся эпітэт белага, яркага. Гэта дзеля ўласкаўлення яго. Бо ж дагэтуль, па старой памяці, народ называе агонь — *багач*, *цяпло*, *святло*, каб не ўквяліць грознай сілы. У мысль гэтага страшны *Лясун* носіць эпітэты *Дабрахот*, *Зялун*, а чорны балотны дух — *Бялун*, той, гэты і, ужо пад уплывам навейшага светагляду, нячысцік.

Сіле першапрычыннай, *Найвельшаму* належыць пашана ад усяго жывога. Ён асновапаложнік, ён той, аб каторым пяе брамін у сваіх гімнах:

*Я носьбіт і дарога, сведка і князь,
Айчына, прыяцель, прытулак;
Першапрычына і цэль і істасць рэчаў,
Я і захоўнік, і вечнае семя.*

Калі Арфей, які быў з народаў гетаў, сяліўшыхся пад той час у Фракіі, панёс у Грэцыю навуку аб адзіным *Найвельшым*, то грэкі пыталі аракула, што такое *Бог*, якога прапаведуе Арфей? І аракул назваў *Найвельшага* святлом (*rad*), мыслію-словам (*logos*) і крыніцай жыцця (*pneuma*), якія імёны азначаюць — адзіную першапрычыну, святло духа, радасць без мучэння, першакрыніцу веды, увенчаную вышэйшай праўдай.

Правечны Кон даў права, закон людзям, звярам, птахам, полазам, рыбам, расцінам і наогул усяму, што жыве, родзіцца і памірае. Устаноўленыя ім законы вечны і непарушны. Галоўнае месца ў нашым краі, дзе складалі яму чэсць, быў Тураў і мясцовасць Скрыгалава, недалёка ад Турава, дзе дагэтуль захаваліся рэшткі так званых цыклапічных будоўляў у форме аграмадных каменных блокаў. Сімвалам справядлівасці ў славянаў лічыўся белы бык — тур.

І хоць даўным-даўно забылі нашы людзі старых багоў, але палеская (горадзенская) зямля дагэтуль мае ў сваім гербе тура, сімвал *Правечнага Кону*.

Пад гэтай *Тройцай* бачым мы, ніжэй, сем асоб з іх сімваламі: гэта ёсць сем галоўных сіл, уладаючых светам. Першая — *Кон*, *Конязь*, і яго сімвал сонца; другая — *Княжыч*, або *Месяц* з сімвалам сваім — месік у маладзіку; трэцяя — *Ярыла*, і сімвал яго — гвезда *Марс*; чацвёртая — *Радзігост*, і яго сімвал — гвезда *Меркуры*; пятая — *Пярун-Грамавік*; шостая — *Грамавіца*, і яе сімвалы — гвезда *Венера* і пташка зязюля; сёмая — *Лада*, *Ладон*, і яго сімвал — гвезда *Сатурн*. Кожнай з гэтых сямёх асоб пасвячаны адзін дзень тыдня, аб чым

сведчаць рунічныя надпісы пад кожнай асобай: нядзеля — *соўнік*, панядзелак — *месіч*, аўторак — *ярэц*, серада — *радаўнік*, чацвер — *перунец*, пятніца — *грамніца*, субота — *ладзіч*. Ніжэй гэтых сямёх асоб маецца дванаццаць сімвалаў, азначаючых 12 знакаў *Задьяка*, а пад імі — чатыры вятры, бытуючыя на чатырох канцах зямлі: *Усток*, які сухасцю тхне; *Ірэй*, прыносячы цяпло; *Сутон*, навяваючы хмары і дождж; *Сівер*, прыносячы сцюжу.

Сярэдні шлях малюнкаў завіраў у сабе сцэны з жыцця людзей, звяроў, птахай, рыб, раслінай і іншых на зямлі, у паветры, у вадзе з іх пераменамі і бытам.

У самым нізе было выябражана царства смерці, дом вечнай цемры з яго жыхарамі. На першым плане былі дзве галоўныя фігуры: *Люцец*, *Люты (Pluto)*, або *Каішча Бяссмертны*, і яго жана — *Марва*. Першы выяўляў сабой худую, з вострымі людскімі рысамі і злымі вачыма пачвару, другая — мела старэчую жаночую галаву, на якой замест валасоў зваліся сыкучыя змеі. Яе мясістае тулава апіралася на чатырох лапах і заканчвалася драконаўскім хвастом. Па-за гэтымі галоўнымі постацямі віднеліся пачварныя духі краіны смерці і бесканечны лік бледных людскіх постацей.

Мазаіка памосту пакрыта была сімвалічнымі знакамі, значэнне якіх я не знаў і не адважыўся спытаць аб іх.

— А цяпер, — сказаў Іван Іванавіч, — каб пасунуцца далей у лабірынты, нам трэба сесці ў гэтыя крэслы.

IV

Зачараваны веліччу абразоў, развінутых Іванам Іванавічам, я спытаў яго:

— Чаму ж усё гэта заняпала, чаму забыта?

І Іван Іванавіч сказаў:

— Герадот апавядае, што паўночныя краіны Еўропы былі найлюднейшымі пасля Індыі. Паўночныя народы, якіх звалі гіпербарэйцамі, займаліся лавецтвам, скацежніцтвам і ратайствам. Зналі рамёслы і асабліва

любаваліся ў вызнанні прыроды, а дзеля гэтага былі носьбітамі высокай веды. З берагоў Герадотаўскага мора, цяперашняга палескага краю, паходзіў вялікі індускі рэфарматар — Рама. Ален-гіпербарэец вывеў з поўначы калонію вучоных, якія сталіся ў Грэцыі кастай святароў і асновапаложнікамі часці Апалона і Дыяны ў Дэласе. З поўначы, са славяна-гецкай зямлі, прыбыў у Грэцыю Арфей, заснавец гарадоў, вучыцель мастацтва і рамёслаў. З поўначы прынёс Праметэй святло, за што быў неміласэрна пакараны.

Праметэй, першы цывілізатар Грэцыі, прыкаваны за гэта да Каўкаскай скалы, паводле слоў Эсхілеса, жаліўся: «Багі, мне дзеецца крыўда! Паслухайце, што я даканаў дзеля смяротных. Дзякуючы мне са звярат, якімі былі, сталіся людзьмі. Сляпыя, глухія, як мары, яны туляліся без правоў і ладу, не ўмелі будаваць дамоў, пячоры былі ім адзіным прытулкам, цягнулі жыццё няпэўнае; не разрознівалі часу і пор году. Я першы навучыў іх пазнаваць ход гвездаў, навучыў іх знакаў пісьма, знакаў лічэння, абдарыў іх памяццю, маткаю муз, навучыў іх лавецтву. За што ж карае мяне завісны Зеўс? Ці ж бы за святло, збліжаючае людзей да багоў?»

Грэцкія пісьменнікі самі сведчаць, што жыўшыя на поўначадіхпаўночныя народы занеслі ў Грэцыю не толькі некаторыя мастацтвы, але і цэлую рэлігійную сістэму, навукі і ўмеласці. Славянскія народы, як, прыкладам, — курэты, квірыты, або крывіты, — ужывалі рунічнага пісьма задоўга да прыбыцця ў Грэцыю феніцыянскага Кадмуса. Іхнія будоўлі напаміналі цыклапічныя, адзначаючыся незвычайнай трываласцю. У першых іхніх сялібах, прыкладам на гарах Алімпійскіх, Геліконскіх і Пандэйскіх насамперш зараджаюцца рэлігія, музыка і філасофія, якой пасля славілася Грэцыя. Згэтуль выходзіць Апалон, які займаўся тут пастырствам. Арфей (*orfeos* — цёмны), праўдападобна сляпы, як Гамер, сваёй вымоўнасцю аблашчываў дзікіх звяроў і лагодзіў дзікасць тыбульскіх барбараў. На чароўны, арудны гуд

яго ліры палі змяняюцца ў гарады (грэцкае: горад — *paleis*). Алэн, Тамарыс і Лінэй, таксама як Арфей, сваімі прамовамі скланяюць тубыльцаў пакінуць людскія ахвяры багам, а здаецца, і вырачыся людаедства.

Але ёсць народы, як і паасобныя людзі, прызначаны быць не толькі месіямі чалавецтва, але і яго адкупіцелямі. Да гэтых належыць народ гетаў, з усімі яго галінамі. І мы бачым: Праметэя за яго дабрадзеіствы, выказаныя людзям, распялі на каўказскай скале. Арфея раздзерлі п'яныя, упаўшыя ў шал, кабеты. Фасційскія Пелазгі за недаверства паганізму былі пабіты грэкамі і патоплены ў моры. Троя, славянская сяліба між грэкаў, збурана грэкамі. Урэшце грэкі, падбіўшы сваіх даўных вучыцляў і цывілізатараў, нішчучы, стараліся іх зняславіць перад гісторыяй, няслушна прыпісваючы ім нялюдскія абычай і чараўніцтва.

Перш чым стаўся носьбітам веды і задаўся мэтамі месіянізму, народ гетаў павінен быў прайсці сам рад унутраных пераабражэнняў і рэформ.

Першым рэфарматарам быў *Зарада*. Да яго існавала ў гетаў супольнасць кабет і маёмасці. Народ займаўся толькі лавецтвам. Ён вучыў рамяства і завёў свабодны выбар жон і жонамі мужоў, раз кожнага году. Штогодна меў права муж змяніць жонку і жана мужа. Дзень гэты быў названы *Купаллем*, дзеля таго, што ў гэты дзень павінны былі кандыдаты на жаніцьбы адбыць ачышчэнне праз агонь і купанне ў вадзе. Кожная пара магла мець сваю ўласнаць і аддзяліцца ад грамады. Ніхто не мог карыстацца чужой працай. Кожны пільнаваў ладу ў сваёй сям'і і дома быў поўным суверэнам. За крыўды, зробленыя суседу, караў сход суседзяў. Але сем'і пачалі множыцца, і бацькі, мала-памалу, устанавілі патрыярхат, неабмежаную нічым уладу галавы сям'і над усімі сем'янінамі. Прычым патрыярхі нехвотна выпушчалі каго-колечы з сям'і, і сем'і разрасталіся да 100—200 душ. Уласнасць у сем'ях сталася сямейнай уласнасцю, або, іначай кажучы, уласнасцю патрыярха, як і ўсе кабеты сям'і. Пайшло агульнае незадаволенне.

У гэтым часе аб'явіўся другі рэфарматар — *Бага-*

вей, які высунуў на першы план касту святароў. Апавешчана была святарская дыктаратура; зямля, як належачая да Бога, была аддадзена на ўласнасць галоўнай святыні, а з яе рамення патвораны былі па ўсім краю правінцыянальныя святыні. Усе жыхары, і бацькі і дзеці, павінны былі нараўне працаваць для багоў і святынь. Як найсвяцейшая праца была палічана праца ратарская. Сімвалам яе ўстаноўлен быў белы бык, які атрымліваў асаблівую пашану пры святынях. Пры гэтым ладзе хутка ратар сам стаўся паніжан да безгалосай скацежыны, за якую думае гаспадар. Каб патушыць нарастаючую рэвалюцыю, святары пайшлі на ўступкі: прызналі роўнае права з сабой галовам родаў. Утворан быў духоўна-арыстакратычны ўрад, які, прыкрываючыся воляю багоў, выдаваў ад іх імені свае загады, маючы перш за ўсё на мэце свае карысці. Гэта тройца — духавенства, старшыны і багі — моцна і надоўга села на карк рэшты народу. Але ў гэтым часе пачалі адбывацца напады суседніх качавых народаў, абарона ад якіх вытварыла мала-памалу трэці стан — вайсковы. У суполку — багі, святары, старшыны — павінны былі быць прынятымі і вайскоўцы.

Калі мы прыгледземся да зместу нашых народных казак, то гэту гісторыю мы знойдзем там перададзеную ў сімвалах. У сялянскай сям’і, прыкладам, родзіцца які-небудзь *Кацігарошак*, найсільнейшы за ўсіх, якія існуюць сілачы ў свеце. Падрасшы, ідзе нішчыць зло на зямлі і памалу дабірае сабе яшчэ двух, а часам трох асілкаў, якія ўрэшце робяць паміж сабой змову, каб загубіць яго і закідаюць у бяздонную, безвыходную пропасць. Але Кацігарошак раней-пазней дабываецца з пропасці і, пасаромеўшы сваіх сяброў, бярэ ў свае рукі кіраўніцтва над светам, якому дае спакой і шчасце.

Пад панаваннем старшын і духавенства, змацаваным вайскоўцамі, ратары ў грэцкай сімволіцы прыбіраюць постаць аднавокага цыклопа, а пазней дурнога і сляпога Паліфема.

Але яшчэ не канец на гэтым. Чужаземцы, прыманья спярша як госці, пачалі панявольваць славянскія народы і памалу абяртаць у сваіх нявольнікаў. Вышэйшыя класы, арыстакратыя і духавенства, зліліся з пануючымі прыходцамі.

Тут мы маем такую самую гісторыю, як і ў Італіі, дзе, за многа гадоў да заснавання Рыму, жыў высокакультурны народ этрускі. Чужаземныя дружыны паняволілі іх, абярнулі ў сваіх нявольнікаў і, пераняўшы ад іх культуру, ачарнілі этрускаў перад гісторыяй як дзікіх і нічога не вартых людзей. Аб дзівах мастацтва, промыслаў і навук, аб стане высокай асветы ў этрускаў мы сягоння даведваемся толькі з раскопак іхніх магілішч і гарадзішчаў. Цывілізацыя этруская загінула ў войнах прыходцаў з мясцовым жыхарствам. А пасля, за часоў Сцылія, безміласэрна, разам з выдатнейшымі мясцовымі людзьмі, былі нішчаны ўсякія помнікі этрускай культуры, іх кнігі і творы іхнага генія. І этруская культура заняпала на векі. Рым пакрыў яе маўчаннем або сыпаў лаянкай і знявагай.

Пад ударамі чужаземскіх наезднікаў заняпала і наша культура, а асабліва ў часе хрышчэння нарманамі славянаў.

Трэба памятаць, што міфалогія многіх народаў нічога супольнага з тэасофіяй не мае, як прыклад можа служыць лацінская міфалогія. Лічу патрэбным гэта зазначыць дзеля таго, каб стала відней, што з нашае міфалогіі належыць да тэасофіі, а што з'яўляецца толькі сімвалам прайдзенай народамі гісторыі.

Ёсць апавяданне аб Сатурне, што за яго панаванне быў на зямлі залаты век. Сатурн — бог патрыцыяў. Легенду гэтую, ведама, улажылі патрыярхі, спамінаючы сваё даўняе і безгранічнае панаванне. І дармо некаторыя хочучь бачыць у гэтым песімізм класічных народаў, якія, кладучы спярша век залаты, пасля сярэбраны, мядзяны, урэшце — зялезны, хацелі быццам зазначыць, што — чым далей, тым горш на свеце. Не, гэту гісторыю трэба паставіць у зусім другую плашчыню.

Сатурн пачаў есці сваіх дзяцей.

Гэту басню выдумала ўжо каста святароў, спіскуючы²⁵ супраць усеўладнага патрыярхату. Устаноўлены лацінскімі святарамі пазнейшы лад аддаваў уладу ў рукі багатых сямей, «абдарыў старшых братоў правам боскім і людскім» *jus pater* (згэтуль Юпітэр), крыўдзячы і вызываючы з правоў малодшую, ратарскую браццю. Утварыліся патрыцыі (паньы) і плебейцы (мужыкі).

Патрыцыі тонуць у збытках і раскошах, плебей у заплаці і падзяку за крываваў працу мае бізуны і розгі. І вось у лацінскім богабайніцтве апавядаецца, што Венера, жонка плебейскага Вулкана, стала задавацца з патрыцыянскім Марсам. Вулкан, не могучы знесці гэткай знявагі, абвівае спячых — Венеру і Марса — сеткай, падложанай пад іх, і выкідае іх на святло, каб яўным ужо сталася, што плебс змаўляецца і бяскарна пасягае на правы патрыцыяў. Гэта быў дакор, зроблены Апалону, вартаўніку права. Увесь Алімп устрывожаны. Апалон памярцвеў са знявагі. Адны багі смяюцца, а другія выказваюць злосьць і абурэнне. Юпітэр страшліва загрымеў — *quos ego!*..²⁶ Бачачы, аднак, прыгожую Венеру гэтак зняважанай, кажа: «Годзе ўжо ён... На Вулкана няма спосабаў — *quem ego!*..²⁷ За мяшанне ў маю спрэчку з Юнонай у справе надання правоў плебеям нядаўна так піхнуў яго я нагой на зямлю, што аж нагу ён зламаў».

У трудным палажэнні Юпітэру аж галава трашчыць. Як пагадзіць нязгоду ў народзе, пры ўсёўзрастаючых дамаганнях чэрні, пры заўзятай упорчывасці патрыцыянскіх багоў?

— Вулкан і Меркуры не даюць мне спакою ад таго часу, калі Марса з Венерай удалося прылавіць у сетку.

— Чатырох нас, — кажа Меркуры, — стань, Найвышэйшы, па нашай старане, і народная справа будзе выйрана.

²⁵ Спіскуючы (польск. *spiskować*) — складаючы змову.

²⁶ *Quos ego!* (лац.). — я вас!..

²⁷ *Quem ego!* (лац.). — я табе!..

— Найвышэйшай рады багоў не перагаласуем, шэсць галасоў супраць пяці,— адказаў Юпітэр.— Што рабіць? Галава трашчыць, што рабіць! Тут мяне рве, ствару Мінерву. Вулкан, валі молатам у галаву во тут, тут!

Вулкан выпаўняе загад. А калі, спужаныя відовішчам бацькаўбійства, багі збягаюцца, бачаць нованароджаную багіню, узброеную ад ног да галавы, выходзячую з патыліцы Юпітэра. Вось і багіня мудрасці — Мінерва.

— Плебейцы дапамінаюцца правоў,— кажа Меркуры.

Сталі галасаваць. Шэсць супраць шасці!

— Мне належыцца падвойны голас! — крыкнуў Юпітэр.

І справа народу была выйграная.

— Дык занясі ім зямельнае права! — крыкнуў Юпітэр.— Сам пагавару я з Юнонай і думаю, што яна дазволіць такжа права вольнай жаніцьбы.

Меркуры, які спаўняў абавязкі паштара, панёс весць на зямлю. І плебейцы атрымалі правы людскія і цывільныя. А ўсё гэта сталася вынікам неперасцерагання правоў бажкамі, залётнасцю Венеры і праз папусціцельства Юпітэра,— тлумачылі святары.

Меркуры, бог купецтва і прамысловасці, носіць свету нараспашку, служыць усім, хто плаціць: багом і людзям, небу і зямлі. Апякуецца злодзеямі і ашуканцамі. Пад яго апекай вырастае новая арыстакратыя — грашовая. У рады яе ўходзяць усе, кім апякуецца Меркуры. І на правы для гэтага стану багі, ад імені сваіх кліентаў, патрыцыяў, павінны былі згадзіцца.

Не глядзя на тое, што даўно па-свойму рашыў Юпітэр зямельнае права, права гэта да сягоння несправядлівае. І будзе датуль актуальным, пакуль кожны народ не станецца гаспадаром у сваім краі, пакуль кожны, хто палівае сваім потам загон, не будзе праўным, прызнавым і ўсвячоным правам яго валадаром.

Гэты ж час ужо недалёк!

У гэты момант, калі, скончыўшы гутарку, прымоўк Іван Іванавіч, а я аддаўся размышляню, нас акружыла маўклівая ціш, скрозь каторую знекуль стаў даходзіць да вуха ціхі харальны спеў. Спярша гэты спеў быў такі ціхі, што зліваўся з тутненнем сэрца і крыві ў жылах. Але ў меру таго, як я, натужаючы свой слых, услухаўся, ён усё рос і ўрэшце набіраў штотым больш выразістасці. Калі спеў гэтых многіх галасоў стаў набліжацца, я пытаюча глянуў на Івана Іванавіча.

— Гэта пяюць нашыя старцы,— сказаў ён спакойна.

— Як! Дык хіба ж гэты падзямеллі заселены людзьмі? — здзівіўся я.

— Так. Жыццё ў гэтых падзямеллях ідзе старое, даўняе. Вам жа хіба прыходзілася чуваць ад народа ды і чытаць у так званай этнаграфічнай літаратуры аб праваліўшыхся гарадах, цэрквах, манастырах. Хіба ж вы не чулі аб невядомым горадзе Багоцку, во тут, каля Полацка? Другі такі горад, што каля Гомеля, апісаў расейскі пісьменнік пад найменнем Кіцежа. На землях, якія ў апошнія часы ў дакравіцкую эпоху засялялі готы, гэтакія гарады існуюць...

Я здзіўлена ўзіраўся на Івана Іванавіча і сам не ведаў, што аб усім гэтым судзіць, гэтак было ўсё, чутае і бачанае, незвычайным для майго разумення, што я павёў рукой сабе па абліччы, каб пераканацца, ці ўсё гэта не галюцынацыя, не сон... Але чоў мой мяне не ашукваў...

Іван Іванавіч пры гэтым устаў і, адчыніўшы дзверы ў сцяне, павёў мяне доўгім і шырокім праходам, аж урэшце мы апынуліся ў вялікай і светлай салі. Не было там ні свечак, ні лямпаў, святло як быццам само сабой стаяла ў салі. Сцены былі запоўнены ўсякімі кнігамі і звіткамі рукапісаў. Падышоўшы да адной з паліц, Іван Іванавіч зняў пергамінны рукапіс, кажучы:

— Во гэта сведчанне падарожнага, які бываў у нашым краю за некалькі сот лет да арабскага пісьменніка

Масудзі, які яго сведчанне асобным раздзелам (Маруджа, 62) са старых кніг упісаў у свае кнігі. Тут мова аб гарадах і святынях славянскіх. Руін гэтых гарадоў і святынь цяперашняя археалогія не знаходзіць на зямельнай паверхні, бо яны дзіўнай умеласцю старабытных нашых інжынераў апушчаны ў глыб зямлі, як вось і гэта наша святыня, у часці будынкаў якой мы цяпер з вамі знаходзімся. У гэтай кнізе вось што аб ёй напісана: «*З гэтых святынь адна пабудавана на гары, гэта дзіва свету, а як кажуць знаўцы, прыклад архітэктуры і распарадкавання разнаякага камення, ужытага да гэтай будоўлі. Сабраны там дарагія каменні невыказанай цэннасці, а такжа знакі, паказуючыя будучыню*».

— Усё, што тут напісана, — шчырая праўда! — казаў Іван Іванавіч, складаючы кнігу. — Цяпер жа я пайду на момант да нашых старцаў, а Вы агледзьце радчайшую ў свеце бібліятэку.

— Прашу вас, скажыце, хто гэта такія старцы і як яны жывуць тут?

— Гляньце на гэту салю, — сказаў Іван Іванавіч, — вы тут не ўбачыце нідзе ніякіх прылад да асвятлення, а ў салі светла і цёпла. Гэта таму, што сцены гэтай салі пакрыты элементам, падобным да радыю, з якога пабудована сонца. Пад гэтым святлом і расціны і людзі могуць жыць без ушчэрбку для свайго здароўя. Гэты элемент, тут ужыты як маса да тынкавання сцен, акром святла і цяпла мае яшчэ і другія дзействы: хто знаходзіцца заўсёды пад уплывам яго святла, не падлягае старасці, якая паходзіць ад звапнення кроваточных начынняў у людскім арганізме. Пад уплывам гэтага святла вапна не можа ў арганізме зацвердзяваць, а дзеля гэтага чалавек застаецца назаўсёды ў адным веку, а як вынік гэтага — не падлягае смерці. Мы з вамі цяпер знаходзімся на глыбіні каля тысячы метраў ад паверхні зямлі, і аднак жа вы аддыхаеце лёгкім паветрам, гэта таму, што элемент гэты, які завецца гетынам, мае ўласнасць паглынаючую лішкі кіслых газаў. Вось жа старыя вучоныя,

сышоўшы з поля дзікага змагання на зямлі, жывуць тут, працуючы над навукай і ўмеласцямі ў сваіх абшырных і добра абстаўленых бібліятэках і лабараторыях. Працуюць, чакаючы часу, калі ім прыйдзеца ізноў выйсці да свайго народа. Адным з важнейшых адкрыццяў, якія імі тут зроблены, ёсць крывін, пры помачы якога кожную рэч можна разлажыць на першапачатковыя высхады і з першапачатковых высхадаў злажыць любую рэч. Прыкладам: з высхадаў паветра і вады можна вытварыць камень, золата, хлеб, тлушч і, наадварот, кожную рэч можна перамяніць у другую. Прыкладам, той жа бруковы камень можна змяніць у хлеб ці золата, у паветра ці любога смаку сталовае масла. Бо першапачаткавы высхад ва ўсім ёсць адзін і той жа, залежыць толькі ад таго, які надаецца кірунак руху яго праатамам. Гэтае вялікай вагі адкрыццё, зробленае нашымі старцамі, развяза на зямлі сацыяльнае пытанне... Пытанне пракорму людзей.

У гэты момант недзе здалёк пачуўся званок, і Іван Іванавіч, падаўшы мне на развітанне руку, выйшаў у праход, які пачынаўся з левай стараны салі, сказаўшы:

— Вам, аматару кніг, думаю, маркотна тут не будзе.

Я, не трацячы часу, стаў разглядаць кнігі. Адзел бібліятэкі, у якім я знаходзіўся, складаўся з помнікаў старасвецкіх арабскіх, грэцкіх, індускіх і егіпецкіх пісьменнікаў. Аграмадныя фаліянты, пісанья на пергамяне і шоўкавых тканінах, залягалі ўсе сцены: унізе, каля сцен, у дубовых, абіваных сярэбранай бляхай скрынях разложаны былі звіткі, пісанья на розных мовах. З плану бібліятэкі, які быў выябражаны на мармурнай дошцы сярод салі, відаць было, што адзел славянскіх кніг знаходзіўся ў трэцяй салі, ідучы налева. Я паспяшыў туды.

У гэты момант нейкі лёгкі быццам звон угары звярнуў маю ўвагу. Я падняў галаву і ўбачыў, што са сцяны выступае масіўны каменны блок, у кшталце стала, з глыбокімі ўнізе выемкамі. На сталю быў расстаўлены цэлы рад жоўтага металу, стылёвых міс, а на іх разло-

жаны свежыя фрукты і закускі, пасярод жа красавалася бутэлька са «Старкай». Падышоўшы да стала, я ўбачыў картку, пісаную рукою Івана Іванавіча, гэткага зместу: *«Паважаны Дружа. Усё, што знойдзеце на гэтым стане, толькі што прыгатавана пры помачы выыхаду «крывін». Спрабуйце, ці годна да ўжытку. Ваш Іван Іванавіч»*.

Я сеў пры стане і ў часе яды пераканаўся, што падзеная закуска вызначалася вялікім кулінарным мастацтвам. Пячэння была гарачая і сочная, з прыемным водарам дымлянiны; фрукты мелі дзіўную свежасць; «Старка» цягнулася з бутэлькі, як аліва, і разыходзілася па арганізме хвалямі прыемнага цяпла.

Перакусіўшы, я скіраваўся ў славянскі адзел бібліятэкі. Багацце, якое я тут убачыў у звітках і фаліянтах, прост не паддаецца апісанню. Тут я бачыў не толькі фаліант полацкай летапісі, пісанай рукою княжны Еўфрасініі, але і летапісы шмат ранейшых перыядаў існавання нашага народа. Убачыў сабранне навукі Зямельчыца, якое складалася з чатырох кніг, разбітых кожная на семдзсят два раздзелы. На змест кнігі злажыліся: маральнае права, цывільнае і дзяржаўнае права, гісторыя народа і анталогія лепшых тагачасных літаратурных твораў. Цэлы адзел бібліятэкі складаўся з кніг, пісаных глаголіцай, якая, як я тут пераканаўся, была шмат старэйшай бадай на добрую паўтысячу лет славянскай граматай, знакі якой развіліся з славянскіх герографіаў. Старанна апрацаваныя табліцы развіцця пісьменных славянскіх знакаў паказвалі не толькі перамены ў формах знакаў, але давалі адначасна і храналагічныя даныя, з якіх відаць было, што пачаткі пісьменнасці славянскай трэба аднесці на канец чацвёртага тысячагоддзя перад нашай эрай. Цікава было глядзець па гэтых табліцах, як з людскай фігуры (рысаванай у герографіах поўнасьцю) вытварыўся знак «аз» — «я», нашае цяперашняе вялікае «А», у каторым з людскай постаці засталіся ўнізе толькі дзве палкі, а ў папярэчцы памяць аб рысаваным калісь

паясе. Як цвёрда трымаўся цэлыя тысячалецці знак змяі і дахаваўся да нашых часоў у славянскай літары «зело», а такжа знак жука ў літары — «ж», які сягоння яшчэ напамінае сабой кузурку. У аддзеле архітэктуры бачыў я дзіўнай прыгожасці стылёвыя будоўлі так званага гецакага стылю. У аддзеле пісьменнасці хрысціянскіх часоў з асаблівай пашанай перахоўваліся тут рукапісы першых хрысціянскіх апосталаў Кірылы і Мяфодзія, аб якіх трэба, аднак, на аснове пачэрпнутых мною ў бібліятэцы даных сказаць, што хоць яны сапраўды пераклалі Святое пісьмо на славянскую мову, але ў пісьменнасці славянскай, так званымі кірылаўскімі літарамі, на добрыя чатыры сталецці іх папярэдзілі розныя хрысціянскія сектанты, а перадусім маніхейцы, паўлікіянцы і мэсальянцы. Усе гэтыя сектанты пісалі грэцкімі літарамі паславянску, дапасоўваючы іх да славянскай мовы. І пераклад кананічных кніг на славянскую мову папярэдзілі розныя сказанні, як, прыкладам: *«Сказанне аб Адаме»*, *«Кнігі Эноха справядлівага»*, *«Сказанне аб Ламэху і Мэльхізэдэху»*, *«Запаветы дванаццаці патрыярхаў»*, *«Пасланне Абраама да Хрыста»*, *«Евангелле Хамы»*, *«Евангелле Нікадымава»* і шмат іншых.

Урэшце, змучаны пераглядам кніг, я надумаў абысці бібліятэку, і з гэтай мэтай выйшаў у другую салю, а з другой у трэцюю і гэтак далей. Прайшоўшы дзесяткі два саль, напоўненых кнігамі, я апынуўся перад глыбокай нішай, у якой была памешчана фігура чалавечая з бліскучымі вачыма. У меру збліжэння да яе, вочы фігуры штараз ярчэй свяцілі, прычым чулася ў іх нейкая прыцягальная сіла. Калі я быў на адлегласці метраў дзесяць ад фігуры, я ўжо не меў сілы стрымаць сябе, нешта незразумелае, непаборнае цягнула наперад, і высілкам усёй волі я не мог спыніць сябе, каб не ісці далей. Фігура была з жоўтага металу, утрая большая ад натуральнага чалавечага ўзросту. Ад сіняватага бляску святла вачэй фігуры, які быў скіраваны прост ў мае вочы, я чуў, як цела маё млела. У гэты момант фігура правай рукой ударыла тры

разы ў шчыт, які быў у яе на левай руцэ. Аглушаючы патройны гук дарэшты спаралізаваў мяне, і я страціў прытомнасць.

VI

Калі я адкрыў вочы, то ўбачыў, што ляжу ў гатэлі на сваёй пасцелі ў адзежы. Праз вакно ярка свяціла сонца і двума агністымі стаўпамі клалася на памост перад маім ложкам.

У гэты момант нехта пастукаў у дзверы.

— Але! Прашу! — сказаў я.

Адчыніліся дзверы, і я ўбачыў на парозе Падземнага чалавека. Ён падышоў да мяне і, паздароўваўшыся, сеў пры ложку. Глянуўшы на яго, я ўбачыў шырокую блізну на левай шчацэ, ад вуха да падбародка. Мне зразу ўспомнілася падзямелле, і я ўскочыў з ложка. Стары глядзеў нейкім цвёрдым сталёвым поглядам мне ў вочы. Гэты яго погляд наводзіў на мяне нейкі забабонны страх, і я зноў сеў на ложку.

Стары моўчкі пачаў капацца ў падысподным кішэні сваёй спанцэркі і па нейкім часе выняў адтуль даволі пакомканы канверт, падаючы які мне, сказаў:

— Гэта вось вам цэдулка ад Івана Іванавіча.

Я паспешна схапіў канверт і, раздзёршы яго, дабыў запіску, у якой было напісана:

«Паважаны Друза, заўтра мае імяніны, а сягоння вечарам свята Купалле. Загляньце вечарком, пагаворым ізноў аб мілай старасвеччыне. Стол я прыгатаваў наводле сваіх рэцэптаў. Спрабуеце, ці годная мая кулінарыя да ўжытку. Ваш Іван Іванавіч.

Полацак, 23 чэрвеня».

Я хутка глянуў на сцяну, две вісеў адрыўны калян-дар, там віднелася дата 20 чэрвеня.

Гэта быў дзень, калі я прыехаў у Полацак і вечарам гасціў у Івана Іванавіча.

— Якая сягоння дата? — спытаў я ў Падземнага чалавека.

— А якая ж, то ж ведама — 23 чэрвеня, — адказаў ён, пасміхаючыся.

— А калі я ў вас быў?

— То ж вы заўчора былі ў нас, у аўторак, а сягоння мы маем, дзякаваць Богу, чацвер, заўтра будзе пятніца, святога Яна.

Голас Падземнага чалавека здаўся мне нейкім скрыпучым, уплываючым на нервы, як пілаванне па зялезу.

Мяне агарнуў ізноў забабонны страх, і я пастараўся чым хутчэй пазбыцца гасця. На адходным, замест звыклых слоў пры развітанні, ён сказаў:

— Мы яшчэ ўбачымся.

Застаўшыся адзін, я прыпамінаў абраз па абразе ўсё мной бачанае ад часу павароту дамоў з гасціны ад Івана Іванавіча.

Не, я не сніў. Думаў, перадумваў і ўзноў прыходзіў да пераканання, што ўсё гэта было наяве, усё гэта было рэальнасцю. «Можа, я пераблытаў даты», — глянуў я і, каб пераканацца, выняў з кішані запісную кніжку. Так, праўда: выехаў я з Вільні вечарам 19 чэрвеня, раніцай дваццатага быў у Полацку. Я пазваніў.

Калі прыйшоў нумарны, я спытаўся ў яго, якая сягоння дата?

Перш чым адказаць на пытанне, ён хутка загаварыў:

— Добра, што вы, панічу, вярнуліся, а то ўчора прынеслі вам тэлеграму, а як вас не было, то я не ведаў, што рабіць з ёю. Дата ж, панічыку, сягоння дваццаць трэцяе. Але дзе гэта вы, паніч, бавілі так доўга? Як мне казалі, што вы выехалі ў госці, то я, прызнацца, і не прыбіраў, — і ён заклапаціўся каля ўмывальніка.

— Хто табе сказаў, што я выехаў у госці? — спытаўся я парывіста.

— Ды ж во гэты самы, што быў цяпер у вас, панічыку, Падземнік, як яго ў нас называюць.

А пасля ён спахапіўся і борзда пабег па тэлеграму.

Тэлеграма была з дому:

«Прыезджай назад першым поездам, важныя

справы,» — пісалася ў тэлеграме. Я крэпка занепакоіўся, бо, выяжджаючы, ніякіх «важных справаў» не правідзелася. Што там? Хвароба? Няшчасце? Чаму не сказана, якія там справы?

І, гэтак раздумваючы, я пачаў складаць свае рэчы. Пасля сеў і адпісаў Івану Іванавічу на яго запросіны, што з прычыны клічучай дамоў тэлеграмы не буду ў яго на імянінах, і, пажадаўшы яму ўсяго лепшага, закончыў лісток.

Таго ж дня, позным вечарам, быў я ўжо дома. Аказалася, ніякіх важных спраў дома не было і ніхто з дамовых мне тэлеграмы не высылаў. Хоць на белягу выразна было памечана: *«Выслана з Вільні, прынята ў Полацку»*.

У ранічнай газеце 24 чэрвеня я прачытаў тэлеграму з Полацка гэткага зместу: *«Учора, 23 чэрвеня, вечарам, памёр мясцовы полацкі археалог і гісторык Іван Іванавіч»*.

[1923]

З навукова-педагагічнай спадчыны

[З НАШАГА ЖЫЦЦЯ]

Прошлага месяца верасня бургамістр сталічнага чэшскага горада Прагі выдаў адозву да чэшскага грамадзянства, у каторай кажа, што праз гэты месяц на чэшскія нацыянальныя школы трэба злажыць паўмільёна рублёў. І... чэхі зложаць!

Чэхі — народ светлы, народ свядомы, каторы разумее, што справа грамадская, справа нацыянальная — гэта таксама справа і кожнага грамадзяніна, кожнага чэха паасобку. А ў нас? У нас доўгае паднявольнае жыццё асляпіла народ, адабрала ад яго характар, цвёрдасць, гордасць нацыянальную, зрабіла яго слугой і нявольнікам, скалечыла ягоную душу і давяло народ да таго, што ён мовы сваёй роднай, спрадвечнай — той мовы, каторая песняй калыснай лілася над ім з матчыных грудзей, пачаў стыдацца...

Да таго дайшло ўжо ў нас, што сын, пабыўшы ў свеце, кідае мову бацькоў сваіх лёгка і скоро, як дакураную папіросу, ані крыхаткі не падумаўшы аб тым, што, вярнуўшыся ў хату бацькоў, чужынцам будзе, не адну крываваю слязіну выцісне з вачэй «простых» бацькоў «крывы» сыноч, што ўсё роднае, забытае нявіднай сцяной стане памеж ім і цэлым народам яго і, як злая мара, ляжа на пуціне яго жыцця. Доўгае паднявольнае жыццё селяніна зрабіла яго тым, што ён калі хоча паказац-

ца разумнейшым або далікатнейшым, то панскай мовай загаворыць, а не сваёй, бо рабская ягоная душа і розум цёмны, прымушаюць лічыць усё сваё, хаця бы найлепшае, нечым горшым.

Вось як яно ў нас са справай свядомасці нацыянальнай, а што ўжо казаць аб зразуменні супольнай грамадскай справы!

Няхай жа кожны, у кім дух народа не згас, чья душа парвала іржавыя нявольнічыя путы, хто перастаў чуцца прадажным таварам, а пачувае ў сабе дух чалавека — няхай словам і дзела сведчыць цёмным братам сваім, што і яны такія ж людзі, як і іншыя; няхай нясе сваю бацькоўскую мову ў жыццё, у свет, вучыць лічыць нацыянальную справу справай сваёй. Няхай у кожным кутку Беларусі і на чужыне выйдуць лепшыя сыны бацькаўшчыны нашае — выйдуць, падобна працавітаму аратаму, на глебу народную, няхай адвернуць непачатую скібу і сеюць зерне свядомасці нацыянальнай, каб тады, як і ад нас зажадаюць ахвяры на народнае дзела, людзі аб беларусах маглі бы так сказаць, як мы цяпер кажам аб чэхах:

— І яны зложаць!

[1909]

КОЛЬКІ СЛОЎ АБ ДАЎНЯЙ ВЕРЫ БЕЛАРУСАЎ

I

Павэдлуг даўняй паганскай веры нашых прадзедаў, пачатак усяму ў шырокім свеце даў спрадвечны Кон. Ён назначыў кірунак і долю як багам, так і людзям, зямлі і мору, звярам і раслінам, і ніхто і нішто ўжо змяніць не можа, нават ён сам, спрадвечны Кон. Нашы прадзеды, хочучы прадставіць сабе спрадвечнага Кона, вырэзвалі з каменю, металу або дрэва фігуру, зложаную з трох

вужоў, сплеченых у адно хвастамі і з раскінутымі ў розныя стараны галавамі. Гэта быў знак багаслаўлення, знак святы.

Усім жывым на зямлі кіравалі дзве глаўныя сілы: дабро і зло, свет і цемнь. Сімвалам добра, свету, жыцця было сонца; сімвалам зла і смерці — цемнь. Гэтыя праціўныя сабе дзве сілы вечна павінны былі змагацца паміж сабой, вечна ваяваць за ўласць над светам. Кожная з іх мела пад камандай грамады духаў, каторыя былі іх памочнікамі ў вечным змаганні. Продкі нашы верылі ў загробнае жыццё і ў тое, што душы добрых людзей, продкаў роду, аставаліся заўсягды з сваімі родзічамі; месца іхняе было на покуці. Душы злых людзей жылі пад зямлёй у вечнай цемні. Але апроч гэтых душ былі яшчэ душы ні злыя, ні добрыя, так сказаць, душы пакутныя; гэтыя знаходзіліся большую частку года пад зямлёй і выходзілі на зямлю толькі вясной: ад Радуніцы да Купалы. Гэта русалкі, казыткі і др.

За жыццём людскім на свеце пільнавалі глаўным чынам тры багі: *Rok* (у заходніх славян называўся ён *Prove* — правы, справядлівы), бог праўды, судоў, справядлівасці; *Лада* — бог ладу, добра і парадку, ды *Jesse*, бог міласці і любві бліжняга. Апрача гэтых багоў было яшчэ шмат іншых, каторыя апекаваліся аддзельнымі людзьмі або справамі. Так, бог громаў і маланак — *Пярун*. Бог жывёлы ўсялякай — *Волас*. Бог свету — *Светавід*. Бог купцоў — *Радагост* (у стараславянскай мове купец называўся гасцем).

Лада трымаў парадак на зямлі — лад, і пад яго апекай усё ішло парадкам, ладам, кругам: пасля дня наступала ноч, пасля зімы — лета, і ўсё ў сваім парадку, усё ў ладзе. Год састаўляў круг Лада, і ў гаду было тры Ладавых святкі і адно Дзядовае свята. Святы гэтыя прыпадалі якраз на пералом сонечнага года на вясну, лета, вясень і зіму, як ва ўсіх вельмі старых народаў, таксама вясной пачынаўся год і ў нашых продкаў, і на гэты час прыходзіліся глаўныя святкі.

Народная памяць даўжэй за ўсіх праслаўляла Рока і Лада. Рок, як ужо было сказана вышэй, быў богам праўды, справядлівасці, дзеля гэтага ён меў сваё асобнае месца чэсці, каторае ад яго імені называлася ўрочышчам. Продкі нашы жылі грамадамі, кожная грамада лічыла ў сабе сорок сямей і называлася соракам.

На ўсходняй мяжы сорака быў заўсягды капец, на версе каторага знаходзіўся тын, ці поруб, з двума варотамі, звернутымі на ўсход і захад. У порубе каля сцен стаялі лавы і пасярэдзіне ахвярны камень — жэртвенік, а перад порубам было ўрочышча, на каторае схадзіўся народ жэртвы (ахвяры) спраўляць і чыніць суды. За тын ухадзіць мелі права толькі старцы, начальнікі родаў, варожы і дзевы. Мог туды хавацца ад помсты людзей праступнік і чакаць тут суда; калі праступнік пераступіў парог порубу, ён быў ужо зусім бяспечны, бо лічыўся пад апекай самога Рока. Варожы і дзевы адзяваліся ў доўгія белыя кашулі, каторыя называліся сарачыцамі — ад саракі складак, якія яны павінны былі мець; перапяясваліся бэльнікамі, зеллем і па сьгонняшні дзень святым, азначаючым усё тое, «што было, што збылося». Да цяперашніх часоў беларускія жанкі (у Магіл[еўскай] губ.), шыючы кашулі і казакіны, стараюцца, каб на іх было не менш 40 складак. Варожы і дзевы, як бязвінныя, не пастрыгалі валасоў і пры абрадах надзявалі на галаву вянкi з жывых кветак; дзеля гэтага ў нас да цяперашніх часоў падстрыгаюць маладуху; даўней падстрыгалі і дзевак, каторыя зблудзілі, і запусціць касу абычай ім ужо не пазваляў. Дзеля гэтага ў дзявочых і заручынных песнях дзяўчаты бядуць аб сваёй русай касе і дзявочым вянку.

*Выплету ўплёт
Я з русай касы,
Выплету, павешу —
Уплёт на прыклець,
А вянок на тынок...—*

пяецца ў вясельнай песні Магіл. губ.

*Русу касу пастрыгаці,
Слёзкі свае разліваці...—*

пые другая песня пры пастрыжынах, бо пастрыжаная жанка ўжо пакіне сваіх таварак і гульні дзявочыя.

*Стары бабы чапцы шыці,
Красны дзеўкі вянкi віці —*

было прызначэнне жанок у даўніх часах. На ўрочышчы ўрочылі, прарочылі і судзілі дзевы, углядаючыся ў ваду, налітую ў якую-небудзь пасудзіну, або, як даўней называлі, сосуд, ці осуд. І цяпер яшчэ народ наш верыць, што вада гаворыць і паказвае людскую крыўду. Урочанне, прарочанне пераходзіла з маткі на дачку, з пакалення ў пакаленне. У нас на Беларусі ў даўнія часы суды называлі рокамі, рочкамі, а межавыя суды адбываліся пад адкрытым небам на ўрочышчах ажно да палавіны XVII стагоддзя.

Лада адбіраў чэсць на ўрочышчы, па каторым ніколі не прайшоў плуг, на зямлі дзявочай; да цяперашніх часоў такія ўрочышчы называюцца лядам, лядзінай.

II

Першым вясеннім і найбольшым святам у нашых паганскіх прадзедаў была Радаўніца. Названне гэтага свята пайшло ад «радавацца» са скончанага панавання Марэны, смерці, зімы, — з павароту сонца і вясны, з прыходу на зямлю нябожчыкаў. Па-стараславянску нябожчык называецца навій, дзеля гэтага ў нас па сягонняшні дзень Радаўніца называецца наўскі вялікдзень. У гэты дзень яшчэ і цяпер дзе-нідзе топяць куль саломы, прыбраны на бабу, у першай за вёскай лужыне, разумеючы, што гэта топяць саму Марэну — смерць, каторая разам з марозамі панавала ўсю зімку над зямлёй і людзьмі; цяпер ужо скончылася яе панаванне, цяпер ужо прыйшла закліканая Ладава дачка, Лёля, каб панаваць над светам.

Закліканне вясны пачынаецца ад Вербніка да Радаўніцы. Дзяўчаты збіраюцца з усёй вёскай на ўзгорак каля гумнішч, расцілаюць на зямлі салому і, выбраўшы спаміж сябе самую прыгожую дзяўчыну, адзяваюць яе ў белую сарочыну, шыю, рукі і стан прыбіраюць у зе-

лень, а на галаву кладуць вянок веснавых красак; тады садзяць яе на вышэйшым месцы і пачынаюць пяць заклікальныя, веснавыя песні. Пры ёй кладуць зялёныя вянкi, ставяць хлеб, масла, тварог, смятану. Пасля, пабраўшыся за рукі, ідуць з песнямі хараводам кругом прыбранай дзяўчыны, каторая прадстаўляе багіню вясны Лёлю. Пры гэтым пяюць:

*Багаславі, Божэ, зіму праваджаць,
Зіму праваджаць, вясну заклікаць,
Вясну заклікаць, лета дажыдаць.*

А пасля:

*Ой, вясна, вясна!
Да якая ж ты красна!
Мы табе спяваемо,
Цябе міла спатыкаемо.
Спявайма жа, браткі,
Кожны каля сваёй хаткі.
Жаваронак на небе лятае,
Вясне песеньку спявае.
Дзеткі нашы гурбою
Весляцца вясною,
Паплёсківаюць ручкамі,
Падрыгіваюць ножкамі.
Пажанемо волікі,
Будзем пасвіць конікі,
Будзем кветкі збіраці,
Будзем ў вяночкі ўплятаці.*

Яйко ва ўсіх старых народаў азначала скрытае жыццё — уваскрасенне; гэта сімвалічнае значэнне яйка было так агульным, што хрысціянскія апосталы не толькі не адкінулі яго, але прыдалі яму і хрысціянскае значэнне. Сам чырвоны колер яйка лучыцца з сімвалам чырвонага сонца, вясенняга свята. На Радаўніцу рабілі дома абед, а на гэты абед складаліся плады ўваскросшага жыцця: цяляты, ягняты, парасяты, сыр, яйкі, масла. Гаспадыні на Радаўніцу прыносілі святы агонь з урочышча. Па сьгонняшні дзень у нас на Беларусі народ, выпаўняючы наказы старой веры, на Радаўніцу ходзіць са свянцоным

на могiлкі. Спярша плачуць і галосяць, пасля ядуць, п'юць і медам ці водкай паліваюць могiлкі, а пры гэтым так зазваюць к сабе душы дзядоў: «Святыя дзяды, хадзіце к нам хлеб і соль есці!» — і так завуць тройчы. Нашы продкі верылі, што, пачаўшы ад Радаўніцы ажно да Купалы, душы памершых ходзяць па зямлі.

У гэтым жа самым часе святкавалі свята Ярылы, сына Грамавіцы і Сонца — Дажбога. Св. Юрый у хрысціянстве замяніў Ярылу. Народ наш ведае, як выглядае Ярыла: гэта малады прыгожы мужчына; ён ездзіць на белым кані і сам у бель адзеты, на галаве ў яго вянок, у руках залатыя ключы, ногі босыя. Бог гэты быў Богам любві і плоднасці, а такжа ўраджаяў. На Юр'я Ярыла адмыкае зямлю і ваду і пускае на свет цёплую расу. У гэты ж дзень абычай наказвае выганяць у поле кароў. На Юр'я пяюць:

*А Юр'ева маці
Па небе хадзіла,
З Юр'ем гаварыла:
«А Юр'я, мой Юр'я,
Адамкні зямлю
Ды пусці расу...»*

Да канца красавіка месяца славілі даўней бога Ярылу. У Гродзенскай губерні месцамі і цяпер на Юр'я збіраюцца дзяўчаты, выбіраюць адну спамяж сябе, адзьяваюць яе ва ўсё белае, прыбіраюць вянкамі, садзяць на белага каня; тады акружаюць яе як дзяўчаты, так і другія жыцелі вёскі ды так вядуць каня праз засеяныя палі. Старцы ідуць наперадзе. Пры гэтым дзяўчаты спяваюць свае песні. Ва ўсіх у руках жывыя кветкі, а на галаве вянкi з веснавых красак.

На час даўняга паганскага свята Радаўніцы прыпадае цяпер якраз хрысціянскае свята ўваскрасення Хрыста — Вялікдзень. На Вялікдзень перанесены іншыя паганскія абычaй, як, напрыклад, валачобнае. Найлепшы знаток беларусаў, Шэйна, называе песні валачобныя песнямі— легендамі; сапраўды, яны вельмі цікавыя і становяць

прыналежнасць толькі беларускага народа, бо ў другіх славянскіх плямён калі і спатыкаюцца, то не так моцна выдаюцца, як у нас. Песні валачобныя — гэта самы стары астатак паганскіх часоў; яны мелі калісь значэнне календара, у каторым гаспадарам валачобнікі з песнямі і музыкай абвяшчалі наступленне вясны і прыход лета.

[1910]

ПЯТРОК З КРОШЫНА

Цікавую ведамасць аб беларускім паэце-сялянине знаходзім у кніжцы «*Powieść mojego czasu*», выданай у Познані ў 1858 гаду праз невядомага аўтара. Праўдзівае гэтае здарэнне апісана ў кніжцы на 252—265 старонках больш-меней такімі словамі.

Каля 1820-х гадоў у мястэчку Крошыне Мінскай губерні Навагрудзкага павета жыў ксёндз МагнушэўскіЗ. Быў гэта чалавек незвычайна светлы і справядлівы. Як быў маладым, ён выхоўваў дзяцей у князя Мацея Радзівіла ў Палоначцы і за сваю сумленную працу дастаў ад Радзівілаў багатую парафію — Крошын. Стаўшыся парафіяльным ксяндзом, Магнушэўскі ў першы чарод скасаваў усе платы за шлюбы, ксціны і пахароны, а нават калі да шлюбу, з кстом ці за пахаронамі прыходзілі людзі бедныя, то ён яшчэ з сваіх грошы, што паступалі на ахвяру ў касцёл, даваў ім падмогу. Апроч гэтага, ксёндз Магнушэўскі пры касцёле ў Крошыне залажыў школку для сялянскіх дзяцей, каторых сам зімой вучыў граматы. А ў сварках паміж сялянамі і гаспадаром двара, панам Юрагай, заўсёды стаяў за сялян, і за гэта двор глядзеў на ксяндза Магнушэўскага, як на бунтара, каторы, бышцам, падбіваў сялян проці «навін», якія ў той час маніўся завясці ў сябе п. Юрага.

Справа была аб зямлю. З даўных часоў на землях князеў Радзівілаў сяляне карысталіся правам купляць і прадаваць, браць і аддаваць у застаў зямлю, на каторай

яны сядзелі. Прадаючы ці аддаючы пад заставу зямлю, селянін браў на сябе чыншавую і прыгонную павіннасць у двор, а той, хто купляў ці браў пад заставу, становіўся саўсім незалежным ад двара. Пазбыўшыся ж часці або і ўсёй зямлі, селянін часта не мог плаціць чынш, а іншы і саўсім пакідаў родныя ваколіцы. З гэтай прычыны ў двары часта не хватала дармовых рук да працы. Вышэй-успомнены Юрага, ажаніўшыся з княжной Антанінай Радзівілоўнай, дастаў за ёй у пасазе колькі двароў, між імі і Крошын з падданымі; разглядзеўшыся па ўсёй гаспадарцы, задумаў ён павялічыць даходы. Даходы ж можна было павялічыць, толькі адабраўшы зямлю ад сялян, каторыя не адбывалі прыгону, бо сядзелі на купленай зямлі, і запісаўшы іх у падданыя. Але як гэта зрабіць? Юрага прыдумаў, як яму здавалася, саўсім справядлівы на гэта спосаб: па дабравольным угаворы звярнуць плочаныя сялянамі за зямлю грошы і, прылучыўшы зямлю да двара, аддаць яе тым жа самым сялянам ужо за чынш і прыгонную павіннасць. Але сяляне, бунтаваныя, быццам, праз ксяндза Магнушэўскага, не хацелі на гэта прыстаць, бо такі ўгавор адбіраў у іх незалежнасць. Тады Юрага пастанавіў даходзіць свайго права праз суд. Скончылася ўсё гэта тым, што былі прысланы ў Крошын дзве роты салдатаў, каторыя засекалі колькі чалавек на месцы, а каля двух дзесяткоў саслалі ў Сібір або здалі ў салдаты.

Дзякуючы ўсяму гэтаму ксёндз Магнушэўскі аславіўся на ўвесь край, як кіраўнік «крошынскага бунту», але давясці яму гэтага ніяк не здолелі дык і пакінулі яго ў спакоі да таго часу, пакуль тагачасны начальнік краю, сенатар Навасільцаў, з рэктарам віленскага універсітэта прафесарам Пеліканам не даведася ад п. Сулістроўскай, што ксёндз Магнушэўскі мае пры крошынскай плябаніі патайную школку і быццам ён у гэтай школцы шырыць бунтарскія думкі. Пачуўшы аб усім гэтым, сенатар Навасільцаў з прафесарам Пеліканам пастанавілі разглядзець справу на месцы і з гэтай мэтай,

едучы быццам то ў Слонім, прыехалі ў Крошын да кс. Магнушэўскага.

Ксёндз Магнушэўскі быў ужо стары чалавек, і апошнія здарэнні з крошынскім бунтам падарвалі яму здароўе ды недаверчыва настроілі да ўсіх чужых людзей. Змеркаваўшы гэта, сенатар Навасільцаў з Пеліканам сталі гаварыць на карысьць сялян і лёстачкамі пацягнулі за язык старца, каторы, заступаючыся за сялян, думаў, што іх бароніць і што паможа ім гэтым. Навасільцаў пачаў яго вінаваціць, што ва ўсім гэтым віна яго як духоўніка, што не асвятчае народ. Магнушэўскі сказаў, што ён робіць, што дуж, і што зімой вучыць хлапцоў граматы, да нават захацеў паказаць ім сваіх вучанікоў. Пасланец, пайшоўшы ў вёску, прывёў з поля і з пашы — ад барон і жывёлы колькі хлапцоў. Сенатар і рэктар былі іх і хвалілі, заручаючы, што ксёндз Магнушэўскі робіць вялікую прыслугу для краю. Ксёндз Магнушэўскі сам шчыра верыў у гэта і пачаў расказваць, якія вялікія здольнасці скрыты ў гэтых бедных хлопцах і якая б была карысьць для краю, каб ім памагчы развіцца. Асабліва хваліў Петрачка, каторы мог бы быць слаўным паэтам, каб яму даць навуку; каб жа пацвердзіць свае словы, паклікаў Петрука і сказаў яму прачытаць яго ўласныя вершы, пісаныя беларускай мовай. Пятрок дастаў з-за пазухі сшытак сваіх твораў і, нічога благога не спадзяваючыся, пачаў чытаць. У памяці апісваючага ўсё гэта астаўся толькі адзін вершык, каторы ён і падаў у сваёй кніжцы.

Вось гэты вершык:

*Заграй, заграй, хлопча малы,
І ў скрытачкі і ў цымбалы,
А я заграю у дуду,
Бо ў Крашыне жыць ня буду.*

*Бо ў Крашыне пан сярдзіты,
Бацька кіямі забіты,
Маці тужыць, сястра плача,
Гдзе ты пойдаеш, небарачэ?*

*Гдзе я пайду? Мілы Божэ!
Пайду ў сьвет, у бездарожэ,
У ваўкалака абярнуся,
Слёзна на вас абзірнуся.*

*Будзь здарова, маці міла!
Каб ты мяне не радзіла,
Каб ты мяне не карміла,
Шчасліўшая бы ты была!*

*Каб я каршуню радзіўся,
Я бы без паноў абыўся,
У паничызну б не пагналі,
У рэкруты б не забралі.*

*Мне пастушком век ня быці,
А ў маскалях трудна жыці,
А я і расці баюся,
Гдзе ж я, бедны, абярнуся?*

*Ой, кажане, кажане!
Чаму ж ня сеў ты на мяне?
Каб я большы не падрас
Ды ад бацькавых калёс.*

Такія і гэтаму падобныя нараканні хлапца-падростка разжалілі старца, але саўсім іначай паглядзелі на гэта экзаменатары, каторыя праслухалі шэсць ці сем вершыкаў, пераглядаючыся паміж сабой у месцах вастрэйшых. После сенатар узяў сшытак з вершамі ад Петрука, і выехалі, дакляруючы, што падумаюць аб долі такога незвычайнага паэты.

Праз колькі дзён после гэтага экзамену Петрука забрала паліцыя ў салдаты на ўсё жыццё, а ксяндза Магнушэўскага арыштавалі; прыбіты горам, ён скоро памёр.

[1911]

ЯК ПАСТУПАЦЬ, КАБ ДЗЕЦІ, ВЫРАСШЫ, ШАНАВАЛІ СВАІХ БАЦЬКОЎ І БЫЛІ ІМ АПОРАЙ НА СТАРАСЦЬ

Бывае так, што бацькі б'юцца, гаруюць, апошняе — ад губы адняўшы — аддаюць, каб дзяцей вывесці ў людзі, а выраслі дзеці, узгадаваліся, адукаваліся, і не толькі бацькі іх помачы на старыя годы не дачакаюцца, але яшчэ пагарду маюць ад «разумных» сыноў, каторыя стыдаюцца сваіх бацькоў-мужыкоў. А прыедзе такі сын ці дачка да бацькоў, то свой не свой: ні згаварыцца, ні думкамі падзяліцца. Вось табе і адплата за твой пот і мазалі, стары бацька, за твае няспанья ночы над калыскай, старая маці!..

А хто ў гэтым вінават? Самі бацькі. Пакуль дзіцё малое было, не вучылі шанаваць свайго роднага, а часта, можа, гэтага роднага, мужыцкага і самі чураліся, — вось дзеці пайшлі вашым следам, толькі далей — яны саўсім адступіліся ад усяго «простага» ды разам і ад вас, прастакоў. А трэба, пакуль дзіцё малое, вучыць яго гаварыць роднай мовай, шанаваць гэту мову; трэба перасцерагаць, каб не перакручвалі яе чужымі словамі; трэба, каб маці паяла дзецям свае песні простыя, прывучала шанаваць прадзедаўскія абычаі, — тады як сыноў твайго вырасце і пойдзе ў чужыя людзі, нічым з душы яго не выб'юць любові да свайго роднага, і дзе б ён ні быў — хоць за морам, яго заўсёды пацягне сэрца ў свой куток, да сваіх бацькоў. У чужой старане, пачуўшы роднае слова з вуснаў незнаёмага чалавека, ён прывітае яго, як брата. Бо мова — гэта найкрапчэйшы вузел, які звязвае бацькоў з дзяцьмі, людзей з людзьмі.

Калі пачынаюць дзеці хадзіць у школу і вучыцца там граматы, то бацькі павінны пастарацца, каб у хаце былі кніжкі ў роднай беларускай мове: няхай дзеці ўкладаюцца побач з чужой граматай і да роднай, няхай

гэтыя кніжкі чытаюць голасна, а бацькі ўважна і з пашанай слухаюць тых слоў, якімі гаварылі іх дзяды і прадзеда. Дзяцей вашых у школе не вучаць шанаваць родную мову, а разам з тым і вас саміх. У школах дзіцё вучаць у чужой мове, многа якія словы там маюць саўсім другое значэнне, чым па-беларуску, і дзеці, пераймаючы гэтыя словы, заўсёды ўстаўляюць іх у беларускую мову; вось трэба, каб бацькі перасцерагалі іх ад гэтага — такім чынам яны выкажуць перад дзяцьмі, што не ўся мудрасць у школе, што просты бацька можа навучаць шкаляра таго, што ў школе не вучаць, што тое «простае» яму, бацьку, дорага.

Калі гэтак бацькі будуць паступаць з дзяцьмі, то сын, выйшаўшы ў людзі, не адважыцца з бацькам гаварыць чужой мовай і не будзе смяцца з мужыцкай мовы, ані стыдацца бацькі-мужыка — праўдзівая навука толькі паможа яму зразумець, як крэпка звязан ён з сваім родным сярмяжным народам, паможа ўцяміць, што гэты народ такі самы добры, як кожны другі, што ён створаны не толькі для таго, каб яго пагарджалі сыны яго.

Змалку, побач з роднай мовай, трэба прывучаць дзяцей, каб шанавалі людзей старых, хто б яны ні былі — ці бяднейшыя суседзі, ці ўбогія жабракі,— абы толькі людзі справядлівыя. Бо калі дзіцё тваё прывыкне змалку паважаць кожнага старца, то, вырашы, і цябе пашануе ў старыя гады.

[1911]

ДЗІЦЯЧЫ СЛОЎНІК

Расійскі вучоны К. Чуковскі доўгія гады пасвяціў цікавым доследам словатварэння ў дзіцячай мове. Ведама, што дзеці, пачынаючы з чацвёртага году жыцця, часта пачынаюць разважаць аб словах: прыкладам трохлетняя Ніна Гуляева ніяк не хацела казаць язык. Была пэўна, што трэба казаць *лізык*. У іншых здарэннях дзеці абярталі *лапатку* ў *капатку* (ад капаць); *слінку* ў *плюн-*

ку; *вентылятар* у *вертылятар* (верціцца): *вазэліну* ў *мазэліну* (мазаць) і г. п.

Кожная рэч для дзіцяці характарызуецца немаль выключна чыннасцю. У кожным іменніку дзіця вычувае скрыты рух чынніка. Дзеля гэтага яно з такой лёгкасцю выводзіць чыннікі ад усякіх іменнікаў. «Ай, я *задзверыў* руку!», «Козлік *рагаецца*», «Бык *бычыць*», «Конь мяне *капытне*». Гэтым дзіцё дасканаліць мову ўзрослых, якой, паводле Чуковскага, пара ўжо стацца гібчэйшай і не баяцца гэткай перамены іменнікаў у чыннікі.

Бывае, што дзіцё адзначае не чыннасць, а якую-колечы іншую, прыпадковую азнаку ў аб'екце. Гэтак адзін пяцёхгадовы хлопчык гаварыў не *гарадавы*, а *дарагавы* («Ён жа стаіць на дарозе!»); чатырохлетняя дзяўчынка казала не *чалавек* а *людзь*; *маршчынкі* на абліччы бацькі называла *сярдзіткі* (сярдзіцца) і г. п.

[1926]

ЭПІТЭТ СМЕРЦІ «КАСТУСЯ»

Кожны даследчык міфалогіі павінен лічыцца з тым, што імёны міфічных асоб з'яўляюцца акрэсленнямі-эпітэтамі і што кожная міфічная постаць мела іх па некалькі. Гэта пацвярджае нам індуская міфалогія, якая захавала ў сваёй прадаўнай пісьменнасці многія эпітэты міфічных постацей. Прыкладам, Індра (па-нашаму — Пярун) мае некалькі дзесяткаў эпітэтаў, каторыя акрэсляюць яго сілу, мужства, ласкавасць да людзей, будзіцеля прыроды, валадара маланак і інш.

Падобна гэтаму міфічная істота, якая ўвасабляла постаць смерці і нябыту, у крыўскім фальклоры дахавала некалькі эпітэтаў, якія характарызуюць яе даволі ўсестаронна. Да гэтых належаць Баба-Юга, або проста Югася (прыносіць зіму і завеі, рас.: вьюги), Мара, Смерць (валадарка мораку, цемні, нябыту) і, урэшце, Кастуся (якая не мае цела, а толькі адны косці; зраўняй

прыказку — Баба-Юга, касцяная нага). Кожны з гэтых эпітэтаў акружаны ў народным фальклоры цэлым цыклам легенд-міфаў або забабонаў, якія падробна і ўсестаронне характарызуюць міфічную постаць смерці. Падобна як страшному Лесавіку народ надаў, з боязнi, каб не ўквяліць яго, эпітэт Дабрахот, гэтак і да эпітэту смерці Кастуся дадаюць яшчэ з боязнi другое акрэсленне яе — Ласкавая: «Ласкавая Кастуся». Вера ў тое, што названая сваім уласным імем міфічная істота можа мсціцца, прымушала первабытнага чалавека ўласныя імёны заступаць эпітэтамi. Дзякуючы веры ў сілу слова і ў сілу высказанага іменi, жыды цяпер не ведаюць, як вымаўляецца імя Бога, хоць напісанне яго ведаюць. Адонай²⁸, Іегова — гэта не імёны, а толькі эпітэты. Эпітэты, замест імён, вельмі распашыраны ў нашым фальклоры не толькі ў стасунку да смерці ці Лесавіка, але такжа і да другіх істот. Прыкладам, наш селянін імя агонь — заступае эпітэтамi: святло, цяпло, багач, багацце (жар). Іскру называе знічка (параўнай — Зніч, названне святога агню). Чорта называе той, гэны, нячысік. Нават чыннасць награвання дрывамі печы не гаворым мы «паліць у печы», але «тапіць» (быццам кідаць агонь у ваду), «цепліць», хоць ужо не верым, што ад вымаўленага слова «паліць» можа запаліцца хата.

З другой жа стараны, эпітэт, надаваны смерці нашым народам «Ласкавая — Кастуся», характарызуе глыбока філасафічны погляд нашага народа на смерць, каторая прымаецца ў некатарых здарэннях не як страх і зло, а як вышэйшая ласкавасць. Каб дайсці да гэткай характарыстыкі смерці, на гэта трэба быць народам з дужа старой культурай і з вельмі яркімі перажываннямі ў мінуўшчыне, якімі і сапраўды могуць пахваліцца адзіна крывічы на славянскім усходзе.

[1926]

²⁸ Эпітэт — Адонай, сходны з імёнамі: Адоніс, Одын і Доннэр (Пярун). Адонай на Сінайскай гарэ паказуся Майсею ў гROME і маланках.

НАВЯЗІ І КУДМЯНІ

Да сягонняшняга дня можна заўважыць у нашых вяскоўцаў, мужчын і жанок, шнурочак, абвязаны каля цэўкі рукі або на назе каля шчыкалаткі. Гэта навязі, ці, як іх у царкоўнай і гістарычнай пісьменнасці называюць, наўзы. Аб славэтным полацкім князю-чараўніку Усяславе апавядаюць, што пры нараджэнні варажбіты загадалі бацькам налажыць на яго нейкія наўзы, каторыя і насіў ён праз усё сваё жыццё на галаве. Знача, вера ў навязі ў нас прадаўная. Навязі навязуюць цяпер або ад сурокаў, або зарочных.

Сурочныя навязі абараняюць, паводле народнага верання, ад благага вока і ад суроку, знача, благага моманту, гэта ёсць такога моманту, у каторы кожнае пажаданне можа споўніцца. Карэнь у гэтым слове рок — час — і прыстаўка су, якая абазначае збег часаў, зыход, стык або ў даным здарэнні падвойны стык: пажадання і моманту, у каторы ўсякае пажаданне выпаўняецца. Дзеля таго ж, што кожны чалавек мае сваіх ворагаў, то заўсёды знаходзіцца пад небяспекай якога-колечы благага пажадання, праклёну, пад сваім адрасам, і таму асцярожлівы чалавек павінен насіць ахаронную навязь, гэткая ёсць ідэя сурочных навязяў.

Зарочныя навязі навязуюцца дзеля задуманай мэты або ад хваробы. Прыкладам, жнеі навязуюць «навязі» ад расшырэння жыл, якое часта атрымліваецца ад перапрацавання ў часе жніва ў цэўцы рукі, або ад надмернай хадзьбы — у нагах. Навязуюць навязі і ад усякіх іншых хвароб, прыпісываных сурокам. Але найцікавейшыя навязі, робленыя з якой-колечы прызарочанай самому сабе пастановай. Гэткая навязь носіцца на левай руцэ да моманту, пакуль не будзе дасягнута мэта.

Кудмень — гэта якая-колечы дробная рэч, прыкладам, пацерка, гладкая, як колечы аформленая костачка, камяшок, завушніца, медалік, крыжык, пярсцёнак,

наогул, рэч, у якую вераць, што яна прыносіць шчасце таму, каторы мае яе пры сабе. Кудмяні носяць у сакрэце ад другіх, бо думаюць, што з раскрыццём сакрэту кудмень траціць сваю сілу. Мне ведамы прыклад, калі бацька, уміраючы, перадаў сыну такі кудменьчык, каторы пераходзіў у іх родзе з пакалення ў пакаленне, гэта была круглая жоўтая металічная бляшачка з атворынай усярэдзіне і з арнамантам у форме недагнутых лацінскіх літар S, які ішоў, ад сярэдзіны да краёў, абапал бляшкі.

Як навязі, так і кудмяні прыпісуецца насіць на голым целе, прыкладна, на руцэ, назе ці шыі, а з апавядання аб князю Усяславе мы ведаем, што навязі бывалі ношаны і на галаве.

Маральнае значэнне зарочных навязяў вельмі вялікае. Чалавек, які даў сабе на што зарок, дзякуючы навязі, утрымлівае ў памяці сваю пастанову і імкнецца, каб яе выканаць. Магчыма так жа, што і навязі, робленыя ад хвароб, іграюць ролю самагіпнозы.

[1926]

ПРОЧКІ І РАЗЛУЧЫНЫ

Да сівой славянскай старасьвечыны, бясспрэчна, трэба палічыць інстытут «прочак»²⁹ і «разлучын», якія месцамі захаваліся на Беларусі да другой паловы XIX ст.; як перажытак абычаёвага права. І хоць сёньня «прочкі» ў традыцыйнай форме адышлі ўжо ў дзедзіну мінуўшчыны, але сьвежая памяць аб іх яшчэ жыва ў вусных пераказах старэйшага пакаленьня. Апошні варунак даў мне змогу напрацягу 1909—1912 гг. сабраць у паўночна-заходняй частцы б. Дзісенскага павету (падзеленага цяпер на Дзісенскі і Браслаўскі) матар'ялы аб

²⁹ З прац аб прочках мне ведама толькі кароценькая записка М. Нікіфароўскага “Сбягі, прочкі, вонкі, ухадалы” (Эт-ногр. обозр. № 1—2, Масква, 1899 г.), змешчаная на пары старонак названага журналу. У іншых беларускіх этнографіях яшчэ менш маецца аб прочках і зусім нідзе не апісаны абрад разлучын. [заўвага аўтара].

«прочках» і там жа ўдалося запісаць цікавы абрад разлучын.

Пад імязовам «прочкі», «пайсці ў прочкі» — беларускі народ, на ўсім абшары яго рассяленьня, разумее часовую жаніmsкую сепарацыю, адыход жаны ад мужа; у прыпадку ж поўнай «давечнай» сепарацыі мужа і жаны,— «прочкі» афармляюцца «разлучынамі», г. зн. разводам.

Пры гэтым трэба адзначыць адну цікавую асобнасць, што ў Беларусі, асабліва ў сялянскім быце, на працягу доўгіх стагоддзяў існаваў падвойны рытуал жаніцьбы сьвецкі, абрадовы, які вымагаўся для легалізавання жаніцьбы народным абычаем, і — царкоўны, які вымагаўся царкоўным і дзяржаўным правам. Апошнімі часамі, да рэвалюцыі, немаль сцісла выконваўся і той і другі абрад, але старыя людзі памятаюць, праўда, рэдкія здарэнні, калі наважоны прымушаны былі варункамі агранічыцца адным толькі народна-абычаёвым абрадам вяселля, адкладаючы царкоўны шлюб напазней, або і зусім яго ўнікаючы. Прыкладам, апорныя ўніаты, у тым жа Дзісенскім павеце, на працягу некалькіх пакаленняў легалізавалі свае жаніцьбы выключна толькі народным вясельным рытуалам і іх жаніцьбы ў вачах акружаючага жыхарства лічыліся зусім праўнымі³⁰.

Праф. Лаппо³¹, які даследаваў жаніmsкія стасункі паміж беларускай шляхты і панамі канца XVI ст., робіць такі вывад: «У грамадзянстве погляд на жаніmsтва двоіўся.

Калі (дзяржаўнае) права прызнавала легальным жаніmsтвам толькі такое, каторае адбывалася з выкананьнем царкоўнага абраду, пільнуючы пры гэтым чыстату жаніmsтва да такой меры, што не прызнавала законнымі дзяццмі не толькі дзяцей, якія былі прыжыты па-за жаніmsтвам. але нават адмаўлялася прызнаваць

³⁰ У выключных здарэннях апорныя ўніаты па «благаслаўленні» звярталіся ў Дзісенскім павеце да арыгінала-памешчыка Корсака або да бабы Грыпіны ў в. Сталіца. [заўвага аўтара].

³¹ И. И. Лаппо . Великое княжество Литовское; т. I. Ленинград, 1901. С. 248—255. [заўвага аўтара].

законнымі тых дзяцей, якія прыжыты з жанчынай, звязак з каторай быў парушэннем жанімскае вернасці, хоць бы дзеці радзіліся і пасля царкоўнага шлюбу з ёю, — грамадзянства побач захоўвала і жанімства без царкоўнага абраду, рэшткі сівой паганскай старасьвечыны, якая захавалася доўга пасля і ў хрысціянскую эпоху, з прычыны адлегласці цэркваў ад многіх сяліб абшчынага прастору княства, а таксама і дзеля далёка неглыбокага праніканьня жыхарства царкоўнай навукай.

У сьвядомасці ўсяго грамадзянства В. Кн. Літоўска-Беларускага не магло яшчэ ўмацавацца вымаганьне царкоўнага абраду дзеля прызнаньня жанімства: згода бацькоў на сумеснае жыццё новажэнцаў лічылася яшчэ многімі выстарчальным для таго, каб лічыць такую лучнасць жанімствам, а не прыступным звязкам. Гэткім чынам у сямейным праве Літоўска-Беларускай дзяржавы мы маем цікавы факт разыходжаньня норм права з нормаў жыцця».

Калі такое разыходжаньне «норм права з нормаў жыцця» наглядалася ў сферах заможных, у вярхах грамадзянства, то ў нізах яно было ў кубічнай прапорцыі і не толькі ў XVI, але і значна пазней — у XVIII і нават у XIX ст., да звальнення сялян з-пад прыгоннай няволі.

Калі абыходжаньне царкоўнага шлюбу бывала з прычыны толькі адлегласці ад царквы, лішніх і часта ўцяжлівых для сялянскай галоты выдаткаў, то афармленьне царквой разводаў, дзякуючы труднасцям, стаўленым кананічным правам, для сялян было ў прыгонныя часы зусім недаступным. Тым часам, тыя ж нормы жывога жыцця безупынна стаўлялі гэтае пытаньне на дзённы парадак і, само сабой, у гэтым здарэньні, ізноў такі, прыходзіла на помач «сівая паганская старасьвеччына» са сваімі злажыўшыміся ў незапамятныя часы абрадамі і рытуаламі.

Беларуская народная і вясельная песня часта ўпамінае «род». Маладая ідзе «ад свайго роду» замуж «да чужога роду», — маркоціцца па сваім родзе, збіраецца ляцець да

свайго роду зязюлькай, сокалам і пасці «ў маткі на парозе». Не ўходзячы ў тое, што разумее народная песня пад тэрмінам «род» — ці адзіна сваю сям'ю і бліжэйшых сваякоў, ці слова «род» ужываецца ў значэнні адгалоску родавой эпохі, астаецца ўсё ж такі той факт, што жаніцьба і замужжа ў мінуўшым не былі адзіна індывідуальнай справай паміж жанімцаў. Вясельныя абрады даводзяць, што заручыны і, як вынік іх, само вяселле ёсць справай родаў, і чым далей у мінуўшчыну, тым, бяспрэчна, шырэйшыя былі правы родаў над індывідуумам. Род выбіраў для маладога, «князя», маладую, «княгіню», «мірыў куніцу», аддаваў і прыймаў нявестку.

Зусім зразумела, што ў здарэннях няўдатнага выбару роды бралі на сябе і маральную адказнасць за будучыню маладажонаў. Згэтуль вынікала, што ў здарэнні сямейных канфліктаў паміж жанімцамі роды павінны былі лагодзіць іх нутраныя спрэчкі.

Прыкладам, здаралася, што маладой жанчыне, якая ўвайшла ў новую сям'ю, не ставала сіл пераносіць нялюбага мужа, або тыранію яго роду. У гэтым здарэнні маладзіца кідала мужаву хату і ўцякала да сваёй сям'і, каб расказаць аб цяжкім жыцці-быцці, знайсці сабе спогад і заступніцтва. Наставала часовая сепарацыя, якая цягнулася дзень, пакуль вяліся перагаворы паміж зацікаўленымі родамі, або сем'ямі. Гэтая часовая сепарацыя, «прочкі», магла быць даўжэйшая або карацейшая. Калі жонка не мела крэпкай падтрымкі і абароны ў сваім родзе, калі яна сірата, то «прочкі» яе абмяжуюцца ўцёкамі і прыпынкам у добрых знаёмых ці суседзях. Нуда па дзедках, клопаты аб пакінутым дабры перамагаюць страх, і «прочніца» ідзе добраахвотна на мужаву справу. І наадварот, калі ў «прочніцы» маецца чысленая заможная радня, уплывовыя абаронцы, то яна выходзіць у прочкі дэманстрацыйна, забіраючы дзяцей, і, у прыпадку непалагоджанья канфлікту, вымагае ўстаноўленых абычаёвым правам «разлучын».

Калі стаўся факт, што жонка адышла ў прочкі да сва-

ёй радні, то з абодвух старон, і з мужавай і жончынай, пасылаюцца пастароньныя прыяцелі «падсыл за падсылам» на перагаворы. Калі ў выніку такіх завочных перагавораў прызналі прычыну прочак важнай, крыўду слушнай, то па жану павінен быў прыехаць муж, а ў адваротным здарэнні — жонка сама вяртаецца ў пакінутую хату і гэтым самым скараецца перад мужам і яго «родам».

Але здаралася, што муж з жаной, паміма ўсякіх угавораў з боку прыяцеляў, не маглі пагадзіцца, тады вынікала пытаньне аб фармальных «разлучынах» і ўрэгуляваньні практычных пытаньняў аб дзецях і маетнасці.

У гэтым апошнім здарэнні акцыя, паводле абычаю, пераносілася ў дом мужа.

Тут на арэну выступае цікавае рытуальнае значэнне падвянечнай вопраткі. Як ведама, падвянечную вопратку вясковыя жанчыны ніколі не апранаюць: яна ляжыць зложаная ў кубле ці куфры «на смерць». І, сапраўды, у прыпадку смерці, нават старых старух апранаюць «у падвянечнае». Але акром смерці падвянечная вопратка служыць жанчыне яшчэ на здарэнне «разлучын».

Чым у часе вяселля для маладой «пасады», тым для замужняй з'яўляецца «жанімнае ложа». Калі жанчына пасля «прочак» прыбудзе «са сваім родам» у мужаву хату, апранецца ў падвянечнае і засядзе на «жанімным ложы» — гэта ўжо знак, што яна цвёрда і беспаваротна парашыла пайсці на разлуку.

Пры гэтым трэба зазначыць, што народная апінія прызнае жанчыне права толькі адзін раз у жыцці апранаць, з мэтай разлучын, падвянечную вопратку. Надужываньне гэтага пацягае за сабой, паводле народнага вераньня, невымоўную помсту скрытых сіл не толькі на самой вінаватай, але, у першы чарод, на яе дзяцёх, і на тым доме, у каторым быў дапушчаны такі праступак. Дзеля гэтага выступленне ў падвянечнай вопратцы жанчыне дазваляецца абাপольнай угодай толькі ў

тым здарэньні, калі староны праз свае «падсылы» ўжо ўмовіліся аканчальна. У адваротным здарэньні жончыны сховы, а асабліва вопратка, хаваюцца або перадаюцца ў пэўныя суседскія рукі.

Засеўшы «на жанімным ложы», маці збірае каля сябе малых дзяцей; большым дзецям пакідаецца свабодны выбар паміж бацькам і маткай.

Між некалькімі, сабранымі мной, варыянтамі разлучын, найпаўней гэты абрадок характарызуе апавяданьне 70-летняй разводкі Грыпіны Кушаліхі з в. Краснае (Нова-Пагоскай воласці б. Дзісенскага павету), запісанае мной з яе слоў у 1912 годзе.

Прычынай разлучын Грыпіны з яе нялюбым мужам Грыгорам былі доўгалетнія ўзаемныя сваркі. Уцякала яна некалькі разоў ад мужа ў прочки, але, паддаючыся ўгаворам і прымусу сваёй сям'і, яна варочалася. Урэшце-рэшт справа дайшла да «разлучын», вынікам чаго засела Грыпіна аднойчы на жанімным ложы ў падвянечным уборы. На яе разлучынах, якія адбываліся «гадоў дзесяць пасля паншчыны», не было ўжо шырэйшых «родаў», а толькі яе і яго сем'і, ды запрошаныя ў ролі арбітраў суседзі.

Яшчэ ў апошні момант суседзі намаўлялі пагадзіцца, але ніводная старана не хацела няпэўнай згоды.

«І, вось, калі сказаў «мой» «не хачу яе»,— апавядае Грыпіна,— і відаць было, што ўсё роўна ніяк не паладзім, то нябожчык Міхайла Гродзь, устаў з-за стала, стануў перад пачэсным кутом, перахрысціўся і пакланіўся ў пояс, рукой датыкаючы да зямлі, спярша ў пачэсны кут, а пасля маёй і мужавай сям'і. Узяў грамнічную сьвечку, запаліўшы паставіў яе на стале, і, зайшоўшы ізноў за стол, сказаў:

«Пытаю, цябе Грыгор і цябе Грыпіна, перад Богам сьвятым, перад пачэсным кутом, перад грамавым агнём. перад мужамі чэснымі, перад жонкамі статэчнымі, перад дзеткамі вашымі,— ці разлучаецца?»

Мы з Грыгорам казалі, што разлучаемся.

Тады Міхайла сказаў распясацца Грыгору і, узяўшы ад яго паяс, выцягнуў адну нітку, даў адзін канец ніткі мне, а другі Рыгору ды падпаліў нітку сьвечкай, пасля ж згасіў сьвечку і сказаў:

«Цяпер вы, дзеткі, вольныя, але не расставайцеся ў жалі і гневе адзін на другога: падайце ж сабе рукі на развітаныне».

Забраўшы з сабой двое малых дзетак, каравёшку, кублы з палотнамі, Грыпіна вярнулася да сваіх бацькоў як «разлучаная малодка» з правам выхаду другі раз замуж. Разумецца, гэта яе «права» прызнана было толькі абычаем,— яна яго не скарыстала і другі раз замуж не выйшла ³².

Гэтак скончыліся Грыпініны разлучыны, бо яна паходзіла з крэпкай сялянскай сям'і. Прочніца з слабой сям'і ў такіх здарэньнях, прычачыўшы торбу да горбу, ішла ў белы сьвет, глытаючы слёзы, шукаць сабе прыпынку паміж чужых людзей, або, выплакаўшы сваё гора ў лесе ці полі, вярталася дамоў.

Архаічны каларыт апісаных вышэй разлучын,— згодны ў агульных рысах з характарыстыкай іншых, чутых мной пераказаў аб разлучынах,— радніць іх з цэлым цыклам другіх народных абрадаў, увыпукляе і дапаўняе іх.

Найперш, самая прамова кіраўніка цэрэманіялу ў сваёй пабудове вельмі прыпамінае вясельнае благаслаўленьне, падругое — выступае тут і абрадавае значэньне паяса.

Што паяс адыгрываў важнае рытуальнае значэньне ў вясельным абрадзе, гэта заўважана ўсімі этнаграфамі. У апісаньні Барысаўскага павету, выданым у 1847 годзе ³³ пры апісаньні вясельных абычаяў сказана (б. 362): «Паясоў у часе вяселля маладая раздае звыш сотні; і дзеля гэтай мэты дзяўчаты ад дзевяці або дванаццаці гадоў

³² Здарэньняў, калі б ініцыятыва фармальнага разлучын выходзіла ад мужа, я не апытаў; у пераказах заўсёды выступала жонка, як старана пакрыўджаная, як «чужаніца» ў мужавай сям'і. [заўвага аўтара].

³³ Opisanie powiatu Borysowskiego... Wilno, 1847, бб. 336, 337, 362. [заўвага аўтара].

пачынаюць ткаць паясы». Першы пояс дорыць дзяўчына маладому на заручынах, у часе вяселля дорыць паясы дружкам; звязвае паясом сваю шлюбную кашулю, сядучы на воз пры ад'ездзе ў дом мужа; паясы дорыць па дарозе, калі хлопцы зачыняюць вароты аселіцы або запалюць салому пасярод вуліцы; ступіўшы першы крок у мужаву хату кідае паяс на печ у ахвяру хатніку... Сімвал паяса зразумелы: ён злучае, завязвае, падобна як пярсцёнак, скоўвае. У прыпадку ж разлучын, паводле той самай сімволікі, паяс павінен распаясывацца, разрывацца, што і робіцца перапальваньнем ніткі, выцягнутай з паяса.

Менш зразумела значэнне запаленай і гашанай сьвечкі; мне здаецца, у гэтым здарэнні мы маем запазычанне з царкоўных абрадаў, асабліва з абраду публічнага царкоўнага выкліканьня, дзе мае месца гашэнне і ламанне сьвечкі.

На вялікі жаль, сабраны мной матэр'ял паходзіць з адной толькі мясцовасці,— у круг маіх доследаў уваходзілі аколіцы Празарокаў, Лужок, Дзісны, Чэрасаў, Новага Пагосту і Мёраў, словам, закутак Дзісеншчыны. Прадстаўленыя схематычна ў гэтым нарысе матэр'ялы трэба яшчэ дапоўніць з другіх ваколіц Беларусі, для атрыманьня поўнага і ўсестаронняга высвятленьня прачак і разлучан, як праявы народна-абычаёвага права.

Слушна заўважае Доўнар-Запольскі, што «...народная песня, казка, абрад — лепшы летапіс народнага жыцця. Праходзяць стагоддзі, тысячагоддзі, народ дасягае высокай ступені культуры, цывілізацыі, а ўсё ж у яго песнях, паданьнях, абрадах, звычаях мы можам наглядаць усю яго мінуўшчыну, пачынаючы ад самых ранніх ступеняў цывілізацыі»³⁴. Дзякуючы апошняму перажыткі ў народных звычаях не раз памагаюць выясняць падзеі адлеглай мінуўшчыны.

Прыкладам, у летапіснай легендзе аб сватаўстве кн.

³⁴ Довнар-Запольский. Статьи и исследования. Кіеў, 1899, б. 386. [заўвага аўтара].

Валадзімера да полацкай князеўны Рагнеды, якая апісуе падзеі з X ст., зазначана гордая адповедзь апошняй кіеўскім сватам: «*не хочу разути рабынича*» (Валадзімер быў сынам ключніцы). Абычай разування мужа ў жаніmsкую ноч, як сімвал пакорлівасці жаны, датрываў дагэтуль у некаторых вясельных рытуалах. Гэтакім чынам сучасны перажытак вясельнага рытуалу паясняе сказ дзесятага стагоддзя. Далей летапіс апавядае легенду аб разлучынах «Валадзімера і Рагнеды. (Падаю тэкст летапіснага апавядання паводле зводнай рэдакцыі М. Пагодзіна: «Древне-русск. История т. 1. (М., 1871, бб. 291-292).

«...Валадзімер узяў сабе другіх жон і пачаў быць ёй (Рагнедзе) ня добрым. Раз ён прыйшоў да яе і заснуў. Яна хацела яго зарэзаць нажом, але здарылася яму разбудзіцца, і ён схапіў яе за руку. Яна сказала: «Я зажалілася (на цябе) таму, што ты забіў майго бацьку і зямлю яго паланіў, а цяпер ты ўжо і мяне не любіш і гэтае дзіцятка».

Валадзімер загадаў ёй — апавядаецца далей — прыбрацца ва ўсю княжую вопратку, як у дзень пасаду (вяселля)³⁵ і сесці на сьветлай пасцелі ў харомах і хацеў прыйшоўшы забіць яе. Яна зрабіла так, і даўшы ў рукі сыну свайму Ізяславу голы меч, сказала: «калі прыйдзе сюды бацька, выступі і скажы: «Ойча, хіба думаеш, што ты тут адзін. Валадзімер адказаў: «А хто ведаў, што ты тут», і кінуў свой меч, склікаў баяр і расказаў ім што было. Яны пастанавілі: «не забівай яе, дзеля гэтага дзіцяці, але вазьмі Бацькаўшчыну яе і аддай ёй з сынам сваім».

У даным здарэнні перад намі накрэслены поўны абраз разлучын у тым выглядзе, у якім яны ведамы ў народна-абычаёвым праве. Як прычыну разлучын паміж Рагнедай і Валадзімерам, летапіс падае жаніmsкую нявернасць Валадзімераву, і, урэшце, памыканьне Рагне-

---

³⁵ Даслоўна: «Володимер велел ей устроится во всю тварь царскую яко в день ея посага (посяга)». [*заўвага аўтара*].

ды забіць свайго мужа. Ініцыятыва разводу належыцца мужу: Валадзімер загадвае Рагнедзе прыбрацца ў падвянечны ўбор і сесці на жанінным ложы. Далей апавядае летапіс, што Валадзімер хацеў забіць Рагнеду. Магчыма, што ў гэтым здарэнні мы маем перад сабой існаваўшае яшчэ ў X стагоддзі права мужа, у выключных здарэннях, на жыццё сваёй жаны. Але Валадзімер ідучы на забойства сустрэў сына недалетку, Ізяслава, з абнажонным мячом. Гэта сімвалізавала, што, у прыпадку забойства, Валадзімера чакае аружная родавая помста. Перад апошнім аргументам Валадзімер спасаваў і перадаў справу на суд арбітраў, якімі, у даным здарэнні, былі княжыя баяры. Уся справа, урэшце, канчаецца згодна абычаёваму праву: жана дастае прыналежную ёй дзедзічную маетнасць і, разам з сынам, вяртаецца на бацькаўшчыну.

Данае летапіснае апавяданьне — вельмі цэнны для этнографіста дакумент, незалежна ад таго, ці мы маем перад сабой верна вылажаныя гістарычныя факты, ці толькі гістарычную легенду: прыведзенае апавяданне акуратна рысуе абычаёвае права.

Разыходжаньне ў абрадавай старане Рагнедзеных разлучын і практыкаваных у народзе тлумачыцца дваяка: мог летапісец зафіксаваць толькі галоўнейшыя рысы, прапушчаючы дэталі і, урэшце, сам абрад напрацягу тысячалецця мог змяніцца. Ды і ў народнай практыцы абрад разлучын незаўсёды выконваўся поўнасьцю, не кажучы ўжо аб мясцовых варыянтах і варыянтах, дыктаваных сацыяльнымі варункамі.

У кожным здарэнні факт немалой цікавасці, што народнае беларускае абычаёвае права ў агульных сваіх рысах датрывала напрацягу тысячалецця ў цэласці немаль да нашых часоў. І, па-другое, што тое ж народнае права прызнавала і практыкавала часовую сепарацыю і развод.

УСПАМІНЫ

СТАРАБЕЛАРУСКАЯ ВЯСКОВАЯ ШКОЛА

Пішучаму радкі здарылася вучыцца ў старога тыпу беларускай вясковай школцы, аб якіх цяпер ужо і паміну няма, дый тая, у якой я вучыўся, была дахаваўшыся да маіх часоў дзякуючы толькі адлегласці яе ад гарадоў і чыгунак.

Школа знаходзілася ў вёсцы Стары Пагост, Дзіс[енскага] пав[ета]. Мясцовая традыцыя ўтрымлівае, што Стары Пагост быў калісь горадам, меў свае цэрквы і гарадзішча. Археалагічныя знаходкі да пэўнай меры пацвярджаюць гэту традыцыю, а распаложаная паміж двума вазёрамі станцыя каменнага веку, са знаходкамі шчапанага і гладжанага каменя ды капцы-валатоўкі бронзавага веку чакаюць яшчэ сваіх даследчыкаў. Да цікавейшых знаходак належаць: а) вялікі, у некалькі тысяч штук, скарб арабскіх манет, выкапаны прыпадкова каля 1895 г. маскалём Паўлухам на астраўку, у канцы Красенскага возера; б) залаты абручок са званочкамі, знайдзены селянінам Лакоткам пры расчыстцы пад ніву старога магілішча, на якім раней стаяў вясковы магазын да запасовага збожжа; в) маленькія бронзавыя і сярэбраныя з эмаллю «абразкі», ласціва, па маёй дагадцы, часткі нагалоўных і нагрудных аздоб яркага візантыйскага тыпу.

За маёй памяці, аднак, акром гучных традыцый і надзей на нейкае прароцтва, што калісь Стары Пагост буд-

зе ізноў вялікім горадам, вёска нічым не рожнілася ад іншых вялікіх беларускіх вёсак. Хат у вёсцы было звыш 60, пабудаваных у доўгі рад, абাপал адзінай вуліцы, часцю каторай праходзіла дарога з Германавіч у Новы Пагост (бліжэйшыя мястэчкі). На 60 вясковых хат былі толькі 4 хаты каталіцкія, рэшта ўсе лічыліся праваслаўнымі, а раней былі уніятамі. Відочна, да перажыткаў уніяцтва належала тое, што кабеты хрысціліся і маліліся папольску, страшэнна ламанай польшчынай, прыкладам: *«Вымя войца і Сына і Духа сьютога. Аман»*, *«Войчанаши ўторсесты на небе свясяя менне тваё пры крулестві мaim...»* і т.д. Гэтаксама адпявалі нябожчыкаў польскімі псальмамі з польскіх кантычак. Мужчыны хрысціліся і маліліся не менш ламанай славяншчынай, прыкладам: *«Вочу жэсы на небясі дасціся мя тваё, здароўе маё»* і т.д. Самі сяляне прызнавалі, што іхнія малітвы разыходзіліся з друкаванымі тэкстамі, але ўтрымлівалі, што ў кнігах малітвы для духоўнікаў, папоў і ксяндзоў, а свецкім людзям, не ў цэркві, — і маліцца з іх нягожа.

Паступіў я ў Старапагоскую школу ў 1892 году і вучыўся ў ёй да 1894 году.

Школьны будынак стаяў у цэнтры вёскі, пры самай вуліцы, і спаверхнасю сваёй адрожніваўся ад іншых гаспадарскіх хат хіба толькі большай сваёй старасцю і кляймою нейкай архаічнасці. Будынак стаяў не канцом, а бокам да вуліцы. Праз шырокія аднастворныя дзверы — над якімі, паміж двума крыжамі, фігуравала цыфра 1721, — уходзілася ў абшырныя сені, якія пры зачыненых дзвярах былі саўсім цёмны, бо палавіна іх, удоўжкі, была адгароджана пад склады. Направа з сяней вялі дзверы ў школьную святліцу, налева — у хату да стоража Міколы.

Школьная святліца тварыла роўны чатырохкутнік агульным абшарам, на сколькі не мыліць мяне памяць, крыху большы ад звычайных гаспадарскіх хат. Направа, ад парога, стаяла непрапарцыянальна вялікая глінабітная з комінам печ. Перад печчу, аршыны два ўшыркі і тры

ўдоўжкі (прыблізна), знаходзілася — глыбінёй у рост ча-
лавека, са зрубам — яма. Яма гэта служыла да складан-
ня запасных дроў. У мае часы дровы да школы звазілі ся-
ляне талакой, але раней, як апявала мясцовая традыцыя,
самі школьнікі, ідучы ў школу, павінны былі прыносіць
з дому кожны па некалькі паленаў дроў, прыносячы,
скідалі іх у яму. Яма служыла адначасна і меркай на
дровы. Печ стаяла на дубовым зрубе, прычым прыпечак
навісаў блізка над усёй ямай, апіраючыся на выступы
зруба, падцягага, зверху ўніз, кшталтам лацінскага «S»,
пахіленага наперад. Печ «чэлюсцю» стаяла да дзвярэй,
над чэлюсцю высіўся, амаль да самай столі, мураваны
чалеснік. З левага боку печы быў вузкі пяколак і на печы
роўная, квадратная плашчына да спання.

Сцены школы былі з часаных бэлек, суцэлі і мшоныя і
ад часу крэпка патрэсканыя і пачарнеўшыя. Невысокая
столь ляжала на чатырох тоўстых «перавалоках», зверху
зчасаных, унізе круглых, паложаных паўзбежна парога-
вай сцяне. Столь зроблена была з цёсу, г. зн. не пілаваных,
а шчапаных дошчак, з двух старон надчасаных. Дошкі
былі кароткія, ўсяго толькі ад адной перавалокі (папя-
рэчнай бэлькі) да другой, агульна м.б. маючыя метры два
ўдоўжкі. На зямлі паложан быў таксама цясовы памост з
доўгіх, толькі папалам шчапаных бэляк, гладка вычаса-
ных, а можа, нават, калісь і выструганых. Паўзбежна па-
рогу, ад вугла печы і да супрацьпарогавай сцяны стаялі
лаўкі для хлапцоў, а наўпроць іх, у правым кутку, між
печчу і сцяной, наўпоперак хлапцоўскім, былі лаўкі для
дзяўчат. Лаўкі асобна былі — вышэйшыя «стаўцы» для
працы і асобна «лавы» для сяджэння. Даўжынёй м. б.
на 8 вучняў. Дошка вышэйшага стаўца была роўная, без
ніякага скосу. На покуці вісеў папяровы, пад шклом,
абраз М[аці] Божай з подпісам лацінскімі літарамі,
у якой мове — цяпер ўжо не памятаю. Акром гэтага
абраза на сцяне быў яшчэ ў форме круглага цыфрабля-
та, са стрэлкамі, як у гадзінніку, каляндар. Карацейшая
стрэлка якога паказвала месяцы, а даўжэйшая чыслы,

першыя і другія былі кругам напісаны на цыфрабляце. Стрэлкі кожны дзень перастаўляў вучыцель. Акрам гэтага ў школе была чорная вялікая драўляная дошка, якая стаяла з боку печы, у канцы дзвярчых лавак, засланяючы сабой пярэдняю часць пяколка і скрыня да кніг, званая «кніжня». Вокан у школе было ўсяго тры: адно на вуліцу, адно супраць парога і адно супроць вулічнага вакна ў супрацьлеглай сцяне. Кожнае вакно складалася з 6 балоначак, агульна вокны былі м.б. аршын з чвэрццю ўвышкі і аршын ушыркі. Сены былі саўсім пустыя, под мелі глінабітны. Канец, дзе жыў стораж, быў курны, з глінабітным подам.

Школьны персанал складаўся з «дырэктара» (вучыцеля), выбіранага штогоду і «дасціпула» (стаража), за маіх часаў спаўняўшага свае абавязкі дажывотна. Як дырэктар, так і дасціпул рэкрутаваліся з безземельных той жа самай вёскі сялян. Прычым за ранейшых часаў дырэктарскі ўрад заўсёды звязваўся з урадам пастырскім: адна і тая ж асоба летам пасвіла вясковую худобу, а зімой, калі худобу запіралі ў хлявох, брала ў свае рукі кіраўніцтва і адукацыю вясковай моладзі. Гэты традыцыйны парадак — пасля смерці даўгалетнага вясковага вучыцеля і пастыра Данілы — быў парушаны выбарам на вучыцельскі ўрад адстаўнога фельдфебеля, колішняга выхаванца гэтай самай школы, а знача добра знаўшага ўсе яе вымогі і традыцыі.

Прозвішча майго першага ментара было Рубаха (імені не памятаю). Прозвішча Рубаха накінута ўсім пагашчанскім Кушалёнкам перад самым звальненнем з-пад паншчыны, пры такіх варунках: дзеля нейкай патрэбы расійскі чыноўнік спісываў усіх сялян у воласці; калі дайшоў чарод да бацькі цяперашняга Рубахі, то чыноўнік запратэставаў: «Кушуля, Кушуля! што за кушуля! Рубаха, а не кушуля! Понімаеш: по-рускі — рубаха, а не кушуля, і ты не Кушулёнак, а Рубаха!» Запісаў Рубахай, і з таго часу пайшоў род Рубахаў у Старым Пагосце. Быў гэта чалавек сярэдняга ўзросту, шыракаплечы,

сутулаваты, з шырокай чарнаватай барадой і даносным голасам, прывыкшага да каманды вайскоўца; натуры ён быў павольнай, лянiвай.

Увесь маскальскі полер хутка, відаць, злез з яго пасля павароту ў родную вёску. З расійскай мовы ўжываў часам слова «да» і то ў надзвычайна важных здарэннях.

Дасціпул Мікола, наадварот, быў чалавечак дробненькі, жывы, з голенай барадой, хадзіў у сiвой свiтцы (як і вучыцель), падпаясанай суконным паясом, за якім заўсёды насіў знак сваёй улады — трохпальцую раменную «дысцыплiну», ад якой iшла і назова яго ўраду. На яго павiннасцi было падмятаць і прыбiраць школу, тапiць печ і выдзяляць кары вучням, як па сваёй уласнай iнiцыятыве, калi трэба было ўцiхамiрыць разбязураных школьнікаў у часе нябытнасцi вучыцеля, так па загаду і пастанове вучыцеля. Прычым па сваёй уласнай iнiцыятыве ўлаўчаўся Мікола сцeбануць стаячага, не лiчылася праступкам, калi увёртлiвы вiнаваец здолеў уцячы ад празначаных яму сцeбакоў. Па загаду вучыцеля сек Мікола вiнаватых, расцягнутых на школьнай лаўцы, прычым бiтага трымалi, трэба прызнаць, з немалым здавольненнем, яго ж уласныя калегi.

За два гады бытнасцi маёй у Пагашчанскай школе былі ўсяго тры выпадкi бiцця расцягнутых на лаве вучняў і ўсяго адзiн толькi раз бiццё было сапраўды сур'ёзнае, бо вiнiватаму ўсыпалi да 50 лазовых сцeбакоў па голым целе. Каралi хлопца гадоў 16 за прыставанне да дзяўчат у часе пярорвы, у цёмных снях, у прысутнасцi бацькi вiнаватага і з яго згоды, а такжа ў прысутнасцi пакрыўджанай. За невыўчанае заданне цi дробныя праступкi рука вучыцеля выдзяляла «латы», «закрутнi» і «лабатрэсiны». Лапы давалiся лiнейкай па далонi і дзялiлiся на «гарачыя» і «ласкавыя». Закрутнi аднаслiся да вушэй, вышэйшай адменаі была закрутня з «потаржскай». Лабатрэсiны лiчылiся найлягчэйшымi і найчасцей былі выдзялянымi.

Школьны год пачынаўся за тыдзень пасля Пакрава

(1 кастрычніка) і цягнуўся да Чыстага чацвярга. Збор дзяцей адбываўся па загаду вясковага сходу, зазвычай у нядзелю. Пасля поўдня вучыцель заклікаў у школу старшых сваіх вучняў (толькі хлопцаў) і, даўшы ім у рукі карзіначкі, выпраўляў збіраць «блазнуту». Хлопцы пачыналі з першай канцавой хаты, у якой меліся, адпаведныя па веку, да вучэння дзеці; заходзілі ў хату і, зняўшы шапкі, пачыналі пяць песню: «*Я малы жак...*», а пасля гаварылі стэрэатыповую «*орацыю*»: «*Я малы хлопчык, стану на стоўчык...*», у якой выхвалялася навука (слоў не памятаю). Кончыўшы афіцыйную, так сказаць, часць, звярталіся хлопцы беспасярэдна да калегі, прыкладам: «*Хадзі, Янук, з намі*». Калі хлапец упіраўся — яго пераконвалі і тузалі за рукавы, цягнучы з сабой. Найчасцей хлапец далучаўся да грамады і ішоў з усімі разам далей. Рэдка да грамады далучаліся дзяўчаты, але смялейшыя часам далучаліся. Пад канец вёскі збіралася грамада ў чалавек 40—50, якія ўсе разам кіраваліся ў школу. Наперадзі ішлі «важатаі» з напоўненымі карзіначкамі яйкамі, салам, каўбасамі і хлебам, бо кожная маці, выпраўляючы дзяцей у школу, паводле сваёй магчымасці што-небудзь клала ў карзіначку. Пакуль важатаі збіралі дзяцей, Мікола растапляў жарка печ. Прынесеныя дары раскладалі на скавароды, стаўцы засцілалі абрусамі, садзілі за іх малых гасцей і пачыналася бяседа. Разам з дзецьмі садзіўся вучыцель і Мікола. Усе астаткі ад бяседы паступалі ва ўласнасць Міколы. Пасля закускі старшы гаспадар з вясковай грамады або сам вучыцель казаў «*навуку*», змест якой зводзіўся к таму, што вось цяпер вы (дзеці) слухайце «*дырэктара-вучыцеля*», а не будзеце вучыцца, дык дырэктар бацькоўскай уладай а сваёй рукой ці па яго загаду Мікола «*дысцыплінай*» аддубасіць лянівага. Пасля гэтага, змовіўшы «*Воччу жэсі*», старэйшыя вучні ладзілі гульню ў «*пытку*». Гульня ў «пытку» адбывалася, так: адсоўваліся ставец і лавы, дзеці садзіліся побач на лаве і плячамі апіраліся аб ставец, рукі ўсе хавалі за сябе,

каб перадаваць з рук у рукі «пытку». «Пытку» рабілі са скручанага ручніка. Хто-небудзь вызываўся лавіць «пытку», прычым каб злавіць яе, прасовываў рукі паміж сідзачымі. Калі адыходзіў далей ад «пыткі», яго білі ёю па плечах і хутка хавалі за сябе, пушчаючы далей з рук у рукі. У каго злоўлена «пытка», той замяняў ловячага. Чым крапчэй каторы злаўчыўся ляснуць ловячага, тым лепш. Каб не было плачу, малых у гульнію не прымалі, і тыя маглі толькі, рассеўшыся ў пустых лаўках, глядзець, як забаўляюцца старшыя. Хоць, агульна беручы, вучні маладзей 10-ці гадоў рэдка трапляліся. Гулялі ў «пытку» хлопцы ад 12 гадоў; дзяўчаты ніколі не прымалі ўдзелу ў гульніях разам з хлопцамі. Пасля гульні, вясёла гамонячы, вучні разыходзіліся па хатах да заўтра раніцы.

На другі дзень, ад усходу сонца, пачыналі вучні схадзіцца ў школу і да полудня, пад наглядом Міколы, які час ад часу заглядаў, каб уцішыць лішне разбушаваную грамаду, ці суняць завязаўшуюся бойку, або ліквідаваць іншыя які экстра-прыпадак, вучні праводзілі ў гульніях. Пасля палуднавання з'яўляўся вучыцель, расаджваў кожнага на сваё месца і пачынаў раздачу кніг. Урачыста адчыняў ён кніжню — вялікую плоскую, добра акаваную з вісячым замком скрыню, якая стаяла пры сцяне, супроць печы, налева ад уходных дзвярэй.

Вучні, каторыя яшчэ не вучыліся ў школе, даставалі толькі «букаўкі», г. зн. квадратовыя дошчачкі з наклееным на іх рукапісным славянскім альфавэтам. Тым вучням, якія прашлай зімы вучыліся, даваў славянскія «букары». На «букарах» чыталі па складох, водзячы дасціпулкай па кнізе. «Букары» былі друкаваныя; якога яны былі аўтара і дзе друкаваныя, у тыя часы ніхто з нас не цікавіўся, а пазней іх мне ніколі не ўдалося бачыць. Памятаю толькі, што друкаваны былі на тоўстай жаўтаватай і сіняватай паперы. Пасля літараў склады ў іх распаложаны былі стаўпцамі, зверху ўніз, праз усю страніцу і пачыналіся ад: «ба, бе, бо, бу, уб, аб, иб, об», а далей розныя: пра, тра, бра, кры і т.д. У канцы былі: «Молитвы повседнев-

ныя». Чытаючым «паверху» без дасціпулкі, слабейшым у чытанні, давалі часаслоўцы, а сільнейшым — псалтыры і евангеллі. Акром «букаўкаў», «букароў», часасловаў, псалтыроў і евангелій, задачніка, некалькі гісторый святых, іншых кніг у школьнай кніжні, здаецца, не было. Дзяўчаты прыходзілі са сваімі ўласнымі польскімі *Elementarzami i Złotymi Oltarzykami*. Паміж псалтыроў і евангелій было некалькі кніжак рукапісных, у дубовых, скурай абцягнутых, з масяжовымі «прытужкамі» аправах. Але большасць апраў евангелій і часаслоўцаў былі мясцовай, вясковай работы, пераважна майстрам да гэтых спраў быў Сымон Рыдзіка, які, моцна зшыўшы кнігу, даваў ёй акладку адной толькі скуры, без дошкі, падклеенай зысподу белаі паперай. Гэткая скураная аправа мела, пры кожнай акладцы, па два рэмяшкі, адным канцом рэмяшкі былі прапушчаны ў прарэз акладкі, зверху падыспод; канец падысподам быў падклеены і, для моцы, прышыты дратвай. Рэмяшкамі кніга звязвалася спераду, каб не разыходзіліся карты. Блізка ўсе кніжкі былі, кожная іншая, па фармаце і па часу выхаду яе ў свет; 2—3 псалтыры ці евангеллі былі «труднага пісьма» са злітным напісаннем фраз і хаваліся ў кніжні без ужытку. Была адна евангелія, фармату чацьвёркі, з тлумачэннямі перад раздзеламі і на «белягах» у мове беларускай, якой гаварылі ў вёсцы. Кніжкі вучні атрымлівалі да вучэння ў школе і да дому іх не бралі, а, кончыўшы час вучэння, складалі ў кніжню, вучыцель, выходзячы, замыкаў кнігі на замок, назаўтрае ізноў раздаваў вучням. Толькі той забіраў з сабой кнігу дамоў, хто прыходзіў у школу са сваёй уласнай.

Курс вучні праходзілі залежна ад здольнасцяў: у тры, чатыры, а то ў пяць і сем гадоў. Курс навук гэтай школы вымагаў: навучыцца чытаць па псалтыру і евангеллю без «стаганання», перапісваць «*Отчэ наш*» і «*Верую*» славянскімі, такімі як друкаванымі, літарамі і перапісваць з любой кнігі «*па-руску*», г. зн. пісанымі літарамі, ды ўменне чатырох правіл «*арыхмэтыкі*». Праграма не абшырная, але яе страшэнна утруднялі завіялая

педагогіка і тое, што менш здольныя вучні праз лета забываліся, што навучыліся за зіму. Пры мне вучыўся ў школе 17—18 летні хлапец Дубчонак, які 7-ю зіму ніяк не мог выбіцца са складоў, хоць хлапец ён быў нармальны. Пры гэтым палажэнні вучні ў школе былі ад 10 да 18 і нават 19 гадоў, бо вясковая апінія вымагала, каб кожны хлапец «скончыў навукі». 20 гадоў — гэта ўжо быў узрост, пасля якога лічылася стыдна хадзіць у школу. Ад дзяўчат не вымагалася пагалоўнай граматнасці, вучыліся толькі тыя, якія мелі сваю ахвоту.

Дзяўчаты сядзелі на асобных лаўках і вучыліся на асобных кнігах, як ужо вышэй я сказаў — на польскіх лемантарох і малітвенніках. Гэта быў стары абычай заведзены, праўдападобна, уніяцкім духавенствам. Курс навук для дзяўчат канчаўся мшальнымі малітвамі, якія вымагалася умець чытаць. Дзяўчат не вучылі пісаць, а з арытмэтыкі толькі складанне і адыманне ў памяці. Хоць некаторыя з іх сваёй ахвотай навучаліся такі пісаць цыфры і напісваць сваё імя і прозвішча. Вучомны дзень дзяліўся на дзве часці, не па гадзінніку, а па сонцу. Першая часць вучомнага дня, найдаўжэйшая, праходзіла на чытанні. Прычым ўсе вучні чыталі голасна і зычна, ад чаго падымаўся такі голкат і гоман, што гук галасоў чуваць было здалёку на вуліцы. Чытанне цягнулася да абеду. Пасля абеду была «арыхметыка», пісанне і гісторыя святая. Адзін дзень была арытмэтыка вусная, другі дзень паводле задачніка, на пісьме. Са старэйшымі вучнямі займаўся сам вуццель, малодшым задавалі задачы і перапытывалі лепшыя спаміж старэйшых вучняў. Пасля арытмэтыкі ішла лекцыя пісання. Пісалі ўсе, кожны сваю лекцыю, якую вучыўся чытаць. На паперы пісалі толькі тыя, што канчалі школу, г. зн. у другой палавіне апошняй зімы, рэшта ўсе пісалі на грыфлёвых дошках. Прычым пісанне і чытанне гражданкай «*на-руску*» таксама было прывілеям канчаючых навукі. Арытмэтыкі на пісьме з іменнымі лічбамі ніколі не рабілі: іменных лічбаў ужывалі толькі зрэдка пры задачах «на памяць».

Два дні ў тыдзень, у сераду і суботу, замест пісання

выкладалася гісторыя святая, прычым малодшая і сярэдняя катэгорыі вучыліся толькі пацераў, а трэцяй, старшай катэгорыі, вучыцель прачытываў з кнігі якое-небудзь здарэнне са Старога ці Новага закону, пераказываў яго сваімі словамі, а пазней гэтага ўжо вучні павінны былі ў свой чарод самі пераказаць аповесць. Дзеля уяснення падзеі і замацавання яе ў памяці вучняў практыкавалася драматызацыя. Прыкладам, «*Райскае спакушэнне*» разыгрывалася так: пасярод школы ставілі ялінку, ззаду за ёй «чорта». «Адам» клаўся спаць на скрыні ад кніг, а «Ева» падыходзіла да дрэва, на якім замест яблыкаў вешалі дзве-тры печанья бульбіны. «Чорт» захваляў яблык, «Ева» адгаварывалася, што баіцца граху, а ўрэшце зрывала яблык, кусала сама і, збудзіўшы, частавала «Адама». Тут з'яўляўся «Бог» у асобе вучыцеля з «пыткай» у руках: выганяў ёю «Адама», «Еву» і «чорта» у сені, высказваючы, што праз гэты грэх яны і іх патомкі будуць давеку гараваць і ў поце чала есці хлеб свой. Найбольш падабаліся нам разыгрыванья падзеі з Язэпам, якія цягнуліся цэлымі тыднямі, і войны жыдоў з філістымлянамі. Дзеля выбражэння гэных крываваых воен раздзяляліся ўсе вучні на дзве палавіны, адсудваліся ў староны лаўкі і пачыналася самая заўзятая баталія.

Выкладовай мовай у школе была мова беларуская. Не было нават ценю спробы гаварыць іншай мовай. Адзіная мэта навукі была навучыцца маліцца. Практычныя вымогі ставіліся толькі да пісьма — «умець падпісацца».

Перапытываў вучыцель лекцыі не штодзень, як роўна не кожны дзень бывала арытмэтыка, пісанне і гісторыя святая, часам падрад два-тры дні было толькі адно чытанне. У такія дні вучыцель залязаў на печ, клаў пад галаву світку і, загадаўшы чытаць, засыпаў. Пакуль вучні крычэлі, датуль ён спаў, як толькі сцішаліся, зарабудзіўся і панукаў да чытання, кажучы: «Чытай! чытай!» Вучні загалкаталі, і вучыцель пад бойкі гоман засыпаў сабе на печы.

У марозныя дні цэлы дзень тапілася ў печы, у цяплейшыя дні — ніколі не закрывалася юшка; дзякуючы гэтаму паветра ў школе было адносна добрае.

За вучэнне вучыцель грашамі платы не браў, але два разы збіраў дабравольныя даткі: «каляду» і «валачобнае», прычым даткі збіраў не сам, а выпраўляў вучняў. Збіраць каляду хадзілі са звяздой і казой, распяваючы беларускія старасвецкія канты. Па валачобнае хадзілі ў Чысты чэцвер, без спеваў, толькі з «орацыямі». На каляду давалі па некалькі гарцаў збожжа, па пары каўбас, а багацейшыя прыкідалі яшчэ якую «скароміну» ці «скварку». На валачобнае давалі таксама збожжа, яйкі, сыры і ўжо радзей «скароміну». Як давалі не менш дзясятка, а дзе — то і два і тры дзесяткі адразу.

Пасля Рубахі у гэтай школе вучыў акончыўшый Новапагоскую міністэрскую народную школу пагашчанін Дубчонак, які завёў ужо расійскія буквары і кнігі, а пасля яго — Марозька, які дакончыў рэфармацыю школы разам з Новапагоскім свяшчэннікам, перамяніўшы яе ў царкоўнапрыходскую з расійскай выкладовай мовай. Старыя кнігі са школы свяшчэннік забраў да царквы, на замен якіх даў новыя.

Каля 1897 году я выехаў з тых ваколіц і далейшая доля гэтай школы мне ўжо невядома.

[1923]

ПАГОСТ

Успаміны з нядаўнай мінуўшчыны

Гадаваўся я змалку часцю ў аколіцах, часцю ў самой вёсцы Стары Пагост, а знача, дзіцячыя гады жыў яе інтарэсамі, яе светаглядам і абычаямі. З гэтых часоў захаваўся ў мяне даволі значны запас успамінаў і перажыванняў, якія ўрэшце дапаўняліся пазнейшымі ўражаннямі, дзякуючы таму, што я падтрымліваў стасункі з жыхарамі гэных аколіц.

У папярэднім сваім нарысе аб Пагоскай школе (гл. «Крывіч», № 1, б. 26) я ўжо зазначыў, што між пагашчанамі існавалі легенды аб слаўнай мінуўшчыне іх вёскі, якая, быццам, была калісь горадам, каторы меў многа цэркваў і княжае замчышча. Памятаю, раз, вяртаючыся з начлегу, мясцовы селянін, Матуз, які сярод вяскоўцаў слыў асілкам, апавядаючы аб быўшым тут горадзе і яго праваліўшыхся «ў скрозьдонне» цэрквах і палацах, паказаў мне, дзе былі гарадскія вароты. Гэта было за вёскай, насупраць новага магільніка. Па свежаскошанай нізіне, у старану засценка Загаця1, папраўдзе відаць быў след нейкай старой грэблі, даўно ўжо закінутай.

«Вось тут былі гарадскія вароты»,— сказаў дзядзька Матуз, паказуючы на груды камянёў і выпукласці грунту, якія быццам і саўпраўды паказвалі на сляды нейкай руіны,— «а ад варот направа і налева ішла крэпкая сцяна кругом горада».

І мне тады здавалася, а мо і папраўдзе гэта было, што ад месца, названага «варотамі», ішлі нівамі сляды накіпанага валу. Аб «праваліўшымся», а паводле іншых версій «заварожаным» горадзе існуе на ўсім абшары, як доўга і шырока крыўская зямля, бесканечнае мноства легенд і апавяданняў, але, мне здаецца, нідзе яны не апавядаюцца з такой бязмежнай верай і рэальнасцю, як у Старым Пагосце.

Пры гэтым цікава, што невядомы горад меў сваё асобнае найменне: звалі яго Багоцк. У некаторыя дні года горад гэты выступаў наўзверх зямлі, і тады, хто годзен быў, бачыў і людзей і будынкi. Многа было ачавідцаў, сведчыўшых, што бачылі Багоцк. Толькі адны апавядалі, што ў невядомым горадзе кіпела саўсім звычайнае жыццё — таргоўля на рынках і вуліцах, песні і танцы ў корчмах. Другія — бачылі жыхароў Багоцка, тоўпячыхся перад цэрквамі, у якіх ішла набожная адправа пры яркім асвятленні цэркваў пылаючымі свячамі. Як першыя, так і другія «ачавідцы» ў апавяданнях дадавалі эпізод аб Бе-

лай пані, каторая ездзіць у карэце, запрэжанай чацвёркай белых коней.

Аб Белай пані існаваў асобны багаты цыкл апавяданняў. Выходзіла, што яна, як быццам, была не гараджанка, а прыязджала ў горад Багоцк са сваіх палацаў (паводле іншай версіі — замка), што быў на горцы ў канцы пагоскага возера, паміж гэтым возерам і амшарай, што прылягала да Красенскага возера². Палац яе таксама праваліўся. Яе ж, Белую паню, на Купалле апоўдні можна кожнаму смеламу штогод бачыць, бо тады расступаецца гара і адчыняюцца дзверы ў палац. Тыя, каторыя бачылі, апавядалі, што Белая паня сядзіць на аграмадных каваных скрынях з грашыма і горка плача, а перад ёй чатыры чорныя сабакі з аграмаднымі бліскучымі вачамі грозна рычаць на збліжаючага да палаца. Не было яшчэ смельчака, які бы адважыўся зблізіцца да скарбаў, а каб такі знайшоўся, то і сам стаўся бы багатым і Белую паню ашчаслівіў бы, бо тады выйшаў бы на верх зямлі палац і Белая паня стала бы па-даўнаму жыць на зямлі. Толькі адной смеласці мала: трэба яшчэ «слова» ведаць, а без гэтага дык і смельчакі, бывала, жыццём плаціліся. Старая ўдава, Магдалена Рыдзіка, апавядала, як яна на ўласныя вочы бачыла раз расступіўшуюся гару і Белую паню, а перад ёй цэлы вал людскіх касцей: то былі косці тых, што не ведаючы «слова», а кіраваныя толькі смеласцю, памыкаліся ўвайсці ў палац. Бачыла яна гэта, будучы яшчэ малой, пасучы гусей у канодны купальскі поўдзень.

З Белай паняй лучыўся яшчэ другі цыкл апавяданняў, гэта — аб скарбах, закапаных на астраўку, у канцы Красенскага возера, пасярод вышэйспомненай амшары, куды штогодна на Купалле хадзілі акалічныя сяляне «пілнаваць грошы», г. зн., чакаць той хвіліны, калі, паводле глыбокай і ўсеагульнай веры, яны засвецяцца. А засвяціцца схаваныя грошы ў купальскую ноч павінны абавязкова. Дзякуючы гэтаму, увесь астравок быў пакапаны ў ямы. Скуль там узяліся тыя грошы,— леген-

да апавядала вось што: Белая паня, дачка князя, была невымоўнай красы, і ў яе закахайся чужаземны багаты купец. Бацька князёўны, хочучы заўладаць багаццямі купца, парушыў святасць гасціннасці і ўначы адсек галаву спячаму ў яго доме купцу, забраў каваныя скрыні золата, якое і так купец быў прывезшы з сабой, каб аддаць у падарунку каханай дзяўчыне. Яе бацька труп забітага і часць скарбаў забраў і той жа начы закапаў іх на астраўку і сам па дарозе дамоў быў забіты слугой, які ў свой чарод таго ж дня ўтануў у возеры. Пасля такога злачыну зямля здрыгнулася, — і палац праваліўся. Князёўна навекі асталася за кару пільнаваць скарбаў за тое, што, ведаючы аб замыслах бацькі, не паўстрымала яго. Бацька князёўны і слугі, што памагалі яму ў злачыне, былі перакінуты ў чорных сабак, якія вечна з сабой грызуцца. Купец час ад часу ўстае з зямлі, бярэ сваю адсечаную галаву рукой за валасы і ходзіць па астраўку, пасвечваючы сабе бліскучымі, як свечкі, вачамі. Тут версіі разыходзяцца: адны кажуць, што ходзіць купец, шукаючы захаваных тут яго ўласных скарбаў, а другія кажуць, што — шукаючы сваіх крыўдзіцеляў.

Не безцікаўна адзначыць, што каля 1895 года на гэтым астраўку маскаль Паўлуха выкапаў прыпадкова скарб, зложаны з некалькіх тысяч сярэбраных арабскіх манет. Часць гэтага скарбу, каля 2-х фунтаў, была ад яго адабрана паліцыяй і пераслана ў Петраград, ні то ў Археалагічную камісію, ні то ў Эрмітаж. Як ні дзіўна, але ў вышай прыведзенай легендзе ёсць, здаецца, нейкі адгалосак падзей, меўшых месца больш тысячы гадоў таму назад. Бо скуль жа гэта вера ў тое, што на астраўку знаходзяцца закапаныя грошы? Тым больш што закінуты паміж дрыгвы астравок сам па сабе не выяўляў нічога асаблівага.

Вяртаючыся да заварожанага Багоцка, трэба дадаць, што пад зямлёй ён жыў поўным сваім жыццём, аб чым сведчыць тое, што ў святочныя дні, апоўдні, прылажыўшы вуха да зямлі можна было чуць званы ў

цэрквах, а ў некаторых здарэннях — нават царкоўныя спевы. Я сам, наслухаўшыся апавяданняў аб падземным горадзе і свята веручы ў іх, не раз пралежваў цэлымі гадзінамі, прытуліўшы вуха да зямлі, і, раз заснуўшы, прысніў такое дзіва, што, прахапіўшыся, як непрытомны, бег дамоў. А дома напужаў маю матулю сваім бязвязным апавяданнем, перамешаным з дзікай фантазіяй.

Хто думаў бы, што нашы сяляне глядзяць на ўсякія з’явішчы прыроды і легенды, як на загадкі для сябе, — той вельмі памыляўся б. Пасля майго выезду ў горад і бліжэйшай знаёмасці з кніжкай пачалі толькі закрадацца ў маю душу розныя неразгаданыя пытанні, якіх раней у мяне не было. Пакуль я жыў у вёсцы, паміж вяскоўцаў, кожнае з’явішча было проста і ясна. Вясковы жыхар, прынамні даўней, меў гарманічна закончаны свой светагляд. Праўда, у гэтым светаглядзе рэальнай веды было вельмі мала: большая часць яе складалася з легенд, забабонаў і традыцый, а найболей з самай буйнай фантазіі.

Фантазія вясковых жыхароў ахвотна затрымлівалася на апавяданнях аб закапаных скарбах, і дзеля гэтага многа было месц, аб якіх апавядалі, што ёсць закапаныя грошы. А аб адной яблыньцы ў полі, старой, пакрыўленай, казалі, што пад ёй чорт нават жадаючым пазычае грошы. І гэта пераказвалі з такой верай, што не было месца якому бы то ні было скептыцызму.

Аб паказванні скарбаў існаваў не толькі бязмерны лік апавяданняў, але было нямала і ачавідцаў, прычым такіх, аб якіх ніяк нельга сказаць, што былі гэта свядомыя містыфікатары. Прыкладам, успамінаецца мне расказ адной вельмі шанаванай у вёсцы кабеты, як ёй паказваўся скарб у яе ўласнай хаце. Было гэта, паводле яе слоў, у нядзельныя дні, калі выходзілі ўсе з хаты. Сядзела яна каля вакна, аж бачыць — выбягае з падпечку белы, як снег, барашка, другі раз — жоўты коцік, а трэці і апошні раз выбег з падпечку маленькі светлавалосы хлопчык, пакружыўся па хаце, а пасля заплакаў і знік.

Пры гэтым яна кожную сваю відзежу апавядала з такімі падробнасцямі, што немагчыма, каб гэта было голай выдумкай.

Калі ж да цыкла апавяданняў аб скарбах дадаць не менш абшырны цыкл аб нябожчыках, апавяданні аб якіх перадаюцца з беспадобным рэалізмам, асабліва аб паказыванню малых дзяцей плачучым на могілках маткам, — то прыходзіцца думаць, што ў даным здарэнні мы маем перад сабой не свядомую ману ці ігру фантазіі, якая ў паасобных здарэннях не выключана, а праяву агульнага нервовага знебыткавання, якое служыць, асабліва ў кабет, грунтам да самых крайніх праяў істэрыі.

Агульна беручы, крыўская вёска жыла вельмі бедна, асабліва ж бедна жылі жыхары вялікіх вёсак, дзе пры малазямеллі і шнуравой гаспадарцы зямля выкарыстоўвалася толькі напалавіну. Прыкладам, у гэтым самым Старым Пагосце на звыш 60 гаспадароў толькі 3—4 гаспадары мелі хлеб на сталае ад новага да новага; палавіна ж вёскі ад вясны да жніва хлеба не бачыла.

Варункі быту вясковай жанчыны — маці і гаспадыні — асабліва цяжкія. Штогод — уцяжку, адно аднімае, другое далучае да грудзей, і гэта — пры штогоднай галадоўцы і надмернай працы. Бо вясковая жанчына першая ў хаце ўстае і апошняя лажыцца спаць, маючы на сон 4 — 5 гадзін у содні. Пры гэтым жыцці 30-цігадовая жанчына выглядае саўсім завяўшай, знебыткаванай, з разбітым здароўем і нервамі. Палажэнне мужчыны не лепшае за палажэнне жанкі, бо на яго падае ўся мускульная гаспадарская і заробкавая праца. У гэтай атмасферы голаду, недамаганняў, заўсёднай фізічнай працы і нястачы ўмысловай фантазія заагнаецца, — і даволі самай лёгкай прычыны, каб мозг выйшаў з раўнавагі і пайшоў торама істэрыі і галюцынацый.

Мне прыйшлося раз быць ачавідцам і ўчаснікам масавай істэрыі з галюцынацыямі. Было гэта ў восеньскую цёмную ноч, каля поўначы. Па вёсцы, як зазвычай, хадзілі два вартаўнікі. Адзін з іх быў Сцёпка-бондар, чалавек

з пылаючымі вачыма — вынік хранічнага недаядання і істэрыі, другі — малады хлапец. Сцёпка, сваім звычаем, калі не спаў, то лгаў. Пад чорную восеньскую ноч настрой у яго быў пануры, і ён усё баяў хлапцу аб нябожчыках і чарцях. Хлапец слухаў з самай шчырай верай, тросся ад страху пры кожным шэлесце і подмуху ветру. Аж урэшце, даведзены да апошняга рубу напяцця нерваў, хлапец крыкнуў не сваім голасам «чорт!» і кінуўся ўцякаць дамоў. Сцёпка — за ім. Убегшы ў бліжэйшую хату, з непрытомным крыкам «чорт!» спалашылі спаўшую ўжо сям'ю, якая ў панічным страху завыла ў унісон ускочыўшым да іх вартаўнікам і інстынктыўна з крыкам, вераскам і аглушаючым візгам дзяцей апынулася на вуліцы. За 5—10 мінут была з'эліктрызавана палавіна вёскі. Усе крычэлі, дрыжэлі, плакалі і вылі,— і толькі спусця добрую гадзіну больш прытомныя дапыталіся, якая прычына гэтага непакою. Калі выяснілася, што па вёсцы ходзіць чорт,— кінуліся хто за кол, хто за сякеру і, сагнаўшы баб і дзяцей у вясковую карчму, кінуліся шукаць чорта. У непрагляднай восеньскай цемнаце наэлектрызаваная забабонным страхам таўпа ганялася ўсю ноч да раніцы за міражамі і галюцынацыямі па ўсіх вясковых гародах і розных будынках. Калі пры дзённым святле ўзбуранне адхлынула,— пачалі разыходзіцца, але так і асталіся цвёрда перакананымі, што чорт быў, паказваўся, а толькі не ўдалося злавіць яго. Пад раніцу, апавядалі, чорт перакінуўся ў чорнага ката са званочкам. Пры гэтым цікава, што калі ката і не ўсе бачылі, то званочак яго ўсе пагалоўна чулі.

Гэткія масавыя галюцынацыі — здарэнне рэдкае. Затое склоннасць да галюцынацый індывідуальных заўважалася ў большасці жанок і крыху менш сярод мужчын. Надзя Рубніковіч, жанчына каля 30 гадоў, апавядала гэткае здарэнне. Калі памёр у яе хлопчык 3—4 гадоў, яна ніяк не магла забыць яго. Летам, палючы гародніну, жаночым абычаем, вельмі распашыраным, яна кожны дзень галосіць да прычытуе. Ажно

раз, у самы поўдзень, глядзіць — бяжыць баразной між бульбоўніку яе хлопчык. «Дык я,— кажа,— і абамлела. Пад лыжачкай занудзіла, у вачох пацямнела, і ўсю мяне потам зліло». Калі прыйшла да сабе,— хлопчыка ўжо не было. Але затое пасля гэтага пачаў ён да яе, галосычай у гародзе, часцей прыходзіць у поўдні. «Прыйдзе, сядзе перада мной і забаўляецца, але ніколі не даўся ў рукі ўзяць. Як я толькі выпягну да яго рукі, то ён і развеецца». Кончылася гэта трагічным здарэннем. Раз, як зазвычай, «прыйшоў» яе хлопчык, прысеў перад жанчынай, а пасля стаў расці і страшнець, урэшце кінуўся біць яе. Жанчыну знайшлі пасля гэтага ў гародзе пасінеўшай, а калі адшцілі,— усё цела яе было пакрыта сінякамі. Гэта апошняя форма істэрыі вядома сучаснай медыцыне, але ў вясковай глушы такое здарэнне прымалася як відочны факт таго, што «трэба мець меру матчынаму жалю і не турбаваць нябожчыкаў».

Відочна, гэтым усеагульным аслабленнем нерваў трэба тлумачыць вялікую склоннасць жанок да слёз. Палавіну свайго жыцця жанкі плакалі не толькі з прычын, годных плачу і распачы, але і з прычын нічога не вартых, як прыкладам, калі ўпадзе прыпадкам лыжка на памост, узляціць курыца на лаву і г. п. У ацэне праяў бягучага жыцця вяскоўцамі, а асабліва жанкамі, рэдка праяўлялася памяркоўнасць і развага: больш-менш значнае здарэнне выклікала крайнасці. Калі курыца, прыпадкам, забралася на ляху з цыбуляй, жанка ўжо галосіць і прычытуе, што курыца агалодзіла сям'ю! Лёгкае зачаджанне ці недамаганне праводзілася стогнамі і прычотамі ў чаканні немінучай смерці і асірочання дзяцей. Затое сапраўды вялікае калецтва, пажар, цяжкую хваробу — умелі перанасіць з дзіўным спакоем.

У вёсцы былі свае «багатыры» (г. зн. людзі багатыя), сераднякі і бедныя; пры гэтым захоўвалася свая каставасць. Гаспадарскай дачцэ, штовясну галадаючай, не прыстала дружыць з безумоўна больш сытай і лепш адзетай беззямельнай дачкой кутніцы, якая, вярнуўшыся

са службы ў родную вёску, гасціла да новай службы тыдзень-другі ў маці. Існаваў свой таварыскі этыкет, не менш звязуючы, чым у любой арыстакратычнай сферы, свая градацыя ў адношанні да суседзяў, а што найцікавейшае — дзяленне на свайго роду патрыцыяў і плебеяў. Радаводы ўсіх вяскоўцаў былі ўсім ведамы на некалькі пакаленняў назад. І сям'я, у родзе каторай былі асобы, чым-колечы выдзеліўшыся, галоўнае — багаццем, калі не сваім, то іх сваякоў, — лічылася да добрародных, і, наадварот, сем'і, у якіх не было ні багатыроў, ні выдатных людзей, — становілі ніжэйшую касту. У ацэне вясковай апініі багацце, з адной стараны, выклікала рабскае пакланенне, а з другой — зайздасць і нянавісць. Што пераважала, — трудна сказаць.

З індывідуальных рысаў характару асабліва цаніліся скрытнасць і хітрасць. Людзей гутарлівых, адкрытых любілі, але іх не паважалі і не цанілі; наадварот, чалавека скрытага, замкнутага ў сабе, — баяліся і паважалі.

У стасунках паміж сабой сяляне кожную праяву свайго дабрабыту, разумеецца, дабрабыту з пункту гледжання галоднай вёскі, стараліся скрыць. Першай тэмай размоў пры сустрэчы гаспадынь паміж сабой было сталае нараканне на малы ўдой каровы, на ненясушчасць курэй, на няўдачу спечанага хлеба, на благія адношанні мужа, свякроўкі і г. п. Калі селянін акром прыродных хвалуноў хваліўся чым, то гэта мела якую-колечы надуманую мэту. Стала і звычайна ўсе жаліліся слухна й няслухна на ўсіх і ўсё: гэта было жалезнае правіла вясковага этыкету. Магчыма, што гэтае правіла было ўзгадавана даўгалетняй прыгоннай няволяй, непасільнымі паборамі з сялянства, але яно і ў пазнейшых пакаленнях было выдатнай, кідаючайся ў вочы рысай.

Яшчэ ў 1890-х гадах падзел паміж сялянамі і дробнай вясковай шляхтай, якая жыла той самай заможнасцю і бытам, быў у поўнай сіле. У адным з засценкаў, прылягаючым да Пагоста, былі дзве сям'і запашнікаў: Казлоўскі і Міцута. Адна сям'я — сялянская, другая —

сям'я шляхты, прыпісанай гадоў з трыццаць раней да воласці. Працуючы дзень у дзень, абое поплич, на чужой ніве ў арандатара-селяніна, Міцута да Казлоўскага заўсёды звяртаўся на «пане», а Казлоўскі да Міцуты — на «ты». Гэты стасунак не змяніўся нават тады, калі дачка Казлоўскага выйшла замуж за Міцутавага сына; розніца стала толькі ў тым, што Казлоўскі час ад часу пачаў называць Міцуту «пане сват». Пры гэтым трэба заўважыць, што ў сваім падзеле сельскай беднаты на шляхту і не шляхту вяскоўцы кіраваліся не геральдычнымі паперамі, а толькі ім адным ведамымі меркаваннямі традыцыйнага характару.

Адношанне да жыдоў у сялянства было пратэксцыянальна-грэблівае. Селянін цаніў у жызне яго практычнасць і ўменне прыспасобіцца да жыцця, што называў «хітрасцю», ахвотна ішоў да яго радзіцца ў трудным палажэнні і меў больш веры да яго рад, чым да рады інтэлігента-хрысціяніна, але лічыў жыда ў істоце чымсьці ніжэйшым, горшым ад сябе. Расавай і наагул нянавісці ў стасунках між жыдамі і сялянамі не было, існаваў толькі глыбокі веравызнаўчы падзел і абустаронны рэлігійны фанатызм. На гэтым грунце разыгрываліся часам чорныя трагедыі. Адно з гэтых трагедый, яшчэ свежую ў людскай памяці, апавядалі ў гады майго дзяцінства пагашчане. Гаспадарскі сын і дачка карчмара ўзаемна закахаліся і ўмовіліся, што за тыдзень дзяўчына ўцячэ ад бацькоў, а ён за гэты час умовіцца з святаром, каб ахрысціць нявесту і павянчаў іх. Размову закаханых падслухала малодшая сястра, якая расказала бацькам маладой аб яе праектах перайсці ў хрысціянства. За некалькі дзён пасля гэтага адбылося ў карчме галаслівае сабранне з'ехаўшыхся з аколiцы жыдоў. А на другі дзень стала ведама, што старшая сястра карчмара памерла. Паводле вясковай версіі яна была задушана прынамі пасля таго, калі ўсякія ўгаворы сабранай жыдоўскай старшызны не здолелі яе адварнуць ад паўзятая пастановы хрысцінца. Разумеецца, мог быць у гэтым здарэнні

чысты прыпадак, які вёска вытлумачыла па-свойму, але такая легенда мела падставы ў бязмежным рэлігійным фанатызме сялян і жыдоў у стасунках паміж сабой.

Адношанне вяскоўцаў да акалічных маскалёў (так называлі старавераў, паселеных тут пасля 1863 года) было няпрыязным. Сяляне ўнікалі іх, як толькі маглі. У гэтым здарэнні прычына была не веравызнаўчая, а розны характар і псіхіка. У дадатку маскалі, як упрывіляваны ў краю элемент, трымалі сябе ў стасунку да мясцовага крыўскага сялянства зачэпна-вызваюча і за дадзе-ны ім адпор мсцілі нашым сялянам калі не бойкай, то абвінавачаннямі палітычнага характару, якія зазвычай прысвячалі дружна ўсёй сваёй калоніяй. Дзякуючы гэтаму, стасункі з маскалямі былі ўвесь час напружанымі.

Адзяваліся сяляне выключна ў дамаробныя тканіны, белыя і чырвоныя кажухі. Першы чорны кажух быў зроблены ў вёсцы для аднаго вясковага хлапца, які выехаў у Пецябург і працаваў у Пуцілаўскім заводзе. Ён прыслаў на кажух грошы і ў пісьме жаліўся, што ў горадзе смяюцца з яго чырвонага кажуха. Адступленне ад старых традыцый пачалося ад жаночых галаўных хустак. За імі пайшлі «кофткі», а пагадзя — і крамныя спадніцы. Аднак старыя жанчыны яшчэ ў 1895 годзе лічылі сорамам для сябе насіць крамніну замест дамаробнага кужалю.

Гэтакай была наша крыўская вёска яшчэ гадоў 30—40. Сягоння ж варункі і псіхіка з грунту змяніліся. На лепшае ці на горшае — пакажа будучыня, нам, сучаснікам, трудна судзіць аб гэтым.

[1925]

МАЕ ЎСПАМІНЫ АБ М.БАГДАНОВІЧУ

Паяўленне творчасці Максіма Багдановіча ў крыўскай (беларускай) мове цесна звязана з рэдакцыяй тыднёвай беларускай часопісі «Наша Ніва», якая выходзіла ў Вільні ад восені 1906 да восені 1914 года. Дзеля гэтага, для лепшага выяснення некаторых момантаў з маіх успамінаў, лічу патрэбным найперш кароткімі рысамі ўвесці чытача ў круг унутранага жыцця рэдакцыі і парушаўшых яе сіл і імкненняў.

1909 год быў асабліва трудным у развіцці крывічанскага (беларускага) адраджэння. Рэвалюцыйны ўздойм 1905—1906 гадоў астаўся недзе далёка па-за сінімі лясамі. Маладая сялянская дэмакратыя, за гады наступіўшай пасля ўздойму рэакцыі, была разбіта. Адны сядзелі ў турмах (Я. Колас, А. Бурбіс і іншыя), другія былі сасланы (Прушынскі, Лёсік і іншыя), трэція дапасоўвалі свае сілы да варункаў паднявольнага жыцця, чацвёртыя адкрыта пайшлі ў варожы адраджэнню абоз, далучаючыся да расійскай і польскай рэакцыі. З сіл, якія дзеялі ў 1905 годзе, пры крывічанскім (беларускім) адраджэнні асталіся нячысленныя адзінкі, дый тыя неарганізаваныя, з разнароднымі імкненнямі і разуменнем ролі беларускага (крыўскага) адраджэння ў жыцці народа і для яго будучыны.

Склад рэдакцыі «Наша Ніва» ў 1909 годзе быў гэтакі: А. Уласаў, браты Іван і Антон Луцкевічы, Ядвігін Ш. (Лявіцкі), Янка Купала, В. Ластоўскі і, дарыўкамі — Язэп Манькоўскі (Янка Окліч) ды Чыж (Альгерд Бульба), а на пачатку лета 1909 года прыбыў яшчэ С. Палуян.

Гэты склад рэдакцыі ў 1909 і 1910 гадах рэзка распадаўся на дзве групы, каторыя былі дамэтна ахарактарызаваны свежа прыехаўшым з Кіева С. Палуянам «верхняй» і «ніжняй» палатамі. Да «верхняй» палаты належалі: А. Уласаў, браты Луцкевічы і, калі бывалі,— Чыж і Манькоўскі. «Ніжня» палата складалася з Ядвігіна Ш., Купалы, Ластоўскага і Палуяна, а ў канцы 1909 года да яе далучыўся мастак-маляр Я. Драздовіч. Рэдакцыя ў цэлым ніколі не сходзілася. На Віленскай, № 20, дзе памяшчалася рэдакцыя, магазын ад вуліцы займала «ніжня» палата, святліцу ад падворку мела ў сваім выключным панаванні «верхня» палата. Паміж сабою працаўнікі гэтых дзвюх «палат» рэдка сустрачаліся; у тэхнічных справах рэдакцыі зносіліся праз замкнутыя на ключ дзверы па шчэлцы над парогам. Праз гэту шчэлку перасылаліся туды і назад рэдакцыйныя матэрыялы і карэспандэнцыя.

За зачыненымі і завешанымі цяжкай драпэрыяй дзвярыма ў гасподзе «верхняй» палаты вяршыліся «высокія» палітычныя матэрыі. Адгалоскі шырокіх планаў «верхняй» палаты даходзілі ў «ніжнюю» з трэціх і пятых рук, часта ў хаатычнай форме. Адно толькі было пэўным, што там ішла буйная ігра са значнымі стаўкамі з боку уніяцкай ерархіі і некатарых другіх, сільных у тыя часы, палітычных краёвых чыннікаў. Ад вуліцы ж у «ніжнюю» палату ішла публіка «чорная» і «шэрая». Ясна, што пры такім падзеле «верхня» і «ніжня» палаты думалі парознаму, жылі рознымі ідэаламі, насілі ў сабе зародкі розных кірункаў нацыянальнай мыслі.

На пачатку 1909 года Максім Багдановіч прыслаў некалькі лісцікаў сваіх вершаў, падпісаных поўным уласным прозвішчам і імем. Вершы для кожнага нумара «Нашай Нівы» падбіраў Янка Купала, бо, акром Я. Коласа, Купалы і яшчэ 2—3 паэтаў, 99 % вершаў, надасланых у рэдакцыю, былі з дэфектамі. Павіннасцю Я. Купалы

было папраўляць іх перад здачай у друк. Друкавалі ж адзін-два вершы кожнага новага «паэты», каб заахвоціць яго да пісання. Былі ці не былі зроблены якія папраўкі ў вершах «Над магілай» і «Прыйдзе вясна», я не памятаю, можа, памятае сам Я. Купала, але гэты былі адны з першых вершаў і надрукаваныя пад праўдзівым прозвішчам і імем аўтара.

На пачатку траўня месяца таго ж года Максім Багдановіч ізноў прыслаў у «Нашу Ніву» маленькі сшытачак новых сваіх твораў, які абымаў 8—9 вершаў. Нябожчык Ядвігін ахрысціў гэты сшытачак «дэкадэншчынай». Яго апінія падзялялася «вярхоўнай палатай». Іншага погляду трымалася аб новым пісьменніку «ніжня» палата, а ў першы чарод Я. Купала, які інтуітыўна вычуў у гэтых першых паэтыцкіх спробах у Максіме Багдановічу сапраўднага мастака. Спамянуты сшытак вярнуўся з перагляду «верхняй» палаты» ў «ніжняю», перакрэслены сінім алоўком з надпісам рукой А. Уласава «*В архів*». Пад перакладам з Н. Святагора «*Дзве песні*» быў надпіс рукой А. Луцкевіча «*можо надруковаць пад псеўдонімам*»: палітыка «верхняй палаты» строга прытрымлівалася лініі нераскрывання сваіх супрацоўнікаў, каб манаполь прадстаўніцтва руху быў выключна ў яе руках.

«Дзве песні» пайшлі ў друк з папраўкамі ў мове Я. Купалы, але з іншым подпісам: у карэктурцы Ядвігін падпісаў верш прыдуманым ім для Максіма Багдановіча псеўданімам «*Максім Крыніца*».

Праз некалькі тыдняў пасля надрукавання верша «Дзве песні» Максім Багдановіч прыслаў яшчэ некалькі новых вершаў і ліст, у якім пратэставаў, што яго перарабілі ў Максіма Крыніцу. Але вершы былі ізноў «дэкадэнскія» і дзеля гэтага трапілі ў тую ж папку, дзе быў папярэдні сшытак з надпісам «*В архів*». Там яны праляжалі да канца жніўня, калі іх выцягнуў на свет С. Палуян, які, прачытаўшы вершы, з надзвычайным за-

хапленнем стаў бараніць іх спярша перад Ядвігіным, а пасля перад «верхняй» палатай», з радоў якой за надрукаванне некаторых вершаў першы высказаўся Чыж, а пазней А. Луцкевіч. У выніку ў № 35—36 (падвойным) з перапраўкамі С. Палуяна пад праўдзівым ужо прозвішчам аўтара былі надрукаваны два вершыкі пад агульным агалоўкам «*Лясун*» (б. 516), у № 38 — «*Край мой радзімы*», у № 39 — «*З песняў беларускага мужыка*», далей у № 41 — два вершы з цыкла «*Вадзянік*», у № 42 — «*На чужыне*», у № 43 — «*Пугач*», у № 44 — пераклад з Гейнэ14, у № 46 — павіншаванне «*Нашай Ніве*», у № 47 — «*Разрытая магіла*», у № 50 — верш, пасвячоны С-ну, № 51—52 — «*Цемень*».

Пасля надрукавання «*Край мой радзімы*» і вершаў з цыкла «*Вадзянік*» у рэдакцыйным складзе, акром Ядвігіна, які ўпорна казаў: «А ўсё ж гэтыя вершы не для народа», — усе аднагалосна выражалі прызнанне пісьменніцкага таленту М.Багдановічу. С. Палуян завязаў з ім частую перапіску на нацыянальна-літаратурныя тэмы. Пасля ж выезду С. Палуяна назад у Кіеў і яго трагічнай смерці перапіску з Багдановічам прадаўжаў аўтар гэтага нарыса.

Ядвігін меў рацыю, калі казаў, што вершы М.Багдановіча будуць незразумелымі радавому чытачу «*Нашай Нівы*». Пераканацца ў гэтым мне давялося летам 1910 года, калі з Менска, пачародна, прыезджалі ў Вільню Альберт Паўловіч і Галубок. Абодва паэты нападзілі на беззмястоўнасць вершаў М.Багдановіча, а асабліва — А. Паўловіч, які злосна выкпіваў, перафразоўваючы паасобныя звароты вершаў М.Багдановіча, каторага стала называць не па прозвішчу, а «ваш Лесавік». Усе гэтыя напады прыходзілася выслухаць мне як сакратару рэдакцыі, прычым ніякія аргументы ў абарону М.Багдановіча не мелі ўплыву. Вуснамі супраціўнікаў Багдановіча гаварыла іх абражаная аўтарская амбіцыя, што ў нашай

мініяцюрнай часопісі замест іх твораў займаецца месца пад вершы Багдановіча. Што нападкі з боку менчукоў былі няшчырымі, відаць з таго, што, у мэтах канкуравання з Багдановічам за месца ў часопісі, А. Паўловіч пачаў надсылаць замест сваіх вясёлых і дасціпных жартаў вершы на сур'ёзныя тэмы. Але з А. Паўловіча лепшы гумарыст, як філосаф і эстэт, і таму не ўдалося яму выціснуць з «Нашай Нівы» творчасці М.Багдановіча, тым больш што з кожнай новай прысылкай вершаў у развіцці яго таленту адчуваўся значны поступ.

На вясну 1912 года М.Багдановіч пісаў у рэдакцыю «Нашай Нівы», што ён хацеў бы ў гэтым годзе выкарыстаць свае канікулы на першую паездку на бацькаўшчыну і прабыць які месяц дзе-колечы на вёсцы, каб азнаёміцца з мовай і бытам таго народа, на служэнне якому хацеў пасвяціць свае сілы. Па нарадзе, якая адбылася паміж братамі Луцкевічамі і А. Уласавым, М.Багдановічу адпісаў А. Луцкевіч, запрашаючы на лета да свайго дзядзькі, дробнага шляхціца, які меў свой фальварак недзе між Вілейкай і Менскам.

У чэрвені месяцы прыехаў М.Багдановіч у Вільню. Пры першай сустрэчы з ім мне ўразіліся яго вочы з даволі праніклівым поглядам, але калі ён, гаворачы, запаляўся, вочы яго глядзелі не на зне, а ўнутр, быццам былі звернуты ў мозг.

Праездам у вёску М.Багдановіч прабыў двое содняў у Вільні. Абедзве ночы начаваў у рэдакцыі «Нашай Нівы», якая тады месцілася на Завальнай вуліцы, № 7, у тым самым памяшчэнні, дзе цяпер «Беларуская кнігарня». Абедзве ночы я правёў разам з ім, і кожны раз гутаркі нашы зацягаліся ад змяркання да світання.

Багдановіч дзяліўся сваімі думкамі і з захапленнем пераймаў ад мяне мае ведамасці з беларускай (крыўскай) этнаграфіі і гісторыі, якія я пераказваў яму, як умеў, дэманструючы быўшыя пры рэдакцыі

калекцыі Івана Луцкевіча. Асабліва глыбокае ўражанне на Багдановіча зрабілі рукапісы старасвецкіх славянскіх кніг і дакументаў, а такжа сліцкія паясы, якія па некалькі разоў пераглядаў.

— Гэта ёсць фундамент нашага адраджэння! Гэта і за тысячу гадоў будзе сведчыць аб нас! — казаў М.Багдановіч аб помніках нашай старасвецкай культуры.

Мову М.Багдановіч знаў яшчэ дрэнна і, гаворачы, збіваўся на маскоўшчыну, але чутка ўлаўліваў дысанансы, спыняўся і перапытваў: *«Як трэба сказаць гэта правільна», «прошу, напраўце мяне».*

М.Багдановіч прыехаў у Вільню ўжо як актыўны і свядомы працаўнік беларускага (крыўскага) адраджэння, глыбей сягаючы думкай у будучыню нашага народа, чым мы, працаўнікі, згрупаваныя ў цэнтры. Гэтыя яго думкі аб адраджэнні і былі галоўнай тэмай нашых начных бясед.

Мыслі яго былі больш-менш гэткія. Адзіная аснова нашага адраджэння — гэта сялянства. Усё, што па-за сялянствам, — чужое і варажае адраджэнню. Мозгам кожнай нацыі ёсць яго інтэлігенцыя, — і вось першым і найважнейшым нашым заданнем павінна быць узгадаванне інтэлігенцыі, выведзенай з сялянскіх мас. М.Багдановіч верыў у інтэлект. Ён з запалам мроіў аб тым, каб з беларускай (крыўскай) інтэлігенцыі ўздаваць сапраўднага генія слова, які бы паказаў свайму народу не толькі красу роднай мовы, але даў бы творы з агульналюдскімі цэннасцямі, каб знанне творчасці нашага генія было абавязковым для кожнага культурнага чалавека ўсяго свету. Інтэлігенцыя з народу і сама ў сабе народная, каторая будзе ў сябе ў сям’і гаварыць роднай мовай, будзе вучыць сваіх дзяцей дома спярша ў роднай мове, раней чым паслаць іх у чужую школу, — навучыць народ аднасіцца з пашанай да яго пагарджанай усімі мовы; геніі ж слова павінны ўвекавечыць нашае нацыянальнае

імя і паставіць яго нараўне са ўсімі іншымі культурнымі народамі свету.

Пераходзячы да тагачаснай беларускай (крыўскай) пісьменнасці, М.Багдановіч казаў, што, нягледзя на ўсю яе беднасць, яна мае ў сабе зародкі новых дум, новых цэннасцяў. Край беларускі — лясісты і балоцісты. Вось нам і трэба стварыць паэзію лесу, паэзію дрыгвы. Украінская стыхія — стэп, у нас наша стыхія — лес і балота. Тут ёсць свая адменная краса, адменная рытміка, адменны чар. Трэба іх падгледзець, знайсці і вынесці на шырокі свет...

Прабыўшы, здаецца, месяц на вёсцы, М.Багдановіч вяртаўся назад праз Вільню.

Ізноў панавіліся паміж намі гутаркі на тыя ж тэмы. Ён цяпер яшчэ пэўней глядзеў у будучыну. Між іншым, прывёз з сабой праект ацэны літаратурных твораў, прыдуманы ім у часе адпачынку. Ён шукаў матэматычна-правільнага і вернага спосабу ацэны гэтых твораў і прыйшоў да вываду, што такі спосаб можна знайсці, калі разлажыць твор на паасобныя абразы, звароты і словы. Адны абразы і звароты будуць належаць да катэгорыі збітых, выцертых ад доўгага ўжытку, як хадзячая разменная манета, другія будуць саўсім арыгінальнымі, не ўзятымі скульпсці, не запазычанымі ад другіх, а створаныя самім пісьменнікам. Гэтая арыгінальнасць і становіць самае цэннае ў творчасці аўтара. Раўняючы творчасць двух аўтараў, трэба падлічыць суму створаных ім абразоў, зваротаў і думак, кожнага ў аддзельнасці,— і цыфравая розніца пакажа стасунковую выжшасць або ніжшасць аднаго і другога аўтара. Пазней М.Багдановіч уносіў карэктывы да гэтых сваіх думак: ён вымагаў не толькі арыгінальнасці, але і апрацавання арыгінальнага, шліфоўкі, што выказаў у сваім «Апавяданні аб іконніку і залатару».

На вёсцы М.Багдановіч не марнаваў часу. Ён напісаў

там цыкл вершаў «Старая Беларусь», у якіх адбіліся яго настроі з пабыцця ў рэдакцыі «Наша Ніва» і, цешу сябе,— часцю мае з ім начныя бяседы, акром таго — нізку вершаў «Места» і, урэшце,— «У вёсцы» і «Вераніка».

За некалькі месяцаў пасля выезду з Вільні М.Багдановіч надаслаў у рэдакцыю «Нашай Нівы» рукапіс, у якім былі сабраны яго вершы, як некаторыя з раней друкаваных у «Нашай Ніве», так і нанова ім напісаныя, пад агалоўкам «Кніжка выбраных вершаў», з просьбай выпусціць асобнай кніжачкай. Рукапіс гэты пралежаў у рэдакцыі больш паўгода, бо не было грошы, каб надрукаваць яго. І толькі ў 1913 годзе былі дабыты грошы на надрукаванне рукапісу. Здарылася гэта такім парадкам. Мая швагерка, літоўская пісьменніца Пеледа¹⁸ (*Lazdyni Peleda*), прывезла мне з Кейдан старое антыпендзіум з гербам «Равіч»¹⁹. Гэтае антыпендзіум прадаў Іван Луцкевіч нейкаму памешчыку, каторы пятаўся гербам Равіч (дзева едзе на мядзведзю), за трыста рублёў. 150 рублёў з гэтых грошы пайшло на аплату друкарні за друкаванне «Нашай Нівы», а другіх 150 рублёў прызначаны на выданне вершаў М.Багдановіча. Вершы былі здадзены ў друкарню. У час набору іх, перад надрукаваннем першага аркуша, Вацлаў Іваноўскі²⁰ і Іван Луцкевіч дасталі яшчэ нейкую суму грошы ад княгіні Магдалены Радзівіл на выданне беларускіх кніжак. Пастаноўлена было паказаць спраўнасць перад княгінай, і дзеля гэтага на агалоўнай балоне памешчаны быў знак «лебедзь», што мела азначаць герб Завішаў (Магдалена Радзівіл з дому Завішанка). Рысунак на акладку даў я са свайго сабрання. Гэты рысунак у 1905 годзе зрабіў адзін з вучняў (не памятаю яго прозвішча) Штыгліцаўскай школы. Рысунак напамінае крыху вянок, дзеля гэтага я і пастанавіў, карыстаючы правамі выдаўца, надпісаць на кніжцы да аўтарскага яшчэ і свой агаловак — «Вянок». Выходзіла нязгорш: «Вянок, кніжка выбра-

ных вершаў». А каб апраўдацца перад чытачамі, чаму названа кніжка «вянком», я на першым, пасля агалоўку, лісце памясціў раз'ясненне: «Вянок на магілу С.А Палуяна» (+ 8 красавіка 1910 г.). Зрабіў я гэта без ведама аўтара, але асноўваючыся на яго сардэчным адношанні да нябожчыка Палуяна. Між іншым, калі кніжка выйшла, М.Багдановіч быў вельмі здаволены з майго помысу, што выразіў у форме падзякі вершам, які павінен быць у маіх архівах. Але, прыняўшы чула агаловак, М.Багдановіч у даўжэзным лісце выказваў мне незадоволенне, што ў кніжцы прайшлі, праз недагляд карэктуры, даволі чысленныя спамылкі, а галоўная з іх — у вершы «Вераніка». Пры ламанні вершу пераблутаны парадак яго: пасля пятага шасціверша (на 111 бал.) 9, 10 і 11-е шасцівершы, месца якім павінна быць на 113 балоне, пасля 8 шасціверша.

Віна была мая, але я не чуўся вінаватым, што і тлумачыў аўтару ў сваім лісце. Аднак часовая астуда ў нашых стасунках была даволі хутка згладжана. У нас з М.Багдановічам нанова завязалася перапіска, якая цягнулася да лета 1914 года.

Вось пакаротцы галоўнейшае з маіх стасункаў з Максімам Багдановічам. Яго перапіска маецца ў мяне на схове ў глухой правінцыі пад польскай акупацыяй. З часам, калі я дабуду яе, здужаю асобныя моманты гэтага нарыса шырэй асвятліць фактычным матэрыялам.

[1925]